

T.C.
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**FAHREDDİN RÂZÎ'NİN TEFSİR-İ KEBİR'İNDE
CENNET CEHENNEM TASVİRLERİ**

Hazırlayan
Süleyman KAPLAN

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Enver BAYRAM

TOKAT - 2018

FAHREDDİN RAZÎ'NİN TEFSİR-İ KEBİRİNDE
CENNET CEHENNEM TASVİRLERİ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 30 / 11 / 2018

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Dr. Öğrt. Üy. Süleyman PAK

Üye : Dr. Öğrt. Üy. Recep Orhan ÖZEL

Üye : Dr. Öğrt. Üy. Enver BAYRAM

İmzası

[Handwritten signatures in blue ink]

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 08 / 11 / 2018 tarih ve 54-11 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof.Dr.Mustafa ÇOLAK
Enstitü Müdürü:Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Dr. Öğr. Üyesi Enver BAYRAM danışmanlığında hazırlamış olduğum “Fahredden Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'inde Cennet Cehennem Tasvirleri” adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

29/11/2018

Süleyman KAPLAN

ÖNSÖZ

İnsanlık binlerce yıldır “*Öldükten sonra ne olacağız?*” sorusunu sormuş ve bu sorunun cevabını aramıştır. Bu cevap arayışı bazen insanın kendi iç dünyasında son bulurken bazen de çıkmazlara girmiştir. İşte bu noktada din devreye girmiş ve insanı bu çıkmazdan kurtarmak için doktrinler geliştirmiştir. Diğer dinlerin geliştirdiği doktrinler hep bir noktada tıkanırken, Allah Teâlâ'nın ilk insan Âdem (a.s.)'dan itibaren tüm insanlığa göndermiş olduğu İslam dini bu sorunun cevabını en güzel şekilde vermiş ve akıllarda hiçbir soru işareti bırakmamıştır. Büyük İslam mütefekkeri Fahreddin Râzî de konuya hassâsiyetle yaklaşmış, naklî ve aklî deliller ile konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Bu çalışmanın konusunun belirlenmesinde ve takip edilen yolun her aşamasında bana ışık tutan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Enver Bayram'a, yüksek lisans derslerinde kendilerinden istifâde ettiğimiz Doç. Dr. Hüseyin Çelik ve Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Pak hocalarımıza, bu çalışma esnasında manevî desteğini esirgemeyen eşime, bu çalışmadan dolayı bir takım aktivitelerden mahrum kalan oğlum Abdulkadir'e ve kızlarım Zeynep, Zehra'ya, katkısı dokunan tüm hocalarıma ve dostlarıma cân-ı gönülden teşekkür ederim.

Bu çalışmayı, 1995 yılının baharında, henüz ömrünün baharında iken bu dünyadan ayrılan canım annemin ve onun yokluğunda merhamet kanatlarını üzerime geren ama bir sonbahar günü ağaçtan düşen bir yaprak misâli ansızın yanımdan ayrılan sevgili halamın rûhuna ithâf ediyorum.

Süleyman KAPLAN

01/11/ 2018

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖZET	vii
ABSTRACT.....	viii
KISALTMALAR.....	ix

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU VE AMACI	1
2. TEZİN SINIRLARI VE YÖNTEMİ	1
3. TEZİN KAYNAKLARI	1
4. FAHREDDİN RÂZÎ	2
4.1. Hayatı	2
4.2. Öğrenimi	5
4.3. İlmî Şahsiyeti	6
4.4. Talebeleri	8
4.5. Eserleri.....	9
5. MEFÂTİHU'L-GAYB	11
5.1. Metodu	12
5.2. Kaynakları	13
5.3. Tenkitler	14
5.4. Tesiri	15
6. FAHREDDİN RÂZÎ'NİN HAYATI, DÜŞÜNCELERİ VE ESERLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	15

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİR-İ KEBİR'DE CENNET TASVİRLERİ

1.1. ÖLÜM SONRASI HAYAT.....	21
------------------------------	----

1.2. CENNETİN SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI	25
1.3. CENNETLE İLGİLİ BAZI MESELELER	28
1.3.1. Cennetin Büyüklüğü	28
1.3.2. Cennette Zaman	28
1.3.3. Cennette Mükellefiyet	29
1.3.4. Cenneti Elde Etme	30
1.3.5. Cennete Vâris Olma	31
1.4. CENNETİN DERECELERİ	32
1.4.1. Adn (عَدْنُ)	35
1.4.2. Naîm (النَّعِيمُ)	37
1.4.3. Firdevs (الْفِرْدَوْسُ).....	40
1.4.4. Me'vâ (المَأْوَى)	41
1.4.5. Dâruselâm (دَارُ السَّلَامِ).....	42
1.4.6. Hüsna (الحُسْنَى)	43
1.4.7. Gurfe (الْغُرْفَةُ).....	44
1.4.8. Dâru'l-Mukâme (دَارُ الْمُقَامَةِ).....	45
1.4.9. Dâru'l-Âhire (الدَّارُ الْآخِرَةُ)	46
1.4.10. Ukbe'd-Dâr (عُقْبَى الدَّارِ).....	46
1.4.11. Âkîbetü'd-Dâr (عَاقِبَةُ الدَّارِ)	46
1.5. CENNET NİMETLERİ	47
1.5.1. Yiyecekler	48
1.5.2. İçecekler	50
1.5.3. Giyecekler	56
1.5.4. Meskenler	57
1.5.5. Eşler ve Hizmetçiler	59
1.5.6. Sükûnet	64

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİR-İ KEBİR'DE CEHENNEM TASVİRLERİ

2.1. CEHENNEMİN SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI	68
2.2. CEHENNEMLE İLGİLİ BAZI MESELELER	69
2.2.1. Cehennemın Vasıfları	69
2.2.2. Cehennemın Yakıtı	70
2.2.3. Cehenneme Atılma	71
2.2.4. Herkesin Cehenneme Girip Girmeyeceği	71
2.2.5. Cehennemde Görevli Melekler	73
2.3. CEHENNEMİN DEREKELERİ	74
2.3.1. Cehennem (جَهَنَّمَ).....	75
2.3.2. Lezâ (لَطَى)	76
2.3.3. Hutame (الْحُطْمَةُ).....	76
2.3.4. Saîr (السَّعِيرُ).....	78
2.3.5. Sekar (سَقَرُ)	80
2.3.6. Cahîm (الْجَحِيمُ).....	81
2.3.7. Hâviye (هَٰوِيَّةٌ)	84
2.3.8. Diğerleri	85
2.4. CEHENNEM AZABI	85
2.4.1. Cehennem Azabının Vasıfları	86
2.4.2. Cehennem Azabının Çeşitleri	90
2.4.2.1. Fizyolojik Azap	90
2.4.2.2. Psikolojik Azap	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CENNET VE CEHENNEM HAKKINDA TARTIŞMALI BAZI MESELELER VE BU MESELELER HAKKINDA FAHREDDİN RÂZÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

3.1. CENNET VE CEHENNEMİN MEVCUDİYETİ MESELESİ	111
3.2. CENNET VE CEHENNEMİN EBEDİLİĞİ MESELESİ	115
3.3. CENNET VE CEHENNEM EHLİ	123
3.3.1. Müşrik	124
3.3.2. Münâfik	125
3.3.3. Ehl-i Kitap	127
3.3.4. Fâsık	135
3.3.5. Muvahhid/Muttakî	139
3.4. RU'YETULLAH MESELESİ	140
3.5. A'RÂF MESELESİ	146
SONUÇ	148
KAYNAKÇA	151
ÖZGEMİŞ	163

ÖZET

Tez, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; tezin konusu, amacı, sınırları ve metodu belirtildikten sonra, Fahreddin Râzî'nin hayatı, öğrenimi, ilmî şahsiyeti, talebeleri ve eserleri hakkında açıklama yapılmıştır. Daha sonra da Tefsîr-i Kebîr hakkındaki değerlendirmelere yer verilmiştir.

Birinci bölümde; ölüm sonrası hayata ve bu konuda inançların ortaya koyduğu öğretilere, cennet kelimesinin sözlük ve terim anlamına, cennetin büyüklüğü, cennette zaman, mükellefiyet, cenneti elde etme ve cennete vâris olma gibi meselelere yer verilmiştir. Ardından da, cennetin derecelerini oluşturan Adn, Naîm, Firdevs, Me'vâ, Dârusselâm, Hüsna, Gurfe, Dâru'l-Mukâme ve diğerleri hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bu bölümün sonunda cennet nimetlerinin özellikleri ve çeşitleri hakkındaki açıklamalara değinilmiştir.

Cehennem tasvirlerini oluşturan ikinci bölümde cehennem kelimesinin sözlük ve terim anlamını açıkladıktan sonra cehennemin vasıfları, yakıtı, cehenneme atılma, herkesin cehenneme girip girmeyeceği ve cehennemde görevli melekler gibi konular hakkında açıklamalar yapılmıştır. Akabinde, cehennemin derekelerini oluşturan Cehennem, Lezâ, Hutame, Saîr, Sekar, Cahîm, Hâviye ve diğerleri ile cehennem azabının özellikleri ve çeşitleri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Üçüncü bölümde; cennet ve cehennemin mevcudiyeti, ebediyeti, ehillerinin kimler olduğu, ru'yetullah, A'râf ve ehli gibi tartışmalı konular hakkında diğer âlimler ile Fahreddin Râzî'nin görüşleri karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cennet, Cehennem, Nimet, Azap

ABSTRACT

The thesis consists of an introduction and three parts. After explaining the topic, objective, scope and methodology of the thesis, detailed explanations are provided as to Fakh al-Din al Razi's life, his academic life and scholar personality, as well as his disciples and his works. Then, some evaluations are made about Tafsir al-Kabir.

The first part of the thesis defines Paradise and Hell both literally and as a term and discusses issues such as life after death and teachings of worldwide beliefs about it as well as the vastness of Paradise, time and obligations in Paradise, and obtaining and inheriting Paradise. The topic is followed by some further explanations as to the layers of Paradise, namely And, Naeem, Firdaws, Mawa, Dar-us Salam, Husna, Gurfe, and Dar-al Muqama and more. At the end of this part, detailed information is given about the attributes and types of blessings in Paradise.

In part two which contains depictions of Hell, after the word Hell is defined both literally and as a term, explanations are given as to its characteristics, its fuel and its guardian angels, as well as being thrown into Hellfire, and whether or not everyone will enter it. After that, further explanations are given about the layers of Hell, namely Jahannam, Ladthaa, Hatamah, Sa'err, Saqar, Jaheem, Haawiyah and more, as well as the attributes and the types of perdition.

In part three, comparisons are made between Fakh al-Din al Razi's views and those of other scholars regarding controversial topics such as the existence, eternity of Paradise and Hell, and who their dwellers will be, seeing Allah, the purgatory and its dwellers.

Keywords: Paradise, Hell, Blessings, Perdition

KISALTMALAR

ABD	Ana Bilim Dalı
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.md.	Adı geçen madde
b.	İbn
Bk.	Bakınız
BD	Bilim Dalı
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	Editör
h.	Hicri
Hz.	Hazreti
İFD	İlahiyat Fakültesi Dergisi
İSAM	İslami Araştırmalar Merkezi
m.	Miladi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	Ölüm
r.a.	Radıyallahü anhü/anhâ
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallâhü aleyhi ve sellem
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	Sayfa sayısı
TİB	Temel İslam Bilimleri
thk.	Tahkik eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	Tarih yok
vb.	Ve benzeri
y.y.	Yer yok

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU VE AMACI

Şüphesiz, cennet ve cehennem hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Ancak ilim dünyasında eserleri ve düşünceleri üzerine çokça çalışma yapılan ve bir ekol olan büyük İslam mütefekkeri Fahreddin Râzî'nin böylesine önemli bir konu hakkındaki görüşlerine dâir herhangi bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Bu yüzden Fahreddin Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'inde naklî deliller ve aklî istidlâller ile cennet ve cehennemi nasıl tasvir ettiğine yönelik bir çalışma yapılmaya karar verilmiştir.

Çalışmanın amacı, Fahreddin Râzî'nin düşüncelerini savunmak ya da eleştirmek değildir. Matbû halde yaklaşık dokuz bin sayfadan müteşekkil olan Tefsîr-i Kebîr'de dağınık halde bulunan konuyla ilgili bilgileri bir madenci misâli arayıp bulmak, bu gizli hazineleri bir araya getirmek ve belli başlıklar halinde tasnif ederek bir bütün halinde ortaya koymaya ve değerlendirmeye çalışmaktır.

2. TEZİN SINIRLARI VE YÖNTEMİ

Yapılan çalışmada Fahreddin Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'i esas alınmıştır. Bazı konularda diğer müfessirlerin görüşlerine yer verilmiş ve bu görüşler ile Fahreddin Râzî'nin görüşleri arasında karşılaştırma yapılmıştır.

Çalışmada yöntem olarak: tetkik, tespit, tasnif, tertip ve tezyin'den oluşan beş kademeli bir yöntem takip edilmiştir. İlk olarak konu ile ilgili yapılan çalışmalar incelenmiştir. Yapılan incelemelerden sonra bu çalışmalardan nasıl istifâde edilebileceği tespit edilmiştir. Tefsîr-i Kebîr'den ve diğer kaynaklardan tespit edilen bilgiler belli ana başlıklar altında tasnif edilmiştir. Tasnif edilen bu bilgiler “birinci, ikinci, üçüncü...” başlıklar halinde bir tertibe tâbî tutulmuş, daha sonra konular arasındaki bütünlük ve insicâm sağlanmaya çalışılmıştır.

3. TEZİN KAYNAKLARI

Tezin giriş bölümünde, İbn Ebî Usaybia'nın *Uyûnu'l-Enbâ'sı*, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-Â'yân'ı*, es-Safedî'nin *el-Vâfî'si*, el-Kıftî'nin *İhbâru'l-Ulemâ'sı*, es-Sübki'nin *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ'sı*, İbnü'l-İmâd'ın *Şezerâtü'z-Zeheb'i* gibi Fahreddin

Râzî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler veren tabakât kitaplarından ve Râzî'nin eserlerinin evveline yazılan mukaddimelerden istifâde edilmiştir. Bu konuda en çok istifâde edilen eser, Süleyman Uludağ'ın "*Fahrettin Râzî Hayatı - Fikirleri - Eserleri*" adlı kitabıdır. Tefsîr-i Kebîr hakkındaki bölümde ise, İsmail Cerrahoğlu'nun *Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri*, Yasin Ceylan'ın *Fahreddin Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar* adlı makalelerinden istifâde edilmiştir.

Birinci ve ikinci bölümde ana kaynak Tefsîr-i Kebîr'dir. Bununla birlikte, kelimelerin sözlük anlamları araştırılırken İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab*'ına, el-İsfehânî'nin *el-Müfredât*'ına, Cevherî'nin, *es-Sıhah*'ına başvurulmuştur. Terim anlamlarında ise, ülkemizde yapılan çalışmaların en kapsamlısı ve güzîdesi olan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nden istifâde edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeler için de, Muhammed Fuad Abdülbâkî'nin *Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ân* adlı eserinden yararlanılmıştır.

Tartışmalı konulara yer verilen üçüncü bölümde, Bayraktar Bayraklı, Süleyman Ateş gibi özellikle yakın dönemde yaşayan âlimlerin görüşlerine yer verilmiş ve bu görüşler ile Fahreddin Râzî'nin görüşleri karşılaştırılmıştır.

4. FAHREDDİN RÂZÎ

Bu bölümde, Fahreddin Râzî'nin hayatı, öğrenimi, ilmî şahsiyeti, talebeleri ve eserleri hakkındaki açıklamalara yer verilecektir.

4.1. Hayatı

Kaynaklarda yer alan bilgileri bir araya getirdiğimiz zaman Fahreddin Râzî'nin künyeleri ile beraber tam ismi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ali el-Kuraşî et-Teymî el-Bekrî et-Taberistanî er-Râzî el-Eş'arî eş-Şâfîî şeklindedir. Rey şehrinde doğduğu için "er-Râzî", aslen Taberistanlı oldukları için "et-Taberistanî", Hz. Ebû Bekir'in soyundan geldiği için "el-Bekrî", "et-Teymî", "el-Kuraşî" denilmiştir.¹

¹ İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (thk.), Dâru Hicr, 1419/1998, c.XVII, s. 11; Salâhuddîn b. Halil b. Aybek es-Sâfedî, **el-Vafî bi'l-Vefeyât**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l Arabî, Ahmed el-Arnâvûd - Türkî Mustafa (thk.), Beyrut: 1420/2000, c.IV, s.175; Tacuddîn Ebî Nasr Abdilvehhâb Ali b. Abdilkâfî es-Sübkî, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l Kübrâ**,

Râzî'nin Hz. Ebû Bekir'in soyundan değil de Hz. Ömer'in soyundan geldiğini hatta Arap olmadığını dahi ileri sürenler de olmuştur.² Olguner, yazmış olduğu eserine "*Üç Türk İslam Mütefekkiri 'İbn Sinâ - Fahreddin Râzî - Nasireddin Tûsî' Düşüncesinde Var Oluş*" adını vermiş, ancak eserin içeriğinde konuyla ilgili herhangi bir delil, düşünce ve kaynak gösteriminde bulunmamıştır.³ Uludağ ise, Râzî'nin eserlerinin hiçbir yerinde Hz. Ebû Bekir veya Hz. Ömer'in soyundan geldiğini belirtmediğini, şâyet böyle olsaydı bunu bir iftihar meselesi edinerek eserlerinde zikretmesi gerektiğini söylemiştir. O'na göre, Râzî'nin Arap veya Fars asıllı olduğuna dâir kesin delil yoktur. Bu yüzden Arap ve İranlı olması kadar Türk olması da mümkündür.⁴

Ayrıca, Râzî babasına nispetle "İbnü'l-Hatîb", "İbnü Hatîbi'r-Rey", ilmî alandaki yetkinliğinden dolayı "el-İmâm", "el-Allâme", "Sultânu'l-Mütekellimîn", "İmâmu'l-Mütekellimîn", "Şeyhu'l-İslâm", "Ebu'l-Meâlî", "Ebu'l-Fadl", "Fahurrâzî", Osmanlı âlimleri arasında da "Şeyhu'l-Ulemâ" diye anılmıştır. En çok "Fahreddin Râzî" diye meşhur olmuştur.⁵

Hicri 25 Ramazan 543 (Miladi 6 Şubat 1149) tarihinde Büyük Selçuklu devletinin başkenti Rey şehrinde doğduğunu⁶ söyleyenler olduğu gibi 544 yılında

Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (thk.), Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabiyye, Kahire: 1383/1964, c.VIII, s. 81; Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâü Ebnâi'z-Zemân**, İhsan Abbâs (thk.), Dâru Sâder, Beyrut: 1398/1978, c.IV, s.248; Cemâluddîn Ebi'l-Hasen Ali b. el-Kâdî el-Eşref Yûsuf el-Kıftî, **İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ**, Kahire: 1326, s.190; Şehabuddîn Ebi'l-Felâh Abdilhayy İbn Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb**, Abdulkadir el-Arnâvûd - Mahmud el-Arnâvûd (thk.), Dâru İbn Kesîr, Beyrut: 1406/1986, c.VII, s.40; Celâluddîn Abdirrahman es-Suyûtî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, Ali Muhammed Ömer (thk.), Mektebetü Vehbe, Kahire: 1396/1976, s.115; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemu'l-Müellifîn**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: 1414/1993, c.III, s.558; İsmail Paşa el-Bağdâdî, **Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn Âsâru'l-Musannifîn**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut: 1955, c.II, s.107; Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, **el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye Mukaddimesi**, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut:1410/1990, c.I, s.11.

² Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî Hayatı Fikirleri Eserleri**, Harf Yayınları, Ankara: 2014, s.22-23.

³ Fahrettin Olguner, **Üç Türk İslam Mütefekkiri 'İbn Sinâ-Fahreddin Râzî-Nasireddin Tûsî' Düşüncesinde Var Oluş**, Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1984, s.10-11.

⁴ Uludağ, **a.g.e.**, s.22-24.

⁵ Kehhâle, **a.g.e.**, c.III,s.558; el-Bağdâdî, **Mebâhisü'l-Meşrikiyye Mukaddimesi**, c.I, s.11; Şemsuddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut: 1403/1983, c.II, s.216; Ali b. Enceb, **ed-Dürri's-Semîn**, Ahmed Şevkî-Muhammed Said Hanesî (thk.), Dâru Gurâbi'l-İslâmî, Tunus: 1430/2009, s.240; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, **et-Tefsiru ve'l-Müfessirün**, Mektebetü Vehbe, Kahire: 1396/1976, c.I, s.206; İsmail Paşa el-Bağdâdî, **a.g.e.**, s.107; Muhammed Hicâzî, **İsmetü'l-Enbiyâ Mukaddimesi**, Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, Kahire: 1406/1986, s.3; Uludağ, **a.g.e.**, s.31.

⁶ Kehhâle, **a.g.e.**, c.III, s.558; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihaye**, c.XVII, s.13; İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, c.VII, s.40; Abdurrauf Saîd, **Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ Mukaddimesi**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut: 1404/1984, s.8; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, **Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî**

doğduğunu nakledenler de vardır.⁷ el-Alvânî, Râzî'nin, Yûsuf sûresinin 42. âyetini tefsir ederken elli yedi yaşında olduğunu ve sûrenin tefsirini 601 yılında bitirdiğini belirtmesine⁸ istinâden 544 yılında doğduğunu söylemiştir.⁹

Râzî'nin babasının adı Ziyâeddîn Ömer'dir. Rey şehrinde hatiplik yaptığı için "Hatîbü'r-Rey" diye tanınmıştır.¹⁰ Râzî'nin Rukneddîn adında bir kardeşi, Şemseddîn ve Ziyâeddîn adında iki oğlu, bir de kızı vardır. Kızını, Harizmşâh'ın veziri Âlâu'l-Mülk ile evlendirmiştir.¹¹

Rey'de doğan ve 16 yaşında babası vefât edene kadar burada yaşayan Râzî, daha sonra Simnan, Merağa Harizm, Buhârâ, Semerkant, Serahs, Cürcan, Hocend, Benâkit, Tûs, Herat ve Gazne gibi İran, Harizm, Maverâünnehir, Horasan ve Kuzeybatı Hindistan şehirlerini birkaç defa gezmiştir. Râzî, bazı eserlerinde bulunduğu yerlere işaret etse de gezileri hakkında ayrıntılı bilgi vermediği için onun nereleri kaç defa gezdiğini, hangi tarihlerde nerelerde bulunduğunu kesin olarak bilmek mümkün değildir.¹²

Gezileri esnasında birçok âlimle, tüccarla ve sultanlarla tanışmış, Mu'tezile, Kerrâmiyye, Haşeviyye ve Mâturîdiyye gibi diğer mezheplere mensup âlimlerle münâzaralar yapmıştır. Bu münâzaraların bazısının sonucu olarak, bulunduğu yerden ayrılmak zorunda kalmış ve ekonomik olarak çok sıkıntılar çekmiştir. Ancak ömrünün sonuna doğru büyük bir rahata ve servete sahip olmuştur. Bazıları bu serveti, sultanlarla iyi geçinmesine bağlarken bazıları da iki oğlunu zengin bir tabibin kızlarıyla evlendirmesine ve tabip öldükten sonra tüm mal varlığının Râzî'ye ve ailesine kalmasına bağlamışlardır.¹³

Mevdûâtî'l-Ulûm, Dâru'l-Kütübî'l İlmiyye, Beyrut: 1985, c.II, s.102; Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l Müfessirîn**, Ravza Yayınları, İstanbul: 2008, c.II, s.488.

⁷ İbn Hallikân, **a.g.e.**, c.IV, s.252; ez-Zehebî, **a.g.e.**, c.I, s.206; ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, c.II, s.216; es-Suyûtî, **a.g.e.**, s.115; es-Sâfedî, **a.g.e.**, c.4, s.175; Câbir Feyyaz el-Alvânî, **el-Mahsul fî İlmi Usûli'l-Fıkh Mukaddimesi**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: t.y., c.I, s.32.

⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.18, s.188.

⁹ Cabir Feyyaz el-Alvânî, **a.g.e.**, c.I, s.32.

¹⁰ es-Sübkî, **a.g.e.**, c.VII, s.242.

¹¹ İbn Ebî Usaybia, **Uyûnu'l Enbâ fî Tabakâtü'l-Etibbâ**, Nizâr Rıza (thk.), Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut: t.y., s. 465; es-Sübkî, **a.g.e.**, c.VII, s.242; Uludağ, **a.g.e.**, s.9.

¹² Uludağ, **a.g.e.**, s.12-13.

¹³ el-Kıfî, **a.g.e.**, s.190; es-Sübkî, **a.g.e.**, c.VIII, s.86; İbn Hacer, **a.g.e.**, c.VI, s.319.

Râzî, h.606 (m.1209) yılında, bir rivâyete göre Ramazan ayının on beşinde cuma günü,¹⁴ diğer rivâyete göre ise, Şevvâl ayının ilk pazartesi gününde yani Ramazan bayramında Herat'ta vefât etmiştir.¹⁵ İbn Enceb ise, Kurban Bayramı gününde vefât ettiğini nakletmiştir.¹⁶

Râzî'nin seveni olduğu kadar sevmeyeni de çoktur. Râzî'yi sevmeyenler onu İslam düşmanı olarak ilan etmiş ve ona saldırılarda bulunmuşlardır.¹⁷ Hatta bazı kaynaklar onun, Kerrâmîleri tekfir etmesinden dolayı Kerrâmîler tarafından zehirlenerek öldürülmüş olabileceğini nakletmektedir.¹⁸

Râzî, talebesi Ebû Bekir el-İsfehânî'ye yazdırdığı vasiyeti üzerine Muzdahan Köyü yakınındaki Masâkıb dağına gömülmüştür.¹⁹ Bazılarına göre ise, Râzî'ye düşman olan kimseler tarafından mezarının kazılmasından ve cesedine zarar verilmesinden korkulduğu için evine defnedilmiş ama Masâkıb dağına gömülmüş görüntüsü verilmiştir.²⁰

4.2. Öğrenimi

Râzî'nin ilk hocası, babası Ziyâeddîn Ömer'dir. Ziyâeddîn Ömer, akâidde İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî, fıkıhta, Muhyissünne el-Beğavî gibi önemli âlimlerin talebesidir. Râzî, on altı yaşında babasını kaybedinceye kadar babasından dersler almıştır.²¹ Büyük bir hatip, fakîh, mütekellim, sûfî, edip, muhaddis olan Ziyâeddîn Ömer aynı zamanda kelim ilmine dâir iki ciltlik "Ğâyetü'l-Merâm" adlı eserin de müellifidir. es-Sübkî, bu kitabı ehl-i sünnet kitaplarının en nefisi ve en mükemmeli olarak tavsif etmiştir.²² Râzî, kitaplarında zaman zaman "eş-Şeyhu'l Vâlid", el-Üstâzü'l Vâlid", el-İmâmü's Saîd" diyerek babasını yâd etmiştir.²³ Çok zeki bir çocuk olan Râzî,

¹⁴ Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, **a.g.e.**, c.I, s.12.

¹⁵ İbn Hallikân, **a.g.e.**, c.IV, s.252.

¹⁶ İbn Enceb, **a.g.e.**, s.241; İbn Kesîr, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, c.XVII, s.12.

¹⁷ J.H. Kramers, "**Râzî**", MEB İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1964, c.IX, s.646.

¹⁸ es-Sübkî, **a.g.e.**, c.VIII, s.86; İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, c.IV, s.40.

¹⁹ İbn Hallikân, **a.g.e.**, c.IV, s.252.

²⁰ Uludağ, **a.g.e.**, s.19.

²¹ İbn Hallikân, **a.g.e.**, c.IV, s.250.

²² es-Sübkî, **a.g.e.**, c.VII, s.242.

²³ el-Ulvânî, **a.g.e.**, c.I, s.33.

daha küçük yaşta iken el-Cüveynî'nin *eş-Şâmil*'ini, Gazâlî'nin *el-Mustafâ*'sını ezberlemiştir.²⁴

Babasının ölümünden sonra Simnan'a giden Râzî, burada Kemal es-Simnânî'den fıkıh dersleri almıştır. Daha sonra Rey'e dönen Râzî, burada zamanın meşhur filozoflarından Mecdüddîn el-Cîlî'den felsefe ve kelam dersleri almaya başlamıştır. el-Cîlî Rey'den ayrılıp Merağa'ya giderken Râzî de onunla birlikte Merağa'ya gitmiş ve burada derslerine devam etmiştir.²⁵ Necmüddîn el-Kübrâ'dan zühd ve tasavvuf dersleri aldığı söylenmiştir.²⁶ Tıp, astronomi, dil ve edebiyat gibi birçok ilimle ilgilenen Râzî, kendi kendini yetiştiren, ilim için devamlı gezen bir âlimdir. Bu ilimleri gezdiği yerlerdeki değişik kişilerden ve oralarda bulunan kütüphanelerdeki türlü kitaplardan öğrenmiş olması mümkündür.²⁷

4.3. İlmî Şahsiyeti

Hicri altıncı yüzyılın ikinci yarısı ile yedinci yüzyılın başlarında yaşamıştır. Kaynaklarda Râzî için "zamanının eşi benzeri olmayan büyük âlimi" manasına gelen "فريد عصره" ve "نسيج وحده"²⁸ gibi ifâdeler kullanılmıştır.²⁹

İtikatta Eş'arî, fıkıhta Şâfiî mezhebine bağlı olan Râzî, ilmî alanda kendini geliştirdikçe daha rahat hareket etmiş, zaman zaman İmam Eş'arî'nin görüşlerine katılmamış mu'tezilî görüşleri benimseyerek Eş'arî'yi tenkit etmiştir. İtikatta bu şekilde serbest davranmasına rağmen fıkıh da ise sağlam bir İmâm-ı Şâfiî takipçisidir.³⁰

Râzî; tefsir, kelam, fıkıh, usûlü fıkıh, felsefe, mantık, tıp, astronomi ve matematik gibi birçok ilim dalında kendini yetiştirmiştir.³¹ Tefsir kitaplarında "imam

²⁴ es-Sâfedî, **a.g.e.**, c.IV, s.176; Uludağ, **a.g.e.**, s.11.

²⁵ Uludağ, **a.g.e.**, s.13.

²⁶ Bilmen, a.g.e., c.II, s.488.

²⁷ Uludağ, **a.g.e.**, s.12.

²⁸ İbn Hallikân, **a.g.e.**, s.249.

²⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA., Ankara: 1995, c.XII, s. 89. ; Uludağ, **a.g.e.**, s.33.

³⁰ Uludağ, **a.g.e.**, s.10; Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA, c.XII, s. 90.

³¹ Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA, c.XII, s. 89.

dedi" denildiğinde bununla Fahreddin Râzî anlaşılmalıdır.³² Bazıları onu, hicri VI. asrın müceddidi³³ olarak kabul etmiştir.³⁴

İslam akâidini kesin delillerle kanıtlayıp muhâlif görüşleri reddetmeyi peygamber mesleği olarak gördüğü³⁵ ve dünya âleminde izzet, âhîret âleminde de saadet kazandıracağına inandığı için en çok kelim ilmi ile meşgul olmuş ve kelim ilmini ilimlerin en şerefli ve en mükemmeli olarak görmüştür.³⁶

Râzî'nin uzmanlaştığı bir diğer alan da felsefe ve mantıktır. Felsefe ile kelamı birleştirerek "felsefi kelim" dönemini başlatmıştır.³⁷ İbn Haldun'a göre, kelim âlimleri içinde mantığı bir âlet olmaktan çok bağımsız bir bilim dalı kabul eden ilk âlim Fahreddin Râzî'dir.³⁸ Pek parlak bir fikre, büyük bir muhâkeme ve tenkit kudretine mâlik bulunduğu için³⁹ felsefe ve mantık ilminin teknik ve metotlarını kullanarak, hem diğer dinlere hem de diğer mezheplere mensup birçok kişi ile münâzara etmiştir. Fakat hiçbir zaman mutaassıb bir kişiliğe kapılmamış, kendisine muhalif olan -Kerrâmiyye vb. bozuk mezheplere mensup olanlar hâriç- hiçbir kelimciyi ve felsefeciyi tekfir etmemiştir. Onların da Allah'ı ta'zim etmeye çalıştıklarını fakat bazen hata yaptıklarını söylemiştir.⁴⁰

Tasavvuf ilmiyle de ilgilenen Râzî, tefsirinde yer yer iş'ârî te'viller yapmıştır. Kur'ân'da söz ve yazıyla ifâde edilmesi mümkün olmayan sırların tevhidin en yüksek mertebesinde bulduklarını ve ancak ehli keşf tarafından bilinebileceğini belirtmiştir.⁴¹

Râzî, hadis ilmi açısından farklı değerlendirmelere tâbî tutulmuştur. Bazıları tarafından Râzî'nin bir hadis râvîsi gibi *zayıf* veya *sika* olarak değerlendirilmesini⁴²

³² Bilmen, **a.g.e.**, c.II, s.493.

³³ **Müceddid**: Bir işi ya da bir şeyi ciddiyetle ve bir yöntemle yeniden ve aslına uygun biçimde yenileme faaliyetine tecdid denir. Tecdidi gerçekleştiren kimseye ise müceddid denir. Tahsin Görgün, "**Tecdid**" DİA, Ankara: 2011, c.XL, s.234.

³⁴ İsmail Cerrahoğlu, **Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri**, Atatürk Üniv. İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sevinç Matbaası, Ankara: 1977, s. 9.

³⁵ Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA, c.XII, s.90.

³⁶ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s. 8.

³⁷ Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA, c.XII, s.90.

³⁸ Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA, c.XII, s.90.

³⁹ Bilmen, **a.g.e.**, c.II, s. 489.

⁴⁰ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s.10.

⁴¹ Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA, c.XII, s.90.

⁴² ez-Zehebî, hadis rivâyeti açısından Râzî'yi zayıf kabul ederken; es-Sübki sika olduğunu söylemiştir. Bk: es-Sübki, **a.g.e.**, c.VIII, s.88; Bilmen, **a.g.e.**, c.II, s. 494.

doğru bulmayan Bilmen, "Bu zât, muhaddislerden değildir ki, bu i'tibar ile zuâfadan olup olmadığı bahis mevzuu olsun." demiştir.⁴³ Tefsirinde zikrettiği hadislerin çoğu Kütübü's-Sitte de geçmekle birlikte genellikle Gazâlî'nin *İhyâi Ulûmiddîn*'inden yararlanmışır.⁴⁴

Ayrıca, fıkıh, usûlü fıkıh, tıp, astronomi, matematik gibi diğer ilim dallarında eserler yazan ve otorite olarak kabul edilen Râzî, Arapça ve Farsça şiiirde de iddialıdır.⁴⁵

Kendinden sonra büyük bir ilim ve düşünce dünyası bırakan Râzî, birçok yönüyle incelenmiştir. Onun düşüncelerini benimseyip izini takip edenler olduğu gibi, İbn Teymiyye, Seyfuddîn el-Âmidî, Nasîruddîn Tûsî, Esîruddîn el-Ebherî, Sirâcuddîn el-Urmevî gibi âlimler ise Râzî'nin görüşlerini eleştirmişlerdir.⁴⁶

4.4. Talebeleri

Zâhirî ve bâtinî ilimleri uhdesinde cem eden Râzî birçok talebe yetiştirmiştir. İbn Ebî Usaybia'nın rivâyetine göre, Râzî atına bindiği zaman yanında üç yüz civarında talebe onun peşinden giderdi.⁴⁷ Râzî'nin talebeleri arasında hükümdarlar ve şehzâdeler de vardı. Şirvan hükümdarı Muhammed b. Rıdvân Menûçehr ve Harizmşâh Muhammed Tökiş'in oğlu Alâaddîn Tökiş, Râzî'nin talebelerindendir. Râzî, *Uyûnu'l-Hikme Şerhi*'ni Muhammed b. Rıdvân'a ithaf etmiştir. Alâaddîn Tökiş de, Harizm'de Râzî için bir medrese yaptırmış ve Râzî burada birçok talebe yetiştirmiştir.⁴⁸

Râzî'nin öğrencileri genellikle felsefe, mantık, tıp, astronomi, kelim ve usûlü fıkıh gibi aklî ilimlerde uzmanlaşmış ve bu alanlarda eserler vermişlerdir. Ebû Bekir İbrahim el-İsfehânî, Muhammed b. Rıdvân, Kutbuddîn el-Mısırî (ö.618/1221), Esîruddîn el-Ebherî (ö.663/1264), Tâcuddîn el-Urmevî (ö.656/1285), Sirâcuddîn el-Urmevî (ö.676/1277), Şemsuddîn Hüsrevşâhî (ö.653/1255), Efdaluddîn el-Huncî (ö.646/1248), Şemsuddîn el-Hiyûyî (ö.637/1239) onun talebelerinden bazılarıdır.⁴⁹

⁴³ Bilmen, **a.g.e.**, c.II, s. 494.

⁴⁴ Lutfullah Cebeci, "**Mefâtihu'l-Gayb**", D.İ.A., Ankara: 2003, c.XXVIII, s.349.

⁴⁵ Tahir Harîmî Balcıoğlu, **Büyük İslam Mütefekiri Fahrüddin-i Râzî**, DİB Dergisi, Sayı; 6, Ankara: 1962, s.22.

⁴⁶ Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA, c.XII, s.93.

⁴⁷ İbn Ebî Usaybia, **a.g.e.**, s. 462.

⁴⁸ Uludağ, **a.g.e.**, s.29.

⁴⁹ Uludağ, **a.g.e.**, s. 49-50.

4.5. Eserleri

Fahreddin Râzî'nin başta İslamî ilimler olmak üzere birçok ilim dalına ait eserleri bulunmaktadır. Yazdığı eserler daha o hayatta iken meşhur olmuş ve neşredildikçe insanlar önceki âlimlerin kitaplarını bırakıp Râzî'nin eserlerine yönelmişlerdir.⁵⁰ Çünkü O'nun kendine has bir üslûbu olup, öyle çalakalem, düz ve müteselsil yazmamıştır.⁵¹

Râzî'nin eserlerinin tamamı günümüze kadar ulaşmadığı için eserlerinin sayısı tam olarak bilinmemektedir. İbn Kesîr, Râzî'nin eserlerinin sayısının iki yüz civarında olduğunu söylemiştir.⁵² Uludağ, eserinde Râzî'ye ait olduğu söylenen 219 adet eser saymış, bunlardan 32 tanesinin Râzî'ye ait olmadığını, 12 tanesinin Râzî'ye âidiyetinin şüpheli olduğunu, bazı eserlerin ise birden fazla isimle kaynaklarda geçtiğini söylemiştir.⁵³ Aynı şekilde, bu konuda çalışma yapan ez-Zerkân, 194 eser;⁵⁴ el-Ulvânî de 229 adet eser saymıştır. Onlar da saydıkları eserlerin bir kısmının Râzî'ye ait olmadığını, bir kısmının ise âidiyetinin şüpheli olduğunu söylemişlerdir.⁵⁵

Râzî'ye nispet edilen eserlerin sayısının olduğundan fazla çıkmasının bir takım sebepleri vardır. Eserlerinin kaynaklarda birden fazla isimle geçmesi, Râzî künyesine sahip başka âlimlerin eserleriyle karışması ve Râzî'nin şöhretinden yararlanmak isteyen bazı kimselerin eserlerini Râzî'ye nispet etmeleri bu sebeplerden bazısıdır.⁵⁶

Râzî'nin yazmış olduğu eserlerden bazıları şunlardır:

Tefsir ilmine dâir eserleri: *et-Tefsîru'l Kebîr Mefâtihu'l-Gayb, Esrâru'l-Kur'ân, Mefâtihu'l-Ulûm, Esrâru't-Tenzîl ve Envâru't-Te'vîl, Acâibu'l-Kur'ân, Tefsîru Sûreti'l-İhlâs.*

Kelam ilmine dâir eserleri: *el-Muhassal, el-Metâlibu'l Âliye, Kitâbu'l-Erbaîn, el-Meâlim, Esâsü't-Takdîs, ez-Zübde fî Ilmi'l-Kelâm, Levâmiu'l-Beyyinât, İsmetü'l-Enbiyâ, Nihâyetü'l-Ukûl, el-Mesâilü'l Hamsûn fî Usûli'd-Din, İ'tikâdü Fırakı'l-Müslimîn*

⁵⁰ ez-Zehabî, **a.g.e.**, c. I, s.206.

⁵¹ Hüseyin Atay, **Kelama Giriş**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara: 1978, s.9.

⁵² İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c.XVII, s.11.

⁵³ Uludağ, **a.g.e.**, s.54-81.

⁵⁴ ez-Zerkân, **a.g.e.**, s.62-153.

⁵⁵ el-Ulvânî, **a.g.e.**, s.131-142.

⁵⁶ Uludağ, **a.g.e.**, s.57.

ve'l Müşrikîn, Münâzarât, Halku'l Kur'ân Beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-Sünne, Münâzara fi'r-Red ale'n-Nasârâ, el-Halk ve'l Ba's, Metâliu'l-Îmân, Şerhu'r-Rubâiyyât fî İsbâti Vâcibi'l Vücûd, Hudûsü'l-Âlem, Zâd-ı Meâd, Kitâbu'l-Îmân.

Felsefe, Mantık ve Ahlak ilmine dâir eserleri: *el-Mebâhisü'l Meşrikiyye*, *el-Mülahas fi'l-Hikme ve'l Mantık*, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, *Lübâbü'l-İşârât*, *Aksâmu'l-Lezzât*, *Ta'cüzü'l-Felâsife*, *Mebâhisü'l-Hudûd*, *el-Âyâtyü'l Beyyinât fi'l-Mantık*, *en-Nefs ve'r-Rûh ve Şerhu Kuvâhumâ*, *el-Mantuku'l Kebîr*, *el-Ahlâk*.

Fıkıh ve Usûlü Fıkıh ilmine dâir eserleri: *el-Mahsûl*, *el-Bürhânu'l Bahâiyye / Risâle-i Bahâiyye*, *el-Kâşif an Usûli'd-Delâil/el-Cedel*, *İbtâlû'l-Kiyâs*, *İhkâmü'l-Ahkâm*, *Şerhu'l-Vecîz li'l-Gazâlî fi'l-Fıkh*.

Arap Dili ve Edebiyatına dâir eserleri: *Nihâyetü'l-İ'câz fî Dirâyeti'l-İ'câz*, *Şerhu Nehci'l-Belâğâ*, *el-Muharrer fi'n-Nahv*, *Şerhu Sakti'z-Zend*.

Biyografi türü eserleri: *Menâkıbu'l-Îmâmi's-Şâfiî*, *eş-Şeceretü'l Mübâreke fi'l-Enâsibi't-Tâlibiyye*, *Fedâilü'l-Ashâb*.

Tıp, Astronomi, Matematik ve diğer ilimlerine dâir eserleri: *Câ'miu'l-Ulûm*, *Şerhu'l-Kânûn*, *et-Tıbbu'l Kebîr*, *er-Ravzatü'l 'Arız fî İlâci'l-Merîz*, *et-Teşrih mine'r-Re's ile'l-Halk*, *el-Eşribe*, *el-Ahkâmu'l Alâiyye fi'l-Ahkâmi's-Semâviyye*, *er-Riyâzu'l Münîka*, *er-Risâle fî Ilmi'l-Hey'e*, *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâiki'l-Esrâr*, *Risâle fî Ilmi'l-Firâse*, *el-Hendese*, *el-Vasiyye*⁵⁷

Râzî'ye âidiyeti en çok tartışılan kitap, "*es-Sırru'l Mektûm fî Muhâtabeti'n-Nücûm*" adlı eserdir. İbn Hacer, bunun apaçık sihir üzerine yazılan bir kitap olduğunu söyler ve "*İnşâallah bu eseri yazdığı için tövbe etmiştir.*" diye niyazda bulunur.⁵⁸ İbn Teymiyye, bu eserdeki görüşlerin küfür olduğu kanaatindedir.⁵⁹ es-Sübki ise, "*Yaptığımız araştırmalar sonucu diyoruz ki, bu eser -onun olmadığı halde- ona nispet edilmiştir. Ona nispeti doğru olsa bile bu kitap sihirle ilgili değildir.*" diyerek bu kitabın

⁵⁷ Eserler hakkında daha fazla bilgi için bk. Uludağ, **a.g.e.**, s.54-81; Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA, c.XII, s.93-94; Muhammed Sâlih ez-Zerkân, **Fahruddin er-Râzî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye**, Dâru'l-Fıkr, s.62-153; Tâhâ Câbir el-Ulvânî, **el-Îmâm Fahruddin er-Râzî ve Musannefâtuhû**, Dârusselâm, Kahire: 1431/2010, s.131-142.

⁵⁸ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, **Lisânü'l-Mizân**, Abdulfettâh Ebû Gudde (thk.), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut: 1423/2002, c.VI, s.318.

⁵⁹ Uludağ, **a.g.e.**, s.76.

Râzî'ye ait olmadığını söylemektedir.⁶⁰ Bilmen'e göre de, bu kitabı Râzî'ye isnad etmek ona iftira atmak demektir. Bu kitaba revaç kazandırmak için Râzî'ye nispet edilmiştir.⁶¹ Ceylan da, son yıllarda yapılan araştırmaların, bu kitabın Râzî'ye nispetini doğruladığını, fakat kitabın içeriğinin iddiaları doğrulamadığını, çünkü Râzî'nin tefsirindeki sihir ile ilgili görüşleri incelendiğinde, onun İslam'ın yasakladığı sihri tecvîz etmediğinin görüleceğini söylemiştir.⁶²

5. MEFÂTİHU'L-GAYB

Râzî, ilim hayatını ideal bir tefsirle taçlandırmak istediği için ömrünün sonuna doğru tüm ilmî birikimini kullanarak *Tefsîr-i Kebîr* diye meşhur olan *Mefâtihu'l-Gayb*'ı yazmıştır. Nitekim kaleme aldığı bu tefsir, hem kendi alanında bir ilk hem de bir zirve olmuş ve sonraki dönem tefsir anlayışını büyük ölçüde etkilemiştir.⁶³ Çünkü Râzî'den önceki tefsirler belli kalıplar içerisinde sıkışıyor ve sürekli aynı bilgiler tekrar ediyordu. Artık bu şekilde yeni tefsirlerin yazılmasından çok bir fayda beklenemezdi.⁶⁴ Bu yüzden Râzî, geçmiş müfessirlerden nakillerde bulunmakla birlikte tefsirinde kendi dirâyetini de kullanmıştır. Râzî, bu tefsiri yazmaktaki maksadını, "*akıl prensipleri ve istidlâl yolları ışığında Kur'ân'a yöneltilen hücumları önlemek, İslam inancıyla ilgili istidlâlleri güçlendirmek ve bu konuda ileri sürülen karşı fikirleri reddetmek*" şeklinde açıklamıştır.⁶⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de her türlü bilginin mevcut olduğuna inanan Râzî, bu sebeple birçok ilme dâir bilgilere tefsirinde yer vermiştir.⁶⁶ Nitekim bu durumu kendisi şu şekilde izah etmiştir: "*Kur'ân bütün ilimlerin kaynağıdır. Kelam ilminin tamamı Kur'ân-ı Kerîm'de vardır. Fıkıh ilminin tamamı Kur'ân-ı Kerîm'den alınmıştır. Aynı şekilde, usûlü fıkıh, nahiv ve lügat ilmi gibi birçok ilim Kur'ân'dan alınmıştır.*"⁶⁷ Bu

⁶⁰ es-Sübkî, **a.g.e.**, c. VIII, s.88.

⁶¹ Bilmen, **a.g.e.**, c.II, s.494.

⁶² Ankebût Ceylan, **Fahreddin Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar**, İslamî Araştırmalar, Sayı: III, Yıl: 1987, s.50.

⁶³ Muammer Erbaş, **Sünnî Tefsir Geleneğinde Mu'tezilenin Yeri -I (Mefâtihu'l-Gayb Örneği)**, Dokuz Eylül Üniversitesi İFD, Sayı XX, İzmir: 2004, s.76.

⁶⁴ Bilmen, **a.g.e.**, c.II, s. 494.

⁶⁵ Cebeci, **a.g.md.**, c.XXVIII, s.348.

⁶⁶ Ceylan, **a.g.m.**, s.49.

⁶⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.117.

yüzden eserinin hacmi artmış ve anlaşılması zor olan, kendisine ulaşılamayan bir tefsir olarak görülmüştür.⁶⁸

Tefsirini yazmaya ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir. İlk önce, müstakil olarak Fâtiha sûresinin tefsirini yazmış, daha sonra diğer sûreleri eklemiştir. Sûrelerin sonunda tarih belirten Râzî, ilk olarak Âl-i İmrân sûresinin sonunda tarih belirtmiştir ki o tarih, *1 Rebîu'l-Âhir 595*'tir.⁶⁹ Bu bilgilerden yola çıkarak tefsirini 593-595 yıllarında yazmaya başlamış olması muhtemeldir.⁷⁰

Tefsîr-i Kebîr hakkında meşhur olan habere göre, Râzî, tefsirini Fetih sûresine kadar yazmış ve bitirmeden vefât etmiştir. Fetih sûresinden ilerisini ise Necmuddîn Ahmed b. Muhammed el-Mahzûmî el-Kamûlî yazmıştır. Bunu nakledenlerin en büyük delili, en son tarihin Fetih sûresinin sonunda belirtilmesi (*19 Zilhicce 603*)⁷¹ ve Fetih sûresinden sonraki sûrelerin hiç birinin bitiminde tarih belirtilmemiş olmamasıdır.⁷² Ancak, Râzî üzerine çalışma yapan İbn Âşûr, Muhsin Abdulhamid, Muhammed Sâlih ez-Zerkân⁷³ ve Cerrahoğlu gibi âlimlere göre ise Tefsîr-i Kebîr'in tamamını Râzî yazmıştır. Cerrahoğlu bu hususu şöyle açıklamıştır: "*Râzî üzerine yapılan ciddi incelemeler onun eserinin tamamını kendisi yazdığı yönündedir. Bu ihtilafla ortaya çıkmasının asıl nedeni, hacimli olan eserin tamamının okunmamış olmasından ileri gelir. Üslûb özellikleri dikkatlice incelendiğinde Fâtiha'dan Nâs'a kadar tamamının Râzî tarafından yazıldığı görülür. Yazılanlar ise daha çok talebelerin yazdığı yan kayıt kabilinden olan şeylerdir. Bunlar istinsah esnasında metne girmiş olabilir fakat bunlar aslı bozacak kadar çok değildir.*"⁷⁴

5.1. Metodu

Tefsir'de Mushaf tertibi esas alınmıştır. Fâtiha sûresi müstakil bir cilttir.⁷⁵ Her sûre müstakil bir kitap halinde olup, kitaplar bâblara, bâblar meselelere ayrılır. Her meselede mukaddimeler, huccetler, latifeler, nükteler, vecihler ve sualler bulunur.

⁶⁸ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s.7.

⁶⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.133.

⁷⁰ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s. 13-14.

⁷¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.99.

⁷² İbn Hallikân, **a.g.e.**, c.IV, s.249; İbnü'l İmâd, **a.g.e.**, c.VII, s.40; ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, c.II, s.217.

⁷³ Cebeci, **a.g.md.**, c.XXVIII, s.348.

⁷⁴ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s.14.

⁷⁵ Cebeci, **a.g.md.**, c.XXVIII, s.348.

Müslümanların ahlakî yönden meleke sahibi olmaları için sâlih kimselerin hikâyeleri, sûfîlerin kıssaları, hâkimlerin mev'izeleri ve âdil hükümdarların davranışları anlatılır.⁷⁶

Usûl olarak ilk önce, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsir edilmesini benimser. Çünkü o, Allah'ın kelimasının yine Allah'ın kelâmı ile açıklanmasının doğruya en yakın yol olduğuna inanır.⁷⁷ Daha sonra, Kur'ân'ın sünnet ile tefsirini yapar. Zikrettiği hadislerin üçte ikisi Kütübü's-Sitte'de yer alır. Kaynak olarak genellikle Gazâlî'nin *İhyâi Ulûmiddîn*'ini kullanır.⁷⁸ Âyetlerin nüzûl sebeplerine de önem verir. Çünkü âyetlerin anlaşılması ancak bununla mümkün olur. İsrailiyyâtı faydalı görmeyip sağlam aklı delillerle İsrailiyyâtı tenkit etse de,⁷⁹ tefsirinde İsrâiliyyât olarak bilinen birçok rivâyet vardır. Bu tür rivâyetlerin önemli bir oranını tenkit etmek kastıyla tefsirine almış ise de tefsirde tenkit etmediği, hatta yapılan tenkitlere cevap vererek savunduğu İsrâilî haberler de vardır.⁸⁰ Kıraat farklılıklarına, lügat ve nahiv meselelerine, âyetler ve sûreler arasındaki tenâsübe önem verir. Mutaşâbih âyetlerin zâhiri üzerinde durmayıp te'vile yönelir. Âyetlerin ve sûrelerin faziletinden bahseder.⁸¹ Kur'ân'da nesh'in varlığını kabul etse de, mensûh âyetlerin sayısını az gösterme eğilimindedir.⁸²

Tefsir'de kelmâî konulara oldukça yer verilir. Bu, kelmâî konuları Kur'ân âyetleri ile ispat etmeye çalışmasından kaynaklanmaktadır.⁸³ Ahkâm âyetlerinin tefsirlerinde mezheplerin ihtilaflarına genişçe yer verir, usûlü fıkıh ile ilgili açıklamalar yapar ve âyetlerden nasıl hüküm istinbât edildiğini gösterir. Ayrıca, tasavvufî açıklamalara ve değerlendirmelere yer verir.⁸⁴

5.2. Kaynakları

Râzî'nin kaynakları arasında ilk sırayı sahâbe ve tabiîlerden gelen rivâyetler yer alır. Özellikle İbn Abbâs, Râzî için ilk muteber kaynaktır. Tabiînden, Mücâhid, Katâde, es-Süddî, Hasan el-Basrî, Said b. Cübeyr, Ebû Aliyye gibi âlimlerin görüşlerine yer

⁷⁶ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s. 15.

⁷⁷ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s. 28.

⁷⁸ Cebeci, **a.g.md.**, c.XXVIII, s.349.

⁷⁹ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s. 31.

⁸⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, **Râzî Tefsirinde İsrâiliyyât**, Muhammet Yılmaz (çev.), Çukurova Üniversitesi İFD, Adana: 2001, Sayı II, c.I, s.71.

⁸¹ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s.24-37.

⁸² Cebeci, **a.g.md.**, c.XXVIII, s.349.

⁸³ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s. 15.

⁸⁴ Cebeci, **a.g.md.**, c.XXVIII, s.349.

vermiş ve görüşleri değerlendirmiştir. Lügat ve nahiv konularında, el-Ferrâ, ez-Zeccâc, el-Kâffâl, Ebû Müslim el-İsfehânî'nin görüşlerini kabul eder. Lügat ve belâgat konusunda en çok Cârullah ez-Zemahşerî'ye itimad eder. Bir müfessir olarak kabul edilmediği halde Gazâlî'nin görüşlerine de itibar eder. Fıkhî konularda ise el-Cassâs'ın *Ahkâmu-l Kur'ân*'ına yer verir. Râzî, Taberî'yi tefsirinde çok az zikretse bile, Taberî tefsiri onun için çok önemli bir kaynaktır. İsmi zikretmese de Taberî'den çok istifade etmiştir.⁸⁵ Ayrıca, Mu'tezile âlimlerinin görüşlerine yer verir. Bu alanda ilk sırayı Ebû Ali el-Cübbâi alır. Özellikle Mu'tezile akîdesini naklederken bu zâta itimat eder. Bir diğeri de el-Kâdî Abdulcebbâr'dır. Tabii ki, Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini nakletmesinin amacı onların görüşlerini eleştirmektir. Bunun için önce onlarla kendi kendine bir tartışmaya girer ve onların görüşlerini reddeder.⁸⁶

5.3. Tenkitler

Râzî'yi seven, öven ve onu takip edenler olduğu gibi onun fikirlerine ve düşüncelerine katılmayıp onu eleştirenler de olmuştur. Örneğin: İbn Temiyye, Râzî'nin tefsirini eleştirerek "*Onda tefsirin dışında her şey var.*" derken, es-Sübki ise "*Onda tefsirle birlikte her şey var.*" demiş ve bu eleştiriye cevap vermiştir.⁸⁷

Tefsîr-i Kebîr hakkında yapılan tenkitlerden bazıları şunlardır: Okuyucunun her âyetten sonra uzun açıklamalardan dolayı müellifin kendi görüşünü anlamakta zorluk çekmesi. Bu uzun açıklamalarda çok değişik kaynaklardan bilgilerin aktarılması ve bu bilgiler arasında bir ortak yönün bulunmaya çalışılması.⁸⁸ Muhaliflerin, özellikle Mu'tezilenin görüşlerinin uzun uzadıya zikredilmesi, ancak cevaplarının kısa ve öz tutulması ve bu sebeple ehl-i sünnet'in elinin zayıflatılması.⁸⁹

Bu tenkitlere en kısa ve net şekilde cevabı Ömer Nasuhi Bilmen şu şekilde vermiştir: "*Müellifi beşer olan koskoca bir kitapta bâzı isabetsiz yazıların, müteâlâaların bulunması pek zarûrî görülmelidir.*"⁹⁰

⁸⁵ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s. 17-25.

⁸⁶ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s.17-25.

⁸⁷ Yavuz, "**Fahreddin er-Râzî**", DİA, c.XII, s. 90.

⁸⁸ Ceylan, **a.g.m.**, s.50.

⁸⁹ Ceylan, **a.g.m.**, s.49.

⁹⁰ Bilmen, **a.g.e.**, c.II, s. 494.

5.4. Tesiri

Düşünceleri zaman içerisinde bir ekol haline gelen Râzî'yi pek çok âlim takip etmiştir. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*'indeki kelamî konularda tamamen Râzî'ye itimat etmiştir. Ebû Hayyan, *el-Bahru'l-Muhîl*'inde Râzî'den nakillerde bulunmuştur. Bir rivâyet tefsiri olmasına rağmen İbn Kesîr'in kaynakları arasında da Râzî vardır. Âlûsî'nin *Rûhu'l-Meânî*'si -aradaki bazı farklar saymazsa- Râzî tefsirinin ikinci nüshası gibi kabul edilmiştir. Muhammed Abduh ve talebesi Muhammed Reşîd Rızâ, Ebûsuud, İsmail Hakkı Bursevî, el-Merağî ve Elmalılı Hamdi Yazır da Râzî'den büyük ölçüde istifâde etmiştir.⁹¹

6. FAHREDDİN RÂZÎ'NİN HAYATI, DÜŞÜNCELERİ VE ESERLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Râzî'nin hayatı, düşünceleri ve eserleri üzerine hem İslam dünyasında hem de İslam dünyasının dışında -bir çok dilde- kitap, doktora ve yüksek lisans tezi, makale, ansiklopedi maddesi, sempozyum, panel, konferans ve başka birçok çalışma yapılmıştır. Sadece ülkemizde yazılan çalışmalar bile yüzler ile ifade edilecek kadar çoktur. İslam dünyasında ve İslam dünyasının dışında yapılan diğer çalışmaları da katarsak sayı binlere ulaşacaktır. Bütün bunları bir araya getirmek ve bir liste halinde sunmak çok zor, belki de imkânsızdır. Ashıda bütün bu çalışmalar, Fahreddin Râzî'nin ne kadar büyük bir ilmî şahsiyet olduğunun da bir göstergesidir. Râzî hakkında yapılan çalışmalar *Ülkemiz Dışında Yapılan Çalışmalar* ve *Ülkemizde Yapılan Çalışmalar* olmak üzere iki başlık halinde sunulacaktır.

a) Ülkemiz Dışında Yapılan Çalışmalar

Râzî'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri üzerine gerek İslam dünyasında gerekse İslam dünyasının dışında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bazıları şunlardır:

Abdulazîz el-Mecdûb, *el-İmâmu'l Hâkim Fahrüddin er-Râzî min Hılâli Tefsirihî*;⁹² Ali Muhammed Hasan Ammârî, *el-İmâm Fahrüddin er-Râzî; Hayatuhû ve*

⁹¹ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s.54-56.

⁹² Abdulaziz el-Mecdûb, **el-İmâmu'l Hakîm Fahrüddin er-Râzî min Hılâli Tefsirihî**, Dâru İbn Hazm, 2008, 194 s.

Âsâruhû; ⁹³ Fâize Sâlim Sâlih Yahya Ahmed, *İlmü'l-Meânî fi't-Tefsîri'l Kebîr li Fahriddin er-Râzî ve Eseruhû fi'd-Dirâseti'l Belâğıyye*; ⁹⁴ Hadîce Hammâdî el-Abdullah, *Menhecu'l-İmâm Fahriddîn er-Râzî Beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mu'tezile*; ⁹⁵ Hani Nu'man Ferhat, *Mesâilü'l-Hilâf Beyne Fahriddin er-Râzî ve'n-Nâsiriddîn et-Tûsî*; ⁹⁶ İlâf Binti Yahya İmâm, *Mevkufu'r-Râzî min Mesâili'l-Esmâ' ve'l-Ahkâm fi't-Tefsîri'l Kebîr*; ⁹⁷ Mâhir Mehdî Hilâl, *Fahriddin er-Râzî Belâğıyyen*; ⁹⁸ Max Horten, *Die Philosophischen Ansichten von Râzî und Tusi*; ⁹⁹ *Die Spekulative und Positive Theologie des Islam nach Râzî und ihre kritik durch Tusi*; ¹⁰⁰ Mâyil Herevî, *Şerh-i Hâl-u Zindegi-u Münâzarât-ı Fahreddin-i Râzî*; ¹⁰¹ Muhammed Huseyn Ebû Sa'dî, *en-Nefs ve Hulûluhâ Inde Fahreddin er-Râzî*; ¹⁰² Muhammed İbrahim Abdurrahman, *Minhâcu Fahriddin er-Râzî fi't-Tefsîr Beyne Menâhici Muâsirihî*; ¹⁰³ Muhammed Terîkî, *ez-Zâtü'l İlâhiyye Inde Fahreddin er-Râzî*; ¹⁰⁴ Muhsin Abdulhamid Âlûsî, *er-Râzî Müfessiran*; ¹⁰⁵ Râid Abdilcelîl el-Avâvide, *İmâm Fahriddin er-Râzî ve Felsefetühu-l Halkıyye*; ¹⁰⁶ Shalahudin Kafrawî, *Fakhr al-Din al-Râzî's Methodology in Interpreting the Qur'an*; ¹⁰⁷ Şevkî Ali Ömer, *Nazariyyâtü'l-Ma'rife Inde Fahreddin er-Râzî*.¹⁰⁸

⁹³ Ali Muhammed Hasan Ammarî, **el-İmâm Fahriddin er-Râzî; Hayatuhû ve Âsâruhû**, Kahire: 1388/1969, 218 s.

⁹⁴ Fâize Sâlim Sâlih Yahya Ahmed, **İlmü'l-Meânî fi't-Tefsîri'l Kebîr li Fahriddin er-Râzî ve Eseruhû fi'd-Dirâseti'l Belâğıyye**, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Dotor Tezi, Mekke: 1412/1996 c.I-II, 629 s.

⁹⁵ Hadîce Hammâdî el-Abdullah, **Menhecu'l-İmâm Fahriddîn er-Râzî Beyne'l-Eşâ'ire ve'l-Mu'tezile**, Dâru'n-Nevâdir, Dımaşk: 1433/2012, c.I-II, 1129 s.

⁹⁶ Hani Nu'man Ferhat, **Mesâilü'l-Hilâf Beyne Fahriddin er-Râzî ve'n-Nasiriddin et-Tûsî**, Beyrut: 1418/1997, 384 s.

⁹⁷ İlâf Binti Yahya İmâm, **Mevkufu'r-Râzî min Mesâili'l Esmâ' ve'l-Ahkâm fi't-Tefsîri-l Kebîr**, Ümmü'l Kurâ Üniversitesi, Dotor Tezi, Mekke: 1432/2011, c.I-II, 866 s.

⁹⁸ Mâhir Mehdî Hilâl, **Fahriddin er-Râzî Belâğıyyen**, ed-Dâru'l Vataniyye, Bağdat: 1394/1977, 308 s.

⁹⁹ Max Horten, **Die Philosophischen Ansichten von Râzî und Tusi**, Bonn: 1910, 258 s.

¹⁰⁰ Horten, **Die Spekulative und Positive Theologie des Islam nach Râzî und ihre kritik durch Tusi**, Leipzig: 1912, 384 s.

¹⁰¹ Mâyil Herevî, **Şerhi Hâlu Zindegiu Münazarâtı Fahreddini Râzî**, Afganistan: 1343, 373 s.

¹⁰² Muhammed Huseyn Ebû Sa'dî, **en-Nefs ve Hulûluhâ Inde Fahreddin er-Râzî**, Kahire: 1989, 412 s.

¹⁰³ Muhammed İbrahim Abdurrahman, **Minhâcu Fahriddin er-Râzî fi't-Tefsîr Beyne Menâhici Muâsirih**, Kahire: 1989, 261 s.

¹⁰⁴ Muhammed Terîkî, **ez-Zâtü'l-İlâhiyye Inde Fahreddin er-Râzî**, Tunus: 1984, 370 s.

¹⁰⁵ Muhsin Abdulhamid Âlûsî, **er-Râzî Müfessiran**, Dotor Tezi, Bağdat: 1394/1974, 334 s.

¹⁰⁶ Râid Abdilcelîl el-Avâvide, **İmâm Fahriddin er-Râzî ve Felsefetühu-l-Halkıyye**, Âlemü'l-Kütübî'l Hadîs, İrbid: 2016, 250 s.

¹⁰⁷ Shalahudin Kafrawî, **Fakhr al-Din al-Râzî's Methodology in Interpreting the Qur'an**, Yüksek Lisans Tezi, McGill Üniversitesi, Kanada: 1998, 123 s.

¹⁰⁸ Şevkî Ali Ömer, **Nazariyyâtü'l-Ma'rife Inde Fahreddin er-Râzî**, Kahire Üniversitesi, Dotor Tezi, Kahire: 1991, 402 s.

6.2. Ülkemizde Yapılan Çalışmalar

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de Râzî'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri üzerine kitaplar, makaleler, doktora ve yüksek lisans tezleri yazılmış, sempozyumlar, paneller ve konferanslar düzenlenmiştir.

Bu alanda yazılan kitapların en başta geleni ve en müfidi, şüphesiz Süleyman Uludağ'ın, "*Fahreddin Râzî Hayatı - Fikirleri - Eserleri*" adlı kitabıdır. Ayrıca, Ömer Türker - Osman Demir editörlüğünde "*İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*"¹⁰⁹ adlı kitap yayımlanmıştır. Fahreddin Râzî'nin birçok yönüne değinilen kitapta yazısı bulunan kişiler ve konu başlıkları şu şekildedir: Ömer Türker, *Kelam ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî*,¹¹⁰ Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri*,¹¹¹ Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi*,¹¹² Müstakim Arıcı, *İslâm Düşüncesinde Fahreddin er-Râzî Ekolü*,¹¹³ Agil Şirinov, *İşârât Geleneği Bağlamında Fahreddin er-Râzî*,¹¹⁴ Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usûlünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*,¹¹⁵ Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Fahreddin er-Râzî'nin Belâgat ve İ'câz Teorisi*,¹¹⁶ Mustafa Öztürk, *Tefsirde Fahreddin er-Râzî*,¹¹⁷ Kadir Gömbeyaz, *Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî*,¹¹⁸ Hidayet Işık, *Fahreddin er-Râzî ve Dinler Tarihi*,¹¹⁹ Şaban Haklı, *Fahreddin er-Râzî'nin Bilgi Teorisi*,¹²⁰ Veysel

¹⁰⁹ Ömer Türker - Osman Demir (Ed.), *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, 615 s.

¹¹⁰ Ömer Kelâm Türker, *Kelam ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 17-40.

¹¹¹ Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 41-90.

¹¹² Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 91-164.

¹¹³ Müstakim Arıcı, *İslâm Düşüncesinde Fahreddin er-Râzî Ekolü*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 167-202.

¹¹⁴ Agil Şirinov, *İşârât Geleneği Bağlamında Fahreddin er-Râzî*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 203-242.

¹¹⁵ Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usûlünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 243-263.

¹¹⁶ Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Fahreddin er-Râzî'nin Belâgat ve İ'câz Teorisi*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 265-278.

¹¹⁷ Mustafa Öztürk, *Tefsirde Fahreddin er-Râzî*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 279-346.

¹¹⁸ Kadir Gömbeyaz, *Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 347-378.

¹¹⁹ Hidayet Işık, *Fahreddin er-Râzî ve Dinler Tarihi*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, 2013, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 379-419.

¹²⁰ Şaban Haklı, *Fahreddin er-Râzî'nin Bilgi Teorisi*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, 2013, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 423-452.

Kaya, *Fahreddin er-Râzî'nin Varlık Görüşü*,¹²¹ Muammer İskenderoğlu, *Fahreddin er-Râzî'de İsbât-ı Vâcib ve Tanrı-Âlem İlişkisi*,¹²² Muammer İskenderoğlu, *Fahreddin er-Râzî'de Nübüvvet Teorisi*,¹²³ Osman Demir, *Fahreddin er-Râzî'de Cevher-i Ferd ve Heyûlâ-Sûret Teorileri*,¹²⁴ Hakan Coşar, *İşârât Geleneği İçinde Fahreddin er-Râzî Eleştirileri: Seyfeddin el-Âmidî Örneği*,¹²⁵ Faruk Sancar, *Selef Geleneğinde Fahreddin er-Râzî'ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler*,¹²⁶ Cüneyt Kaya, *Fahreddin er-Râzî'nin Vasiyeti*.¹²⁷

İsmail Cerrahoğlu'nun, *Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri*¹²⁸ ve Yasin Ceylan'ın, *Fahreddin Râzî'nin Mefâtihi'l-Gayb Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar*¹²⁹ adlı makalesini de, makale türüne örnek verebiliriz.

Yüksek lisans ve doktora çalışmalarına danışman hocamız Dr. Enver Bayram'ın *Râzî Tefsirinde İnsan Tabiatı ile İlgili Ayetlerin Yorumları*¹³⁰ adlı yüksek lisans, *Fahreddin er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr'inde Tefsir Usûlü Uygulaması*¹³¹ adlı doktora çalışmasını örnek verebiliriz. Danışman hocamızın bu alanda çalışma yapması ve uzmanlaşması bizim de Râzî üzerine çalışmamıza, Râzî'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri hakkında bilgi sahibi olmamıza vesile olmuştur.

¹²¹ Veysel Kaya, *Fahreddin er-Râzî'nin Varlık Görüşü*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 453-472.

¹²² Muammer İskenderoğlu, *Fahreddin er-Râzî'de İsbât-ı Vâcib ve Tanrı-Âlem İlişkisi*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 473-504.

¹²³ Muammer İskenderoğlu, *Fahreddin er-Râzî'de Nübüvvet Teorisi*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 505-526.

¹²⁴ Osman Demir, *Fahreddin er-Râzî'de Cevher-i Ferd ve Heyûlâ-Sûret Teorileri*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 527-552.

¹²⁵ Hakan Coşar, *İşârât Geleneği İçinde Fahreddin er-Râzî Eleştirileri: Seyfeddin el-Âmidî Örneği*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, s. 555-577.

¹²⁶ Faruk Sancar, *Selef Geleneğinde Fahreddin er-Râzî'ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, ss. 579-601.

¹²⁷ Cüneyt Kaya, *Fahreddin er-Râzî'nin Vasiyeti*, İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, ss. 603-606

¹²⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri*, Atatürk Üniv. İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sevinç Matbaası, Ankara: 1977. ss.7-57.

¹²⁹ Ankebût Ceylan, *Fahreddin Râzî'nin Mefâtihi'l-Gayb Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar*, İslami Araştırmalar, Sayı: III, 1987, ss.103-116.

¹³⁰ Enver Bayram, *Râzî Tefsirinde İnsan Tabiatı ile İlgili Ayetlerin Yorumları*, Ankara Üniversitesi, SBE, Temel İslam Bilimleri ABD, Tefsir BD, Ankara: 2005, 85 s.

¹³¹ Enver Bayram, *Fahreddin er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr'inde Tefsir Usûlü Uygulaması*, Ankara Üniversitesi, SBE, Temel İslam Bilimleri ABD, Tefsir BD, Ankara: 2011, 202 s.

Yukarıda sayılan çalışmaların dışında sempozyum, panel ve konferans gibi diğer faaliyetler de yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

25-26 Aralık 2010 tarihlerinde İSAM konferans salonunda "**Vefatının 800. Yıl Dönümü Vesilesiyle Fahreddin Râzî Sempozyumu**" adlı bir sempozyum düzenlenmiş, sempozyumda: Muammer İskenderoğlu, *Fahreddîn er-Râzî'nin Kelam Eleştirisi*; Eşref Altaş, *İmam Fahreddin er-Râzî'nin Tesiri*; Agil Şirinov, *Fahreddîn er-Râzî'nin Kelam Geleneğindeki Yeri*; Semih Ceyhan, *Fahreddîn er-Râzî'nin Müşâhede Yöntemine Yönelttiği Eleştiriler*; Murteza Bedir, *Bir Kelamcı-USulcü Olarak Fahreddîn er-Râzî*; Hasan Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usûlünde Fahreddîn er-Râzî Mektebi ve Karafî*; Burhanettin Tatar, *et-Tefsîru'l-Kebîr Mukaddimesinin Yorum Teorisi Açısından Tahlili*; Mehmet Emin Maşalı, *Bir Mutezile Tefsiri Kaynağı Olarak et-Tefsîru'l-Kebîr*; Faig Ahmedzâde, *Fahreddîn er-Râzî'ye Göre İ'câzu'l-Kur'ân*; Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Fahreddîn er-Râzî'nin Belâgat Teorisi* başlıklı konuşma yapmıştır.¹³²

Bir diğer faaliyet ise Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesinin ev sahipliğinde 16-17 Kasım 2013 tarihlerinde İlci Residence Hotel'de düzenlenen "**Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu**"dur.¹³³ Bu sempozyumda İbn-i Sinâ, Kutbuddîn Râzî, Necmuddîn Kâtibî, İbn Teymiyye, Esîrüddîn Ebherî, İbn Kemmûne, İbn Rüşd, Nasîrüddîn Tûsî ve Fahreddin Râzî gibi birçok âlimlerin görüşleri anlatılmıştır. Daha sonra sempozyum konuşmaları Murat Demirkol - M. Enes Kala editörlüğünde yayınlanmıştır.¹³⁴ Bu sempozyumda Fatih Toktaş, *Te'vîl ve Tefsir Bağlamında Fahreddin er-Râzî'nin Cismânî Haşr Meselesine Yaklaşımı*;¹³⁵ Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin 13. Yüzyıldaki Mirası*;¹³⁶ Hasan Akkanat, *Gazâlî'den Sonra Felsefede Ne*

¹³² http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_imajlar/Etkinlikler/sempozyumlar/fahreddin_razi.pdf Erişim Tarihi: (17/02/2018)

¹³³ https://aybu.edu.tr/felsefesempozyumu/contents/files/felsefe_sempozyumu_program.pdf Erişim Tarihi: (15/02/2018)

¹³⁴ Murat Demirkol - M. Enes (Ed.), *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara: 2014, 856 s.

¹³⁵ Fatih Toktaş, *Te'vîl ve Tefsir Bağlamında Fahreddin Er-Râzî'nin Cismânî Haşr Meselesine Yaklaşımı*, Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri, Beyazıt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara 2014, ss. 268-276.

¹³⁶ Eşref Altaş, *Fahreddin Er-Râzî'nin 13. Yüzyıldaki Mirası*, Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara: 2014, ss. 319-331.

Başladı/Bitti? 13. Yüzyıl Râzî-Urmevî Okulundan Bir Bakış;¹³⁷ İsmail Hanoğlu, *XIII. Yüzyıl İslam Düşüncesinin Felsefeliği ve Râzîci İnsiyatifin Arkeolojisi: Düşüncenin Kitabilesmesinden Tabiatın Kavramsallaşmasına*; ¹³⁸ Mehmet Türken, *Fahreddin Râzî'nin, "Kitabu'n-Nefs ve'r-Rûh"undaki Ahlak Vurguları* ¹³⁹ başlıklı konuşma yapmıştır.

¹³⁷ Hasan Akkanat, *Gazâlî'den Sonra Felsefede Ne Başladı/Bitti? 13. Yüzyıl Râzî-Urmevî Okulundan Bir Bakış*, Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara: 2014, ss. 350-390.

¹³⁸ İsmail Hanoğlu, *XIII. Yüzyıl İslam Düşüncesinin Felsefeliği ve Râzîci İnsiyatifin Arkeolojisi: Düşüncenin Kitabilesmesinden Tabiatın Kavramsallaşmasına*, Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara: 2014, ss. 588-597.

¹³⁹ Mehmet Türken, *Fahreddin Râzî'nin, "Kitabu'n-Nefs ve'r-Ruh"undaki Ahlak Vurguları*, Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara: 2014, ss. 746-753.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİR-İ KEBİR'DE CENNET TASVİRLERİ

1.1. ÖLÜM SONRASI HAYAT

Ölümden sonraki hayat meselesi sadece verimsiz bir zihnî veya felsefî kafa işletmesi değil, bilakis her günkü hayatımızı çok yakından alâkadar eden bir meseledir.¹⁴⁰ Çünkü daima düşünen insanoğlu için her şeyin bir anlamı olmalıdır. İnsanın bu anlam arayışı kimi zaman sonuç verirken, kimi zaman da vermez. İşte bu noktada din, insana olaylara dâir bir bakış açısı, hayat ve ölüm ötesinin bilinmeyen ve merak edilenleri hakkında tatmin edici bilgiler verir.¹⁴¹ Nitekim tanrının varlığını kabul eden tüm din ve düşünce sistemlerinde ölüm sonrası hayat inancı mevcuttur.¹⁴² Hatta bu inanç, yaratıcı kudret yahut Tanrı inancından bile daha yaygın gözükmektedir.¹⁴³ Dinlerin ölümden sonraki hayata bakışı şöyledir:

Eski bir din olan Mecûsîlik'te ölümden sonra, iyilikleri ağır basanlar cennete; kötülükleri ağır basanlar ise Erihmen tarafından yönetilen cehenneme girer. Bu inanca göre cehennem bir arınma mekânıdır, burada arınan rûhlar sonunda cennete girecektir.¹⁴⁴

Yaşayan dünya dinlerinden olan Hinduizm, Budizm ve Caynizm'de, karma inancı vardır. Ölümden sonraki hayatın nasıl olacağı şu an içinde yaşadığımız hayata bağlıdır. Buna göre, varlıklar bu dünyada yaptıkları eylemlerin sonucuna göre bir sonraki yaşamdaki kalıplarını belirlemiş olurlar.¹⁴⁵ Bu çarkın başlangıcı çoğu durumda da sonu yoktur. Bu çark bir arınma ve gelişme kaydetme süreci değil, bir veya sürekli şekilde tekrar tekrar doğmadır.¹⁴⁶ Ancak, Budizm'de bu çarktan kurtulmak "*istek ve*

¹⁴⁰ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, **Ölümden Sonraki Hayat**, Hasan Çelikkaya (çev.), İslam Medeniyeti Dergisi, Yıl:2, Sayı:14, İstanbul: 1968, s.8.

¹⁴¹ Ümit Horozcu, **Âhiret İnancı ve İnsan Psikolojisi**, Din ve Hayat Dergisi, Sayı: XVI, İstanbul: 2012, s.105,

¹⁴² Bekir Topaloğlu, "**Ahiret**", DİA, Ankara: 1988, c.I, s.543.

¹⁴³ Cafer Sâdık Yaran, **Ölümden Sonraki Hayata Yönelik Kuşku ve İ'tirazların Değerlendirilmesi**, Din ve Hayat Dergisi, Sayı: XVI, İstanbul: 2012, s.19.

¹⁴⁴ Şinasi Gündüz, "**Mecûsîlik**", DİA, Ankara: 2003, c.XXVIII, s.282.

¹⁴⁵ Kürşat Demirci, "**Hinduizm**", DİA, Ankara: 1998, c.XVIII, s.115; Mahmut Aydın, **Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi**, Ensar Neşriyat, İstanbul: 2013, s.182.

¹⁴⁶ Mahmut Aydın, **Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi**, s.110.

tutkuların, kin ve nefretin yok olması, kişinin yanılarak yolunu şaşırırmaktan kurtulması" olarak tanımlanan Nirvana'ya ulaşmakla mümkündür.¹⁴⁷

Sihizm'de, kurtuluş guruların ve Guru Granth Sâhib'in öğretilerine dayanan bir hayat sürmeye bağlıyken;¹⁴⁸ Şintoizm'de, bedeni terk eden rûhun kami haline geleceğine inanılmaktadır.¹⁴⁹ Sâbiîler'e göre ise beden bu süflî dünyaya ait olup asıl kurtuluş yolu kurtarıcı ilâhî bilgiye sahip olmaktır.¹⁵⁰

Bahâîler'e göre, Allah'ın "Hâlik" (خَالِق) sıfatının mevcut olmayacağı bir an düşünülemez olduğundan onlara göre dünya hayatı ebedîdir, cennet ve cehennem ise sadece birer semboldür. Cennet Tanrı'ya yolculuğu, cehennem de yokluğa gitmeyi ifade eder.¹⁵¹

Yahudi kutsal metinlerinde âhiret ile ilgili kesin bilgilerin olmamasından dolayı Yahudilikte ölüm sonrası hayat tartışmalıdır. Sadûkîler, kutsal metinlerde bulunmadığından, Reformistler, Tanrının merhametiyle bağdaştıramadıklarından dolayı âhiretin varlığını kabul etmemiştir. Ferîsîler ise âhiretin varlığına inanmaktadır.¹⁵²

Ölümden sonraki hayat ile fazla ilgilenmeyen Hıristiyanlığa göre, kurtuluşa ermiş olanlar veya Hıristiyanlar sonsuz bir ilâhî hayata mazhar olacaklar, günahkârlar ise cehenneme gideceklerdir.¹⁵³

Peygamberimizin doğduğu Mekke toplumu ölümden sonraki hayata inanmıyorlardı.¹⁵⁴ Onların sahip olduğu düşünce, "*Bizi ancak zaman helâk eder*"¹⁵⁵dir. Buna göre, onların helâk olmak dedikleri şey, ya unutulmak ya da erkek evladının olmaması sonucu neslin kesilmesi demektir.

Materyalizmi ve Ateizmi benimseyenler de ölümden sonraki hayatı inkâr etmiştir. Materyalizmin ve materyalistlerin babası sayılan Parmenides'e göre dünya

¹⁴⁷ Günay Tümer, "**Budizm**", DİA, Ankara: 1992, c.VI, s.357.

¹⁴⁸ Hüseyfe Sayım, "**Sih Dini**", DİA, Ankara: 2009, c.XXXVII, s.168.

¹⁴⁹ Kürşat Demirci, "**Şintoizm**", DİA, Ankara: 2010, c.XXXIX, s. 178.

¹⁵⁰ Şinasi Gündüz, "**Sâbiîlik**", DİA, Ankara: 2008, c.XXXV, s.342.

¹⁵¹ Ethem Ruhi Fıglalı, "**Bahâîlik**", DİA, Ankara: 1991, c.IV, s.467.

¹⁵² Ömer Faruk Harman, "**Yahudilik**", DİA, Ankara: 2013, c. XLIII, s.205.

¹⁵³ Mehmet Aydın, "**Hıristiyanlık**", DİA, Ankara: 1998, c.XVII, s.348.

¹⁵⁴ Yâsîn, 36/78; Veysel Güllüce, **Kur'an-ı Kerim'de Âhiret İnançının Temelleri**, EKEV Yayınları, Erzurum: 2001, s. 53-60; Mevlüt Güngör, **Kur'an Bağlamında İslam Öncesi Mekke Toplumundaki Tanrı ve Ahiret İnançları**, Dinî Araştırmalar, c. VIII, s.21-23.

¹⁵⁵ Câsiye 45/24.

yaratılmamış olup ezeli olduğu gibi aynı zamanda da ebedîdir. Şimdiye kadar tanınmış bütün materyalistler de Parmenides'in bu tezini kabul etmiştir.¹⁵⁶ Onların ölümden sonraki hayatı reddetmelerinin sebeplerinden biri de, konuyla ilgili delilleri yetersiz bulmalarıdır. Örneğin, ünlü ateist Bertran Russell'e ölüp de Tanrı'yla karşılaşırsa ne diyeceği sorulduğunda: “Yeterli kanıt yoktu Tanrım, yeterli kanıt yoktu!” diye cevap vermiştir.¹⁵⁷

İslam inancına göre ise dünya hayatından sonra âhiret hayatı vardır. Sözlükte, "son" manasına gelen âhiret,¹⁵⁸ terim olarak ise, "*İsrâfîl (a.s.)'ın Allah'ın emriyle, kıyametin kopması için Sûr adı verilen bir alete üflemeinden ikinci defa üflemesine ve ondan sonra cennetliklerin cennete, cehennemliklerin cehenneme girmesine kadar geçecek olan zaman veya Sûr'a ikinci üfleştikten başlayıp sonsuza değin gidecek olan zaman*"¹⁵⁹ demektir. Âhiret kavramı, Kur'ân-ı Kerîmde değişik tamlamalar halinde ve yalın halde olmak üzere toplam yüz on yerde geçmektedir.¹⁶⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de ölümden sonra bir hayatın olduğu çok sık vurgulanmış¹⁶¹ ve bunun mümkün olduğuna dâir birçok delil ve örnek¹⁶² insanlığın önüne konulmuştur. Râzî de, bu konuda şu şekilde istidlâlde bulunmuştur: İnsan anne ve babadan gelen iki ayrı parçadan oluşur. Bunları bir araya getirmeye kâdir olan yüce yaratıcı, insan öldükten ve her bir parçası bir tarafa dağıldıktan sonra da onları bir araya getirmeye kâdirdir.¹⁶³ Ayrıca, geçici dünya hayatı için mükemmel bir vücudun yaratılması anlamsızdır. İnsanın bu kadar güzel ve sağlam yaratılması başka bir hayata hazırlık içindir ki, bundan da âhiret hayatının varlığı anlaşılır.¹⁶⁴ Ona göre, eğer kıyamet olmasaydı; Mazlumların hakkının zâlimlerden eksiksiz alınması, itaat edenlere ödüllerinin, kâfirlere de müstehak oldukları cezanın tastamam verilmesi ihmale uğrardı

¹⁵⁶ Claude Tresmontant, **Ateizmin İlk Kaynakları**, Hayrani Altıntaş (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi İFD, Câsiye 1952, c.XXVI, s.446.

¹⁵⁷ Alvin Plantinga, **Teizm, Ateizm ve Rasyonalite**, Ferhat Akdemir (çev.), İstanbul Üniversitesi İFD, İstanbul: 2010, Sayı: 22, s. 286-290.

¹⁵⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.36.

¹⁵⁹ A. Saim Kılavuz, **Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş**, Ensar Yayınları, İstanbul: 2013, s.310.

¹⁶⁰ Bekir Topaloğlu, "**Âhiret**", DİA, Ankara: 1988, c.I, s.543.

¹⁶¹ Bakara 2/28, 56; En'âm 6/60; Tevbe 9/116.

¹⁶² Bakara 2/164; A'raf 7/57.

¹⁶³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.129.

¹⁶⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.86.

ki bu da olamazdı. Çünkü bu, Allah'ın; gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan her şeyi ancak hak ile yaratmış olması gerçeğine ters düşerdi.¹⁶⁵

İslâm akâidine göre, öldükten sonra kabre konulan insanlar orada sorguya çekilir ve bu sorgu neticesinde kabir onun için ya cennet bahçelerinden bir bahçe, ya da cehennem çukurlarından bir çukur olur. Bu durum kıyamete kadar devam eder.¹⁶⁶ Kıyametin kopmasından sonra da âhiret ahvaline ait haller belli aşamalar şeklinde cereyân etmeye başlar.

Âhiret hayatında ilk olarak ölülerin yeniden canlanarak kabirlerinden çıkması olan ba's olayı gerçekleşir.¹⁶⁷ Diriltelen bedenler Mahşer Meydan'ında toplanır¹⁶⁸ ve burada toplanan ins ve cinne dünyada yaptıkları her şeyin kayıtlı olduğu amel defteri verilir. Bu defter, cennetliklere (ashâbü'l-yemîn'e) sağ taraftan, cehennemliklere (ashâbü'sh-şimâl'e) ise soldan taraftan veya arkadan verilir.¹⁶⁹ Herkesten kitabını okuması istenir.¹⁷⁰ Okuma bilen, bilmeyen herkes Allah'ın ilhamıyla defterini okur.¹⁷¹ Amel defterlerini okuma işi bitince hesap işi başlar.¹⁷² Ceza veya mükâfâtı gerektiren ameller Mizan'da tartılır.¹⁷³ Bu işlemler bitinceye kadar kimse yerinden ayrılamaz. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.), "*Hiçbir kul, kıyamet gününde, ömrünü nerede tükettiğinden, ilmiyle ne gibi işler yaptığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, vücudunu nerede yıprattığından hesaba çekilmedikçe bulunduğu yerden kıpırdamaz.*"¹⁷⁴ buyurmuştur.

Tüm işlemler bittikten sonra mahşer halkı cehennemin üzerinde kurulu olduğu ve ucunun cennete çıktığı rivâyet edilen Sırat köprüsüne yönelir. Mü'minler rahatlıkla bu köprüden geçip cennete ulaşırken; müşrikler ve kâfirler ise bu köprüden aşağı cehenneme düşer.¹⁷⁵

¹⁶⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.4.

¹⁶⁶ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, **Câmiu't-Tirmizî**, Dârusselâm, Riyad: 2000/1421, Kıyamet, 26 (2460); Salim Öğüt, "**Ölü**", DİA, Ankara: 2007, c.XXXIV, s. 32; Süleyman Toprak, "**Kabir**", DİA, Ankara: 2001, c.XXIV, s.37.

¹⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "**Ba's**", DİA, Ankara: 1992, c.V, s.98.

¹⁶⁸ Süleyman Toprak, "**Haşir**", DİA, Ankara: 1997, c.XVI, s.416.

¹⁶⁹ Hâkka 69/19, 25; İnşikâk 84/7, 10.

¹⁷⁰ İsrâ, 17/13-14.

¹⁷¹ A. Saim Kılavuz, "**Amel Defteri**", Ankara: 1991, c.III, s.20.

¹⁷² Emrullah Yüksel, "**Hesap**", DİA, Ankara: 1998, c.XVII, s.240.

¹⁷³ Süleyman Toprak, "**Mizan**", DİA, Ankara: 2005, c.XXX, s.211.

¹⁷⁴ Tirmizî, Kıyamet, 1 (2416).

¹⁷⁵ Mustafa Akçay, "**Sırat**", DİA, Ankara: 2009, c.XXXVII, s.118.

1.2. CENNETİN SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI

Sözlükte, "örtmek" manasına gelen cenneti, Râzî, "dalları birbirine girmiş, sık, gölgeli ağaçlardan ve hurmalıklardan meydana gelmiş bir bahçe" olarak tanımlamıştır.¹⁷⁶ Râzî, cennet kelimesinin kökeni hakkında değişik görüşler aktarmıştır. Bu kelimeler ve bu kelimeler ile âhiretteki saadet yurdu olan cennet arasındaki alâka şu şekildedir:

a) **Cin:** Sözlükte "örtmek, örtünmek, gizli kalmak" anlamındaki "cenn" kökünden türeyen bir isimdir. Müfredi olan "cinnî", "örtülü ve gizli şey" manasına gelir. Terim olarak "*duyularla idrâk edilemeyen, insanlar gibi şuur ve irâdeye sahip bulunan, ilâhî emirlere uymakla yükümlü tutulan ve mü'min ile kâfir gruplarından oluşan varlık türü*" anlamına gelir.¹⁷⁷ Cennetin bu kökten olmasının sebebi, cinlerin çok hızlı hareket etme kabiliyetine sahip olmalarıyla ilgilidir. Çünkü cennette, cennetlikler istedikleri ve arzu ettikleri şeylere hızlıca erişirler veya çok hızlı bir şekilde onlara eriştirilir.¹⁷⁸

b) **Cünûn:** Sözlükte "örtünmek, gizlenmek, aklını kaybetmek" anlamına gelir. Terim olarak, "*söz ve fillerin nâdir haller dışında normal cereyân etmesini engelleyen akıl bozukluğu*" şeklinde tanımlanır. Bu durumdaki kişiye mecnûn (deli) denir.¹⁷⁹ Cennetin bu kelime ile bağlantısı, eğer Allah Teâlâ lütfuyla cennetliklerin aklını sabit tutmasaydı, cennetlik insanlar cennete girip, cennetin nimetlerini görür görmez bir deli misâli akıllarını kaybedebilirlerdi.¹⁸⁰ Bundan da, cennetin ve cennetteki nimetlerin insanın aklını başından alacak kadar güzel olduğu anlaşılır.

c) **Cinnet:** Bu kelimedede sözlükte "örtünmek" demektir. Terim olarak "İnsan sinirlediğinde bu sinirin insanın her yerini bürümesi ve insanın aklını sâlim bir şekilde kullanamaması" demektir. Tıpkı asabiyetin aklın üstünü örtmesi gibi cennetin ağaçları da cennetin her yerini örtmüştür.¹⁸¹

¹⁷⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.128.

¹⁷⁷ M. Süreyya Şahin, "**Cin**", DİA, Ankara: 1993, c.VIII, s.5.

¹⁷⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.55.

¹⁷⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, "**Cünûn**", DİA, Ankara: 1993, c.VIII, s.125.

¹⁸⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.55.

¹⁸¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.I, s.89.

d) Cünne: Sözlükte kalkan manasına gelir. Cennet, cennetlikleri cehennemden bir kalkan misâli koruduğu için bu kökten gelmiştir.¹⁸²

e) Cenîn: "Örtmek, örtünmek, gizlenmek" anlamındaki "cenn" kökünden türeyen "cenîn", sözlükte "gizli olan şey, anne karnındaki çocuk" gibi manalara gelmektedir. Henüz doğmamış çocuğa, doğum vaktine kadar anne karnında saklandığı için cenîn denmiş, kelime âyet ve hadislerde bu anlamda kullanılmıştır.¹⁸³ Cennetteki mükellefler, son derece yumuşak olan kendilerine sıcak ve soğuk dokunmayan bir mekânda oldukları için tıpkı anne karnındaymış gibidirler.¹⁸⁴ Bu yüzden bu kökten geldiği söylenmiştir.

Râzî'ye göre ise cin, cenîn, cennet, cinnet, mecnûn kelimelerinin hepsinin anlamı aynıdır: Örtünmek. Görünmeyen, örtülü varlıklar oldukları için cin; anne karnında örtülü olduğu için cenîn; asabiyet insanın her yerini örttüğü için cinnet; akıl örtülü olduğu için mecnûn; her yeri ağaçlarla örtülü olduğu için de cennet denilmiştir.¹⁸⁵

Cennet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de altmış dokuz farklı âyette yetmiş defa müfred,¹⁸⁶ yedi farklı âyette sekiz defa tesniye,¹⁸⁷ altmış yedi farklı âyette altmış dokuz defa ise cemi¹⁸⁸ olmak üzere toplam yüz kırk yedi defa geçmektedir. Bunlardan yirmi beş yerde dünyadaki bağ bahçe, altı yerde Âdem ile Havvâ'nın iskân edildiği mekân, bir

¹⁸² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c. XXXII, s.55.

¹⁸³ Mustafa Uzunpostalcı, "**Cenin**", DİA, Ankara: 1993, c.VII, s.369.

¹⁸⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c. XXXII, s.55.

¹⁸⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.I, s.89.

¹⁸⁶ Bakara, 2/35, 82, 111, 214, 221, 265, 266; Âl-i İmrân, 3/133, 142, 185; Nisâ, 4/124; Mâide 5/72; A'râf, 7/19, 22, 27, 40, 42, 43, 44, 46, 49, 50; Tevbe 9/111; Yûnus, 10/26; Hüd, 11/23, 108; Ra'd, 13/35; Nahl, 16/32; İsrâ, 17/91; Meryem, 17/60, 63; Kehf, 18/35, 39, 40; Tâhâ, 20/117, 121; Furkân, 25/8, 15, 24; Şuarâ 26/85, 90; Ankebût, 29/58; Yâsin, 36/26, 55; Zümer, 39/73, 74; Mü'min, 40/40; Fussilet, 41/30; Şûrâ, 42/7; Zuhruf, 43/70, 72; Ahkâf, 46/14, 16; Muhammed, 47/6, 15; Kâf, 50/31; Necm, 53/15; Vâkıa, 56/89; Hadîd, 57/21; Haşr, 59/20 (iki defa); Tahrîm, 66/11; Kalem, 68/17; Hâkka, 69/22; Meâric, 70/38; İnsân, 76/12; Nâziât, 79/41; Tekvîr, 81/13; Gâşiye, 88/10; Fecr, 89/30.

¹⁸⁷ Kehf, 18/32, 33; Sebe, 34/15, 16 (iki defa); Rahmân, 55/46, 54, 62.

¹⁸⁸ Bakara, 2/25; Âl-i İmrân, 3/15, 136, 195, 198; Nisâ, 4/13, 57, 122; Mâide, 5/12, 65, 85, 119; En'âm, 6/99, 141; Tevbe 9/21, 72 (iki defa), 89, 100; Yûnus, 10/9; Ra'd, 13/4, 23; İbrahim, 14/23; Hicr, 15/45; Nahl, 16/31; Kehf, 18/31, 107; Meryem, 19/61; Tâhâ, 20/76; Hac, 22/14, 23, 56; Mü'minûn, 23/19; Furkân, 25/10; Şuarâ, 26/57, 134, 147; Lokmân, 31/8; Secde, 32/19; Fâtır, 35/33; Ankebût, 36/34; Sâffât, 37/43; Sâd, 38/50; Mü'min, 40/8; Şûrâ, 42/22; Duhân, 44/25, 52; Muhammed, 47/12; Fetih, 48/5, 17; Kâf, 50/9; Zâriyât, 51/15; Tûr, 52/17; Kamer, 54/54; Vâkıa, 56/12; Hadîd, 57/12; Mucâdele, 58/22; Sâf, 61/12 (iki defa); Tegâbûn, 64/9; Talak, 65/11; Tahrîm, 66/8; Kalem, 68/34; Meâric, 70/35; Nuh, 71/12; Müddessir, 74/40; Nebe, 78/16; Bürûc, 85/11; Beyyine, 98/8.

yerde Hz. Peygamber'in yanında Cebrâîl'i gördüğü Sidretü'l-Müntehâ'nın civarında bulunan Me'vâ cenneti,¹⁸⁹ diğer yerlerde de âhîret cenneti anlamında kullanılmıştır.¹⁹⁰

Cennet kavramının müfred olarak kullanılması cennetlerdeki ağaçlıklar, gölgelikler birbirine bitişik halde olup aralarında verimsiz, kurak, bataklık ve çöl gibi arazilerin olmamasındandır.¹⁹¹ Yani cennetin bahçeleri birbirine o kadar girift haldedir ki o birçok cennet sanki tek bir cennetmiş gibi görünür.¹⁹² Onun için masdar binâ-i merre (işin kaç kere yapıldığını gösteren mastar) kalıbında cennet diye isimlendirilmiştir.¹⁹³

Cennetin tesniye olarak kullanılması birçok şekilde izah edilebilir. Birincisi, cennette bilinen bilinmeyen, maddî manevî gibi iki türlü nimet olmasından dolayı olabilir.¹⁹⁴ İkincisi, birisi cinler için, diğeri de insanlar için olan iki cennet anlamında olabilir. Üçüncüsü, biri kulun yaptığı taatlara karşılık verilen cennet, diğeri de günahlardan kaçınması sebebiyle verilen cennet olabilir. Dördüncüsü, birisi kulun yaptıklarının karşılığı olarak verilen cennet, diğeri de ziyâde olarak verilen cennet olabilir. Beşincisi, biri maddî diğeri de manevî olan iki cennet kast edilmiş olabilir.¹⁹⁵

Cennetin cemi' olarak kullanılmasına gelince, cennetin ağaçları, ırmakları, meskenleri çok olduğundan dolayı her bir cennet cennetler makamındadır.¹⁹⁶ Yine bu kelimenin çoğul olarak getirilmesi, dünya bahçelerinin alanının ve sayısının sınırlı; cennet bahçelerinin ise sınırsız olması gibi yönlerden dünya bahçelerinin cennet bahçeleri yanındaki değersizliğini ifâde eder.¹⁹⁷

Dolayısıyla, cennet kelimesini bazen müfred, bazen tesniye, bazen de cemi' olarak gelmesinde bir tezat ve işkâl yoktur. Çünkü ağaçları, evleri birbirine bitişik olup orada çöl ve boş arazi gibi hiçbir fâsıla girmedığı için tek bir cennet; geniş oldukları, çeşitli ağaçları ihtiva ettikleri, çok evler, köşkler bulunduğu için cennetler; maddî-manevî lezzetleri ihtiva ettikleri için iki cennet olarak zikredilmiştir. O halde ifâdelerin

¹⁸⁹ Necm, 53/15.

¹⁹⁰ Bekir Topaloğlu, "Cennet", DİA, Ankara: 1993, c.VII, s.376.

¹⁹¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.126.

¹⁹² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.183.

¹⁹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.128.

¹⁹⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.126.

¹⁹⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.121.

¹⁹⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.127.

¹⁹⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.183.

böyle değişik şekillerde getirilişi övgü içindir.¹⁹⁸

1.3. CENNETLE İLGİLİ BAZI MESELELER

Bu bölümde, cennetin ne kadar büyük olduğu, zaman mefhûmunun bulunup bulunmadığı, mükellefiyetin olup olmadığı, cennete, yapılan amellerle mi yoksa Allah'ın lütfuyla mı gidildiği, cennete vâris olmanın ne demek olduğu gibi meseleler hakkında açıklamalar yapılacaktır.

1.3.1. Cennetin Büyüklüğü

Kur'ân-ı Kerîm'de cennetin büyüklüğünün "*gökler ve yerin eni, genişliği*"¹⁹⁹ kadar olduğu ifâde edilmektedir.

Bunun, insanın mal ve mülk konusunda oldukça tamahkâr olmasından dolayı²⁰⁰ her bir kişiye verilen cennetin büyüklüğü olduğunu söyleyenler olduğu gibi, insanların düşünce yapısına göre verilmiş bir misâl olduğunu söyleyenler de vardır.²⁰¹ Râzî de bu görüşü benimsemiştir. Çünkü insanoğluna göre yer ve gökten daha geniş ve daha uzun ömürlü başka bir şey yoktur. Allah Teâlâ da bize bildiğimiz şeylerden misâl getirmiştir.²⁰²

1.3.2. Cennette Zaman

Zaman, sözlükte "kısa veya uzun vakit, az ya da çok süren bölünebilir müddet" gibi anlamlara gelir.²⁰³ Yani zaman denilen şey, ölçülebilen, hesaplanabilen ve sonlu olan bir mefhûmdur. Râzî'ye göre ise cennet sonlu değil, ebedî olduğu için orada zaman mefhûmu yoktur. Bu hususa da Cenâb-ı Hakk'ın "*Orada (cennette) ne güneş görürler, ne de dondurucu soğuk.*"²⁰⁴ âyeti delâlet eder. Çünkü cennette güneş ve ay yoktur. Güneş ve ayın olmadığı yerde de zaman mefhûmu yoktur. Bu âyet ile kastedilen şey,

¹⁹⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXIX, s.121.

¹⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/133; Hadîd, 57/21.

²⁰⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.IX, s.5.

²⁰¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXIX, s.226.

²⁰² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.IX, s.6.

²⁰³ İlhan Kutluer, "*Zaman*", DİA, Ankara 2013, c. XLIV, s.111.

²⁰⁴ İnsân, 76/13.

cennetin sıcaklık ve soğukluk bakımından mûtedil olduğu veya cennetin pür aydınlık olup orada ne güneşe ne de aya ihtiyaç olmadığıdır.²⁰⁵

"Orada sabah akşam rızıkları vardır."²⁰⁶ âyeti de cennette zaman mefhûmunun olduğuna değil, cennet rızıklarının devamlı olduğuna delâlet eder.²⁰⁷

1.3.3. Cennette Mükellefiyet

İnsanların cennette mükellefiyetin olabileceğini düşünmelerine neden olan bazı âyetler vardır. Bunlardan biri "*Orada bozulmayan su ırmakları... Rablerinden de bir bağışlama vardır...*"²⁰⁸ âyetidir. Âyette geçen "mağfiret" kelimesi, günahların Allah tarafından bağışlanması olarak tarif edilir.²⁰⁹ O zaman akla şöyle bir soru gelir: "*Cennette mükellefiyet mi var ki Allah onları bağışlasın?*"

Râzî'ye göre âyetteki mağfiret, "Onlardan mükellefiyet ve külfetler kaldırılmıştır. Artık onlar, dünyadakinin aksine hesapsız olarak yer, içerler. Çünkü dünyadaki bazı şeylerin yenilmesi, içilmesi yasaktır. Cennette ise hiçbir yasak yoktur." anlamına gelir.²¹⁰

Yine, âlimler "*Yapmakta olduğunuz şeylere karşılık afiyetle yiyin için*"²¹¹ âyeti vb. âyetlerde geçen "yiyin, için" gibi ifâdelerin emir ifâde edip etmeyeceği konusunda ihtilaf etmiştir. Bazıları bu ifâdelerin bir emir olduğunu, fakat Allah'ın böyle bir emir vermesinden cennetliklerin sevinç duyacaklarını ve Allah'a ta'zimlerini artacağını, bazıları ise bu ifâdelerin emir olmadığını, bununla ikramın kastedildiğini, emir ve nehyin dünya hayatında olup âhiret hayatında olmadığını söylemiştir.²¹²

"*Bunların oradaki duaları, "Seni eksikliklerden uzak tutarız Allah'ım!", aralarındaki esenlik dilekleri, "selâm"; dualarının sonu ise, "Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur" sözleridir.*"²¹³ âyetinde cennetliklerin hamd ve tesbih de buldukları ifâde edilmektedir. "*Bunlar, acaba bu hamd ve tesbihi mükellef oldukları*

²⁰⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.232.

²⁰⁶ Meryem, 19/62.

²⁰⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.216.

²⁰⁸ Muhammed, 47/15.

²⁰⁹ Adil Bebek, "**Mağfiret**", DİA, Ankara: 2003, c.XXVII, s.313.

²¹⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.51.

²¹¹ Mürselât, 77/43.

²¹² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.103; c.XXX, s.263.

²¹³ Yûnus, 10/10.

için mi yaparlar?" sorusuna verilecek cevap, Râzî'ye göre "Hayır."dır. Onların bu zikirle meşgul olmaları mükellef oldukları için değil, Allah'ı zikretmekten dolayı zevk aldıkları içindir.²¹⁴ Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.), "*Nasıl (dünyada) size nefes alıp vermeniz ilham ediliyorsa, cennetliklere de hamd ve tesbih etmeleri ilham edilir.*"²¹⁵ buyurmuştur.²¹⁶

Râzî'nin açıklamalarına bütüncül bakıldığında, onun cennette mükellefiyet olmadığı görüşünü benimsediği görülmektedir.

1.3.4. Cenneti Elde Etme

Mu'tezile, amellerin karşılığı olan mükâfâtı kullarına vermesinin Allah Teâlâ üzerine vacip olduğunu söylerken;²¹⁷ Râzî, cennetin sırf amellerin karşılığı elde edilen bir yer olmadığını, insanın amelleri ile böyle büyük bir mükâfâta ulaşamayacağını, ameller karşılığında olsa bile bunu vermenin Allah Teâlâ üzerine vacip olmadığını savunmaktadır. Bu konuda naklî deliller ve aklî istidlâller getirmiştir.

Allah Teâlâ, "*İnanıp sâlih ameller işleyenlere gelince Rableri onları rahmetine sokacaktır. İşte bu apaçık başarıdır.*"²¹⁸ buyurmuş ve mükâfâtı rahmet olarak ifade etmiştir. Mükâfâtın, rahmet adını alabilmesi ancak vacib olmadığı zaman doğru olur.²¹⁹ Kısacası, yapılan iyiliklere mukâbil Allah Teâlânın mükâfât vermesi O'na vacib olduğundan değil, O'nun va'dinin gereği olduğu içindir.²²⁰

Şâyet bunun ameller karşılığı olduğunu kabul etsek bile, bu, sırf amelle elde edilen bir mükâfât değildir. Nitekim Cenâb-ı Hakk, "*İman edip sâlih ameller işleyenlere gelince (Allah) onların mükâfâtlarını eksiksiz ödeyecek ve lütfundan onlara daha da fazlasını verecektir...*"²²¹ buyurmuştur. Yani, cennetliklerin elde ettikleri nimetlerin bir kısmı yaptıkları sevaplara karşılık olarak verilirken bir kısmı da sırf Allah'ın lütfu ve

²¹⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.38.

²¹⁵ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kurayşî en-Nisâburî, **Sahîhu Müslim**, Dâru Tayyibe, Riyad: 2006/1427, c.I-II, Cennet, 18 (2835).

²¹⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.40.

²¹⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.226.

²¹⁸ Câsiye, 45/30.

²¹⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.241.

²²⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.22.

²²¹ Nisâ, 4/173.

ikramıdır.²²² Bu husustaki bir başka delil de "*Şüphesiz Allah (hiç kimseye) zerre kadar zulüm etmez. (Yapılan) çok küçük bir iyilik de olsa onun sevabını kat kat arttırır ve kendi katından büyük bir mükâfât verir.*"²²³ âyetidir. Buradaki kat kat arttırmaktan maksat, miktar bakımından arttırmadır. Meselâ, kişi on derecelik bir sevap işleyebilir ama Allah Teâlâ ona, yirmi, otuz veya daha fazla mükâfât verebilir.²²⁴

1.3.5. Cennete Vâris Olma

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde cennetliklerin cennete vâris olduklarını yani onlara miras olarak kaldığını ifâde etmiştir.²²⁵ İbrahim (a.s.)'da yaptığı duada Cenâb-ı Hakk'ın kendisini Naîm cennetine vâris kılmasını²²⁶ istemiş ve Naîm cennetini vâris olunacak şeye benzetmiştir.²²⁷

Bu ifâdenin kullanılmasında bir takım hikmetler vardır. Bunlardan biri, tüm insanoğlunun babası olan Âdem (a.s.)'ın ilk olarak cennette yaşaması, daha sonra onun soyundan gelen muttakîlerin de cennete gidecek olmasıdır. Bu durumda cennet sanki babadan oğla kalan bir miras gibi olmuş olur. Ya da bu, kelimenin sözlük anlamıyla ilgilidir. Çünkü kelimenin sözlük anlamı "gerektirdi - ortaya çıkardı"dır. Dolayısıyla, muttakîlerin iman ve ameli cenneti gerektirmiştir.²²⁸

Vâris olma ile kastedilen şeyin Peygamber Efendimizin (s.a.v.) buyurduğu şu husus da olabilir: "*Her bir kâfir ve mü'minin mutlaka cennette ve cehennemde birer yerleri vardır. Cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme tamamen girdikleri zaman, cennet, cehennemliklerin gözünün önüne getirilir ve onlar cennetteki yerlerine bakarlar. Onlara, "İşte bu (yerler), şâyet Allah'a itaat etmiş olsaydınız, sizin olacaktı" denilir; sonra da, "Ey cennetlikler, yaptığınız (iyi) ameller sebebi ile (cehennemliklerin cennetteki) bu yerlerine siz vâris oldunuz" denilir ve onların yerleri cennetlikler arasında bölüştürülür.*"²²⁹

²²² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VI, s.8.

²²³ Nisâ, 4/40.

²²⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.X, s.95.

²²⁵ A'râf, 7/43; Meryem, 19/63; Mü'minûn, 23/11; Zümer, 39/74; Zuhuf, 43/72.

²²⁶ Şuarâ, 26/85.

²²⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.139.

²²⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.21-22; c.XXII, s.77.

²²⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rabiî İbn Mâce el-Kazvinî, **Sünenü İbn Mâce**, Dârusselâm, Riyad: 1999/1420, Zühhd, 39 (4341).

1.4. CENNETİN DERECELERİ

Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de hem peygamberlerin²³⁰ hem de diğer insanların değişik sebeplerden mütevellid hepsinin aynı derecede olmadığını, herkesin yaptıklarına göre derecesinin değişeceğini ve Allah Teâlâ'nın dilediği kimselerin derecelerini yükselteceğini bildirmiştir.²³¹ Velhasıl dünyada tüm insanlar (madden-mânen) aynı derecede olmadığı gibi âhirette de aynı derecede olmayacaklardır. Peygamberimiz (s.a.v.) de bu hususu "*İnsanlar (altın ve gümüş madeni gibi) maden madendir.*"²³² hadisiyle açıklamıştır.

Kur'ân-ı Kerîmde, konuyla ilgili âyetlere bakıldığında insanlar arasındaki bu fark hem cennetlikler hem de cehennemlikler için "derece" kelimesiyle ifâde edilmiştir. "Dereke" kelimesi ise yalnız cehennemlikler için kullanılmıştır.²³³ Ancak, örfen daha çok cennetlikler için "derece", cehennemlikler için de "dereke" ifâdesi kullanılır.²³⁴ Bu yüzden burada cennetten bahsederken "*Cennetin Dereceleri*" başlığını kullanılmıştır. Cehennemden bahsederken de, "*Cehennemın Derekeleri*" başlığını kullanılacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemın kapılarının yedi tane²³⁵ olduğu açık bir şekilde belirtilirken cennetin kapılarının kaç tane olduğu açık bir şekilde belirtilmemiştir. Hz. Peygamberimiz (s.a.v.) bir hadis-i şerifinde: "*Sizden kim abdestini alır ve bunu en güzel şekilde yapar, sonra da "Eşhedü en lâ ilâhe illallâh ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve rasülühü" derse, kendisine cennetin sekiz kapısı açılır; hangisinden dilerse oradan cennete girer.*"²³⁶ buyurarak cennetin kapılarının sekiz tane olduğunu ifâde etmiştir. Ancak bu sekiz sayısı, sekizle sınırlı olmayı mı ifâde eder, yoksa çokluktan kinâye midir? Bu kapılar ile cennetin bölümlerinin sekiz tane olduğu mu kastedilir ya da bir bölümün birden fazla kapısı var mıdır? Bu ve benzeri sorular hakkında kesin bir cevap vermek neredeyse mümkün değildir. Çünkü hadis-i şerif'te cennetin kapılarının sekiz tane olduğu bildirilmiş fakat bu kapılarla ilgili açıklama yapılmamıştır. Değişik

²³⁰ Bakara, 2/253.

²³¹ Nisâ, 4/95, 96; En'âm, 6/83; 132, 165; Tevbe, 9/20; Yûsuf, 12/76; Tâhâ, 20/75; Mü'min, 40/15; Zuhruf, 43/32; Ahkûf, 46/19; Hadîd, 57/10.

²³² Müslim, *Birr-Sıla-Âdâb*, 160 (2638).

²³³ Nisâ, 4/145.

²³⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.IX, s.66.

²³⁵ Hicr, 15/44.

²³⁶ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sahîhu Süneni Ebî Dâvûd*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad: 1998/1419, c.I-III, Tahâret, 65 (169); Tirmizî, Tahâret, 41 (55).

hadislerde geçen kapı isimlerini bir araya getirdiğimizde bu sefer sayı sekizden fazla olmaktadır. Nitekim Kurtubî, bu konuyla ilgili hadis-i şeriflerde geçen kapıları bir araya getirmiş ve bunların sayısının on üçe kadar çıktığını söylemiştir. Bunlar: Namaz, Cihad, Sadaka, Reyyân, Tevbe, Rıza, Sabır, Eymen, Duhâ, Hac, Sıla, Umre ve Ümmeti Muhammed kapısıdır.²³⁷

Râzî de, cennetin kapılarının sekiz tane olduğuna dâir birtakım istidlâllerde bulunmuştur. Örneğin: Fatiha sûresini tefsir ederken "elhamdülillah" lafzının sekiz harf olduğunu ve bunun cennetin sekiz kapısına delâlet ettiğini,²³⁸ bu kapıların, Ma'rifet, Zikir, Şükür, Recâ, Havf, İhlâs, Dua ve Hidâyet kapıları olduğunu söylemiştir.²³⁹ Ancak Râzî'ye göre sekiz sayısında şöyle bir incelik vardır: "Cenâb-ı Hakk, Rahmân sûresinin başında sekiz çeşit nimet saymıştır. Bu sekiz sayısında bir hikmet vardır. Çünkü yedi, kâmil sayıdır. Sekiz ise yedinin fazlası demektir. Böylece, Allah Teâlâ bununla nimetlerinin sayılamayacak derecede çok olduğuna işarette bulunmuştur."²⁴⁰ Râzî'nin bu yorumlarından anlaşılmaktadır ki, "cennetin sekiz kapısı vardır." sözündeki "sekiz" çokluktan kinâyedir.

Allah Teâlâ, dilediği kimselerin derecesini yükselteceğini bildirmiştir.²⁴¹ Bu hususu İbn Abbâs (r.a.) şöyle açıklamıştır: "... *Ey oğullar ve babalar! Sizden kim Allah'a daha çok itaat ediyorsa cennette onun derecesi daha yüksek olur. Eğer babanın derecesi daha yüksek ise babanın isteğiyle çocuğun derecesi; çocuğun derecesi daha yüksek ise ana babasının derecesi yükseltilir. Yani cennette kimin kime faydası dokunacak bilinmez.*"²⁴²

İnsanların cennette ayrı ayrı derecelerde olacağı sabit olunca akla şu sorular gelebilir: Farklı derecelerde olan insanlar birbirleriyle görüşebilecekler mi? İnsanlar farklı derecelerde olacağına göre alt derecede olanlar üste derecede olanları kıskanmaz mı? Alt derecede olanlar kendilerinden üst derecede olanların mazhar oldukları in'âm ve ihsânı görünce üzülmezler mi?

²³⁷ Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **et-Tezkire fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire**, es-Sâdik b. Muhammed b. İbrahim (thk.), Mektebetü'l-Dâri'l Minhâc, Riyad: H.1425, I-III, c.II, s.954-955.

²³⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.I, s.221.

²³⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.I, s.271.

²⁴⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.88.

²⁴¹ Mü'min, 40/15.

²⁴² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.188.

Cennetliklerin dereceleri her ne kadar birbirlerinden farklı olsa da cennette birbirleriyle görüşeceklerdir. "*Kim Allah'a ve Peygambere itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, siddiklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birliktedirler. Bunlar ne güzel arkadaştır.*"²⁴³ âyeti ve bu âyetinin sebeb-i nüzûlü ile ilgili vârid olan haberler bu hususa delâlet eder. Âyetin, Hz. Peygamberimizin kölesi Sevbân (r.a.)'nın bir gün peygamberimize "... *Âhirette seni görmemekten korkuyorum... Çünkü ben cennete girsem bile sen peygamberlerin makamında, ben ise kulların makamında olacağım. Dolayısıyla seni göremeyeceğim. Eğer cennete giremezsem o zaman da seni asla göremeyeceğim*" dediğini ve bunun üzerine nâzil olduğu rivâyet edilmiştir. Bir başka rivâyete göre ise, Ensar'dan bir grubun "*Ya Rasûlallah, sen cennetin en üst makamında olursun, biz ise seni özleriz... O zaman ne yaparız?*" demesi üzerine nâzil olduğu söylenmiştir.²⁴⁴

Yapılan bu açıklamalardan farklı derecelerde olan cennetliklerin birbirleri ile görüşebilecekleri gâyet net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ancak, Allah'a ve peygambere itaat eden kimselerin, peygamber ve siddiklarla beraber olmalarından murat, hepsinin aynı derecede bulunmaları değil onların, cennette yerleri birbirinden uzak olsa bile birbirlerini görecek şekilde bulunmalarıdır. Çünkü perde kalktığı zaman, onlar birbirlerini görecekler ve birbirlerini ziyaret edeceklerdir.²⁴⁵

Cennetliklerin, aralarında derece farkı olmasından dolayı kalplerinde bir kıskançlığın olmayacağına ise, "*Biz, onların kalplerindeki kini söküp attık.*"²⁴⁶ âyeti delâlet eder. Allah Teâlâ, cennetliklerin kalbinden kin ve hasedi giderecektir.²⁴⁷ Bu da, iki manaya gelebilir. Birincisi, cennetliklerin dünyada iken aralarında bulunan kinin giderilmesi anlamına; ikincisi de, cennetliklerin derecelerinin birbirinden farklı olmasından kaynaklanan kin manasına.²⁴⁸ Kısacası hiçbir sebepten dolayı cennetlikler arasında kıskançlık ve kin olmayacaktır.

Kıskançlığın olmadığı sabit olunca hüzünlenecek bir şey de olmaz. Nitekim Allah Teâlâ, "*(Cennetlikler) şöyle derler: "Hamd, bizden hüznü gideren Allah'a*

²⁴³ Nisâ, 4/69.

²⁴⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.X, s.150.

²⁴⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.X, s.152.

²⁴⁶ Hicr, 15/47.

²⁴⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.256.

²⁴⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIV, s.65.

*mahsustur...*²⁴⁹ buyurmuştur. Bu âyetteki "hüzün" ile her türlü hüzün kastedilmiştir.²⁵⁰

1.4.1. Adn (عَدْنُ)

Sözlükte, "karar kılmak, sabit olmak ikâmet etmek" demektir.²⁵¹ Arapça'da "ikâmet etti" manasında "عَدْنَ بِالْمَكَانِ" denilir.²⁵² Terim olarak ise cennetin isimlerinden biridir.²⁵³

Adn cenneti Kur'ân-ı Kerîm'de on bir âyette²⁵⁴ ve bunların tamamında "cennât-ü adn" terkihiyle geçmektedir. Kur'ân-ı Kerîme göre; iman edip sâlih ameller işleyen,²⁵⁵ birbirine dost olan, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren,²⁵⁶ Allah'a verdikleri sözü yerine getiren ve sözleşmeyi bozmayan, Allah'ın riâyet edilmesini emrettiği haklara riâyet eden, Rabb'ine saygı besleyen ve kötü hesaptan korkan, Allah'ın rızasını kazanmak için sabreden, Allah'ın kendisine verdiği rızıklardan gizli ve aşikâr infâk eden,²⁵⁷ hayırlı işlerde öne geçen,²⁵⁸ Allah'a karşı gelmekten sakınan²⁵⁹ ve tevbe edip sâlih amel işleyen²⁶⁰ her kadın ve erkek²⁶¹ atalarından, eşlerinden ve çocuklarından iyi olanlarla beraber²⁶² kendilerine miras kılınan²⁶³ ve kapıları sonuna kadar kendilerine açılmış olan²⁶⁴ Adn cennetlerine girecektir.

Onlar, Adn cennetine girdikleri zaman melekler onlara "*Sabretmenize karşılık selâm sizlere. Dünya yurdunun sonucu (olan cennet) ne güzeldir!*"²⁶⁵ derler. Orada, onlar için köşkler,²⁶⁶ üzerine kurulacakları tahtlar, altın bilezikler,²⁶⁷ inciler,²⁶⁸ ince ve

²⁴⁹ Fâtır, 35/34.

²⁵⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.25.

²⁵¹ Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed (Râğîb el-İsfehânî), **el-Müfredât fî Garâbi'l-Kur'ân**, Nizâr Mustafa el-Bâz (neşr.), Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, y.y: t.y. c.II, s.423; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.112, 215.

²⁵² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.55.

²⁵³ Y. Şevki Yavuz, "**Adn**", DİA, Ankara: 1988. c.I, s.391.

²⁵⁴ Tevbe, 9/72; Ra'd, 13/23; Nahl, 16/31; Kehf, 18/31; Meryem, 19/61; Tâhâ, 20/76; Fâtır, 35/33; Sâd, 38/50; Mü'min, 40/8; Sâf, 61/12; Beyyine, 98/8.

²⁵⁵ Beyyine, 98/8.

²⁵⁶ Tevbe, 9/71.

²⁵⁷ Ra'd, 13/20-23.

²⁵⁸ Fâtır, 35/32.

²⁵⁹ Sâd, 38/49.

²⁶⁰ Meryem, 19/60.

²⁶¹ Tevbe, 9/71, 72.

²⁶² Ra'd, 13/23.

²⁶³ Meryem, 19/63.

²⁶⁴ Sâd, 38/50.

²⁶⁵ Ra'd, 13/24.

²⁶⁶ Tevbe, 9/72.

kalın ipekten yeşil giysiler,²⁶⁹ asla tükenmeyen²⁷⁰ pek çok meyveler ve içecekler, yanlarında gözlerini kendilerinden ayırmayan yaşıt eşler,²⁷¹ içinden ırmaklar akan, içinde ebediyen kalacakları²⁷² ve kendilerine diledikleri her şeyin verileceği²⁷³ cennetler vardır. Bir de onlara ödüllerin en büyüğü olan Allah'ın rızası vardır.²⁷⁴ Onlar bu nimetleri görünce şöyle derler: "*Hamd, bizden hüznü gideren Allah'a mahsustur. Şüphesiz Rabbimiz çok bağışlayandır, şükürün karşılığını verendir. O, lütfuyla bizi kalınacak yurda yerleştirendir. Bize orada bir yorgunluk dokunmaz. Bize orada usanç da gelmez.*"²⁷⁵

Adn cennetinin cennetin neresi olduğu hakkında farklı görüşler vardır. İbn Mes'ûd (r.a.): "*Adn cennetleri, cennetin tam ortasıdır*" demiştir.²⁷⁶ Bu cümleden olarak "Adn" kelimesinin, nimetlerin, emniyetin ve selâmetin merkezi, ortası, kaynağı manasında "ma'den" kökünden geldiği ileri sürülmüştür.²⁷⁷ İbn Abbâs (r.a.), "Adn cennetinin cennette bulunan bir şehir olduğunu, tavanının Rahmân olan Allah'ın arşı olduğunu ve burada peygamberlerin, şehitlerin ve hidâyete vesile olan imamların bulunduğunu, diğer cennetlerin ise bunun etrafında olduğunu" rivâyet etmiştir.²⁷⁸ Abdullah İbn Ömer (r.a.) ise, Adn'in cennetteki bir köşkün adı olduğunu rivâyet etmiştir: "*Cennette, kendisine Adn denilen bir köşk vardır ki, bunun etrafında burçlar bulunur. O köşkün beş bin kapısı, her kapıda da, beş bin hür ve âzâde kadın bulunmaktadır. Oraya ancak nebîler, siddikler veya şehidler girebilir.*"²⁷⁹ Bazıları da, "Adn" kelimesinin isim değil de "ebedî olarak ikâmet edecek yer" anlamında sıfat olduğunu kabul etmiştir.²⁸⁰ Bu görüşü benimseyenlere göre, "Adn Cennetleri" ifâdesi cennetin tamamını ifâde eder.²⁸¹

²⁶⁷ Kehf, 18/31.

²⁶⁸ Fâtır, 35/33.

²⁶⁹ Kehf, 18/31.

²⁷⁰ Sâd, 38/54.

²⁷¹ Sâd, 38/51, 52.

²⁷² Tâhâ, 20/76.

²⁷³ Nahl, 16/31.

²⁷⁴ Beyyine, 98/8.

²⁷⁵ Fâtır, 35/35.

²⁷⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.115.

²⁷⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.55.

²⁷⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.115.

²⁷⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.116.

²⁸⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.116.

²⁸¹ Y. Şevki Yavuz, "**Adn**", DİA, Ankara: 1988. c.I, s.391.

Yukarıdaki görüşleri zikreden Râzî'nin kendisinin ise, Adn cennetlerinin cennetin belli bir yerinin adı olduğu görüşünü benimsediğini görülmektedir. Bu da, "Allah, mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara, ebedî olarak kalacakları, içinden ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde çok güzel köşkler va'detti..."²⁸² âyetini tefsir ederken yaptığı şu açıklamadan anlaşılmaktadır: "Bu âyette "Adn cennetleri" ifâdesinin "cennetler" ifâdesine atfedilmesi göstermektedir ki, Adn cennetleri diğer cennetlerden ayrı bir cennettir. Çünkü matufun, ma'tufun aleyhden başka olması gerekir. O halde o cennet ehlinin meskenleri Adn cennetleri, manzaraları da etrafındaki diğer cennetlerdir."²⁸³

Adn cennetlerinin güzelliği hakkında İbn Abbâs (r.a.)'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "... Adn Cennetlerinde, Tesnîm Pınarı vardır. Yine orada, inci, yâkut ve altından yapılmış köşkler bulunmaktadır. Arş'ın altından güzel bir rüzgâr eser ve böylece orada bulunanların üzerine alabildiğince kokan misk yığınları serper."²⁸⁴

Cenâb-ı Hakk, Adn cennetlerinin kapılarının cennetliklere açılmış olduğunu bildirmiştir.²⁸⁵ Bununla, "cennetlerde görevli meleklerin bu cennetin sakinlerini görünce onları selâmlayarak²⁸⁶ hemen kapıları açması" ya da "cennetliklerin bu kapıların açılmasını istediğinde o kapıların açılması, kapanmasını istediklerinde kapanması" manalarının kastedilmesi muhtemeldir.²⁸⁷

1.4.2. Naîm (النَّعِيمُ)

Naîm, nimetin mübâlağa sîğasıdır, nimetin bol ve ileri derecede olanına Naîm denir.²⁸⁸ Nimetin ileri derecede olması, onun bulanıklıklardan, karışıklıklardan ve şâibelerden uzak olması demektir.²⁸⁹ Yani, Naîm cennetleri dünya cennetleri gibi karışık değil, sırf nimetlerle doludur. Orada o nimetleri bulandıracak, tadını kaçırarak hiçbir şey yoktur.²⁹⁰

²⁸² Tevbe, 9/72.

²⁸³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.115.

²⁸⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.115.

²⁸⁵ Sâd, 38/50.

²⁸⁶ Zümer, 39/73.

²⁸⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.201.

²⁸⁸ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.645.

²⁸⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.14.

²⁹⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.83. Şuarâ

Naîm kelimesi, Kur'ân-ı Kerîmde on yedi âyette geçmektedir. Yedi âyette " جَنَّاتٌ " ²⁹¹ üç âyette " النَّعِيمِ ", ²⁹² bir âyette de " جَنَّاتٍ وَنَعِيمٍ " ²⁹³ şeklinde cennet kelimesiyle birlikte geçmektedir. Diğer âyetlerde ise cennet kelimesi olmaksızın geçmektedir. Bunlardan üçünde cennet anlamında ²⁹⁴ diğerlerinde dünya ve âhiret nimetleri ²⁹⁵ anlamında kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre, iman edip sâlih ameller işleyen, ²⁹⁶ Allah'a karşı gelmekten sakınan, ²⁹⁷ namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve âhirete de kesin olarak inanan ²⁹⁸ Allah'ın hâlis, ²⁹⁹ iyi kulları ³⁰⁰ Naîm cennetlerine girecektir.

Naîm cennetlerine girenler, dikensiz sidir ağaçlarının ve meyveleri küme küme dizili muz ağaçlarının gölgesinde eğleneceklerdir. Onlar, çağlayan bir su başında ³⁰¹ mücevherâtla işlenmiş koltuklar üzerinde karşılıklı olarak otururlar ³⁰² ya da yüksek döşekler üzerine yayılırlar. ³⁰³ Bir taraftan etrafi seyrederek, ³⁰⁴ bir taraftan da önlerine getirilen tükenmeyen ve yasaklanmayan çeşitli meyvelerden, ³⁰⁵ arzu ettikleri kuş etlerinden yerler. ³⁰⁶ Ebediyyen genç kalan uşakların sührâhi, ibrik ve kadehlere cennet pınarlarından doldurduğu berrak ve içenlere lezzet veren ³⁰⁷ el değmemiş saf bir içecek içerler ki, onu içtiklerinde ağızları misk gibi kokar. Bu içeceğin katkısı tesnîmdir ve bundan ancak Allah'a yakın olanlar içer. ³⁰⁸ Bu içeceklerde baş döndürme özelliği yoktur. Ne kadar içerlerse içsinler asla sarhoş olmazlar. ³⁰⁹ Yine onlar için, yanlarında bakışlarını yalnızca kendilerine çevirmiş, gün yüzü görmemiş bembeyaz yumurta gibi ³¹⁰

²⁹¹ Mâide, 5/ 65; Yûnus, 10/9; Hac, 22/56; Lokmân, 31/8; Sâffât, 37/43; Vâkıa, 56/12; Kalem, 68/34.

²⁹² Şuarâ, 26/85; Vâkıa, 56/89; Meâric, 70/38.

²⁹³ Tûr, 52/17.

²⁹⁴ Tevbe, 9/21; İnfitâr, 82/13; Mutaffifîn, 83/22.

²⁹⁵ İnsân, 76/20; Mutaffifîn, 83/24; Tekâsür, 102/8.

²⁹⁶ Yûnus, 10/9.

²⁹⁷ Kalem, 68/34.

²⁹⁸ Lokmân, 31/4.

²⁹⁹ Sâffât, 37/40.

³⁰⁰ İnfitâr, 82/13; Mutaffifîn, 83/22.

³⁰¹ Vâkıa, 56/28-31.

³⁰² Vâkıa, 56/15-16.

³⁰³ Vâkıa, 56/34.

³⁰⁴ Mutaffifîn, 83/23.

³⁰⁵ Vâkıa, 56/32-33.

³⁰⁶ Vâkıa, 56/21.

³⁰⁷ Vâkıa, 56/17-18.

³⁰⁸ Mutaffifîn, 83/25-28.

³⁰⁹ Sâffât, 37/47.

³¹⁰ Sâffât, 37/48-49.

veya saklı inci gibi,³¹¹ hep bir yaşıt, eşlerini çok seven, gösterişli, iri gözlü bâkire³¹² hûrîler³¹³ vardır. Ayrıca onlar orada canlarını sıkacak, kendilerini günaha sokacak hiçbir kötü söz işitmezler. Onların işittiği söz, "Selâm" sözüdür.³¹⁴ Bu nimetlere karşılık onlar, Allah'ı hamd ve Onu tesbih ederler.³¹⁵

Naîm cennetlerinin nimetlerinin bu kadar çok ve muhteşem olmasına rağmen Râzî'ye göre Naîm cennetlerinden daha kıymetli bir cennet daha vardır ki, o da, ma'rifet cennetidir.³¹⁶ Ma'rifet, "*Allah'ı ve O'nun sıfatlarını, fiillerini, isimlerini ve tecellîlerini manevî tecrübeyle bilmek.*" demektir.³¹⁷ Allah'ı tanıma ve bilmenin ayrılmaz vasfı ise yalvarıp yakarmak, korkmak ve haşyet duymaktır. Kalben yapılan zikrin, yalvarıp yakarmadan ve haşyetten ayrı olması, ondan ayrı bulunması imkânsızdır.³¹⁸ İnsan, ma'rifetullah'a ne kadar çok dalarsa ondaki bu haller de, o nispette daha mükemmel, daha güçlü ve daha üstün olur.³¹⁹ Bu ne kadar kuvvetli ve mükemmel olursa bu tesirlerin ondaki zuhûru da o nispette fazla olur. Bir zaman sonra onun terakkisi artar, kalp nazar-ı ibretle bakar ve gördüğü herhangi bir şeyde, ondan önce Allah'ı görür bir hale gelir.³²⁰ Kısacası, ma'rifetullahın nuru ile aydınlanan nefis, önceki nefisten bambaşka bir nefis haline gelir.³²¹ Ma'rifetullahtan yoksun bir akıl yok gibidir. Bu yüzden ma'rifetullahtan yoksun olan kimse, ölü gibidir. Nitekim Allah Teâlâ da küfürde inat eden kâfirleri "ölüler"³²² diye isimlendirmiştir.³²³

Cafer es-Sâdık (r.a.) şöyle demiştir: "*Naîm, ma'rifet ve müşâhededir. Cahîm ise, şehvetlerin karanlığıdır.*" Ayrıca naîm'in, kanaat; cahîm'in aç gözlülük; naîm'in, tevekkül; cahîm'in, hırs; naîm'in, Allah ile meşgul olmak; cahîm'in ise, Allah'tan başkasıyla meşgul olmak gibi anlamlara geldiği de söylenmiştir.³²⁴

³¹¹ Vâkıa, 56/23.

³¹² Vâkıa, 56/36-37.

³¹³ Vâkıa, 56/22-23.

³¹⁴ Vâkıa, 56/25, 26.

³¹⁵ Yûnus, 10/10.

³¹⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.I, s.179.

³¹⁷ Süleyman Uludağ, "**Marifet**", DİA, Ankara: 2003, c.XXVIII, s.54.

³¹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XV, s.90.

³¹⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.97.

³²⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.98.

³²¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.97.

³²² En'âm, 6/36.

³²³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XII, s.178.

³²⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.85.

1.4.3. Firdevs (الْفِرْدَوْسُ)

Firdevs, sözlükte, "içinde her türlü ağacın, özellikle üzüm bağlarının bulunduğu büyük bahçe" anlamına gelir. Kökeni hakkında âlimler ihtilaf etmiştir. Kimileri Arap şiirinden deliller getirerek Arapça olduğunu söylerken, kimileri de Grekçe'den, Farsça'dan veya Süryanice'den Arap diline geçtiğini söylemişlerdir.³²⁵ Râzî, Firdevsin, Habeşçe bir kelime olup, "Cennet" manasına geldiğini söylemekle birlikte³²⁶ Mücâhid'in "*Firdevs, Rumca, "Bahçe" manasındadır.*" dediğini de aktarmaktadır.³²⁷

Firdevs kelimesi birçok alanda kullanılmıştır. Edebiyatta sevgilinin ve manzaranın,³²⁸ mimaride mekânların güzelliğini ifade etmek için,³²⁹ bazı şairlerce mahlâs,³³⁰ bazı müelliflerce kitap,³³¹ Türkler arasında ise kadın ismi olarak kullanılmıştır.³³²

Firdevs kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de iki defa geçmektedir. Allah Teâlâ, iman edip sâlih ameller işleyen, namazını huşû ile kılan, faydasız, boş iş ve sözlerden uzak duran, zekâtlarını tastamam veren, namuslarına ve kendilerine verilen emanetlere sahip çıkan, verdikleri sözü tutan, namazlarını kılmaya devam eden mü'minlerin Firdevs cennetine vâris olduklarını ve orada ebedî kalacaklarını ve Firdevs cennetine girenlerin oradan çıkmak ve ayrılmak istemeyeceklerini bildirmektedir.³³³

Katâde'ye göre Firdevs, cennetin merkezi ve en üstün yeridir.³³⁴ Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Cennet yüz derecedir ve her iki derecesi arasındaki mesafe yüz yıllık yoldur. En üst derecesi ise Firdevs'tir. Dört nehir de cennettendir. Firdevs onların da üstündedir. Binâenaleyh Allah'tan cenneti dilediğinizde, ondan Firdevs'i isteyiniz. Çünkü Firdevs'in üzerinde o Rahman'ın Arşı*

³²⁵ M. Said Özzerimli, "**Firdevs**", DİA, Ankara: 1996, c.XIII, s.123.

³²⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIII, s.77.

³²⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.158.

³²⁸ Mustafa Uzun, "**Firdevs**", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, s.124-125.

³²⁹ Uzun, **a.g.md.**, s.124-125; Özkan Ertuğrul, "**Firdevs Köşkü**", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, s.125.

³³⁰ Mehmet Kanar, "**Firdevsî**", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, s.125; Orhan F. Köprülü, "**Firdevsî, Uzun**", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, s.127.

³³¹ Uzun, **a.g.md.**, s.124-125; Mücteba Uğur, "**Firdevsü'l-Ahbar**", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, s.129; İsmail Hakkı Özkan, "**Firdevsü'l-Hikme**", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, s.131.

³³² Uzun, **a.g.md.**, s.124-125.

³³³ Kehf, 18/107-108; Mü'minûn, 23/1-11.

³³⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.158.

vardır ve cennet nehirleri oradan çıkar."³³⁵ Kâ'b da, "Cennetler içinde, Firdevs'den daha üstünü ve yücüsü yoktur. Orada, emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i ani'l-münker yapan kimseler bulunacaklardır." demiştir.³³⁶

Râzî'ye göre Firdevs cennetinin bir diğer özelliği, Firdevs cennetinin cennetliklerin kaylûle yaptığı mekân olmasıdır. "O gün cennetliklerin kalacakları yer daha hayırlı, dinlenecekleri yer daha güzeldir."³³⁷ âyeti buna delâlet eder ki, cennetlikler Firdevs cennetine gelir kaylûle yapar, daha sonra da iskân ettikleri mahallere dönerler.³³⁸

1.4.4. Me'vâ (المأوي)

Me'vâ, sözlükte, "sığınak, barınak, konak, varılacak yer" anlamına gelir³³⁹ ve Kur'ân-ı Kerîm'de dört yerde geçer. Bunlardan üçünde *cennet*, *cennet barınağı*,³⁴⁰ birinde de *cehennem barınağı*³⁴¹ anlamında kullanılmıştır.

Bu ifâdenin geçtiği âyetlerden biri, Secde sûresinde geçen şu âyettir: "İman edip sâlih amel işleyenlere gelince, onlar için, yapmakta olduklarına karşılık bir mükâfât olarak Me'vâ cennetleri vardır."³⁴² Bu âyetin önceki âyetlerle olan bağlamından yola çıkarak Me'vâ cennetine, Allah'ın âyetlerine inananlar ve bu âyetleri duyduklarında secdeye kapananlar, büyüklük taslamadan Rab'lerini övenler, kendilerine verilen rızıktan hayır için infâk edenler ile iman edip sâlih ameller işleyenlerin gireceklerini söylemek mümkündür.³⁴³

Bir diğeri de, Necm sûresinde geçen, "Me'vâ cenneti onun (Sidre'nin) yanındadır."³⁴⁴ âyetidir. Bu âyet, Me'vâ cennetinin Sidre'nin yakınlarında olduğuna delâlet eder. Râzî'ye göre Sidre, sedir ağacının meyvesine benzer meyveleri olan yedinci

³³⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, Şuayb el-Arnâvûd - Âdil Mürşid (thk.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: ty. c.XXXVII, s.369 (22695).

³³⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.158.

³³⁷ Furkân, XXV, s.24.

³³⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.68.

³³⁹ İbn Manzûr, **a.g.e.**, c.XIV, s.51- 52; el-İsfehânî, **el-Müfredât** c.I, s.43.

³⁴⁰ Secde, 32/19; Necm, 53/15; Nâziât, 79/41.

³⁴¹ Nâziât, 79/39.

³⁴² Secde, 32/19.

³⁴³ Secde, 32/15-19.

³⁴⁴ Necm, 53/15.

kat gökte bulunan bir ağaçtır.³⁴⁵ Muttakîlere va'dedilen nehirler bu ağacın altından kaynar.³⁴⁶ Bunun, altıncı kat semâda olduğunu söyleyenler de vardır.³⁴⁷

Râzî, bu cennetin, muttakîlere va'dedilen cennet veya şehitlerin rûhlarının bulunduğu cennet ya da meleklerle ait bir cennet olabileceğini nakletmiştir.³⁴⁸

Hâkim kanaate göre *me'vâ* kelimesi cennetin ismi değil, sıfatıdır.³⁴⁹ Bu sebeple, "cennetü-l me'vâ" tamlaması bazı meallerde *huzur içinde kalacakları cennetler* şeklinde çevrilmiştir.³⁵⁰

1.4.5. Dâruselâm (دَارُ السَّلَامِ)

Dâruselâm, "maddî ve manevî afetlerden, hoş gitmeyen şeylerden korunmuş olma" manasına gelen "selâm" ve "ev" anlamına gelen "dâr" kelimesinden oluşan mürekkep bir lafızdır.³⁵¹ Bu ifâde Kur'ân-ı Kerîm'de iki âyette³⁵² geçmektedir.

Dâruselâm terkinin, Selâm'ın, Allah'ın isimlerinden biri olması hasebiyle Dârullah (Allah'ın yurdu) -Beytullah gibi- manasına geldiğini söyleyenler olduğu gibi, Selâm'ın "hoşa gitmeyen her şeyden uzak olma" manasına sıfat olduğunu söyleyenler de olmuştur.³⁵³ Bu durumda Dâruselâm, "içerisinde ölüm, acı, küfür ve yorgunluk gibi hoş gitmeyen şeylerin olmadığı cennet" anlamına gelir.³⁵⁴ Ayrıca bu cennete, Allah'ın³⁵⁵ ve meleklerin³⁵⁶ cennetlikleri selâmlamasından dolayı Dâruselâm isminin verildiğini söyleyenler de olmuştur.³⁵⁷

Dâruselâm'a "Dârullah" manası verenler, bu yurdu Allah'a izâfe etmenin oranın şerefini arttıracaklarını söylemişlerdir. Ancak Râzî'ye göre, kelimeyi hakikî manaya

³⁴⁵ 28/271-272.

³⁴⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, Yenidoğan Yayın Dağıtım, İstanbul: ty., c.VII, s.268.

³⁴⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.271-272.

³⁴⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.272.

³⁴⁹ Topaloğlu, "**Cennet**", DİA, c.VII, s.376.

³⁵⁰ Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sâdrettin Gümüş, **Kur'ân Yolu**, DİB Yayınları, Ankara: 2012 (4.Baskı), c.IV, s.355.

³⁵¹ Topaloğlu, "**Cennet**", DİA, c.VII, s.377.

³⁵² En'âm, 6/127; Yûnus, 10/25.

³⁵³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIII, s.156.

³⁵⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.65.

³⁵⁵ Ankebût, 36/58.

³⁵⁶ Ra'd, 13/23-24.

³⁵⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.65.

hamletmek mümkün iken mecazî manaya hamletmek doğru değildir. Bu yüzden o, ikinci görüşü benimsediğini belirtmiştir. Ona göre bu mana, insanı daha çok cezbeder.³⁵⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ kullarını Dârusselâm'a çağırmıştır.³⁵⁹ Bu, Dârusselâm'da gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve hiçbir beşerin aklına dahi gelmeyecek şeylerin bulunduğu delâlet eder. Çünkü Yüce Allah, bir şeyi büyütüp, ona karşı arzu uyandırıp ve o arzu uyandırmada da son derece itina gösterince, bu, o şeyin durumunun son derece mükemmel olduğuna delâlet eder.³⁶⁰

1.4.6. Hüsna (الحسنى)

Hüsna; *üstün haslet, lütuf, güzel muamele, güzel sonuç* demektir.³⁶¹ Terim olarak ise cennetin isimlerinden biridir.³⁶²

Kur'ân-ı Kerîm'e göre, mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda cihad edenler,³⁶³ güzel işler yapanlar,³⁶⁴ Allah'ın emirlerine uyanlar,³⁶⁵ iman edip sâlih ameller işleyenler³⁶⁶ ve Allah yolunda infâk edenler³⁶⁷ cehennemden uzaklaşıp Hüsna cennetine girecek, kendilerine arzu ettikleri her türlü nimet verilecek ve orada ebedî olarak kalacaklardır. Onlar, her türlü korku ve kederden uzak olacak, cehennemden hıştırtısını dahi duymayacaklardır.³⁶⁸

Hüsna kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de on altı âyette³⁶⁹ geçmektedir. Bu âyetlerin bazısında cennetin ismi olarak, bazısında ise sözlük anlamında kullanılmıştır.

"Rablerinin emrine uyanlar için mükâfâtın en güzeli (Hüsna) vardır...",³⁷⁰
"Hoşlarına gitmeyen şeyleri Allah'a isnad ederler. En güzel sonuç (Hüsna)

³⁵⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIII, s.156.

³⁵⁹ Yûnus, 10/25.

³⁶⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.65.

³⁶¹ İbn Manzûr, **a.g.e.**, c. III, s. 115; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.66; c.XXII, s.215.

³⁶² Topaloğlu, "**Cennet**", DİA, c.VII, s.377.

³⁶³ Nisâ, 4/95.

³⁶⁴ Yûnus, 10/26.

³⁶⁵ Ra'd, 13/18.

³⁶⁶ Kehf, 18/88.

³⁶⁷ Hadîd, 57/10.

³⁶⁸ Enbiyâ, 21/101-103.

³⁶⁹ Nisâ, 4/95; A'râf, 7/137, 180; Tevbe, 9/107; Yûnus, 10/26; Ra'd, 13/18; Nahl, 16/62; İsrâ, 17/110; Kehf, 8/88; Sâd, 20/8; Enbiyâ, 21/101; Necm, 53/31; Hadîd, 57/10; Haşr, 59/24; Leyl, 92/6, 9.

³⁷⁰ Ra'd, 13/18.

kendilerininmiş diye dilleri de yalan uyduruyor...",³⁷¹ "...Allah, hepsine de en güzel olanı (Hüsna'yı) va'detmiştir...",³⁷² "Şüphesiz kendileri için tarafımızdan en güzeli (Hüsna) hazırlanmış olanlar var ya; işte bunlar cehennemden uzaklaştırılmışlardır.",³⁷³ "...Allah, hepsine de en güzel olanı (Hüsna'yı) va'detmiştir. Allah, bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.",³⁷⁴ "Onun için kim (elinde bulunandan) verir, Allah'a karşı gelmekten sakınır ve Hüsna'yı tasdik ederse, biz onu en kolay olana kolayca iletiriz." ³⁷⁵ âyetlerinde tercih edilen görüş Hüsna'nın cennetin ismi olduğudur.³⁷⁶

1.4.7. Gurfe (الْغُرْفَةُ)

Sözlükte, "bir şeyi kaldırıp almak, bir şeyi avuçlamak, binanın bir odası veya yüksek yeri" gibi manalara gelir.³⁷⁷ Râzî'ye göre, Gurfe kelimesi Arapça'da "yüksek olan" anlamına gelir. Buna göre, her yüksek bina bir "gurfe"dir.³⁷⁸ Elmalılı da Gurfe'yi, "büyük binaların kulesi gibi en yüksek noktası" şeklinde tarif etmiştir.³⁷⁹

Gurfe kelimesi Kur'an-ı Kerim'de iki yerde müfred,³⁸⁰ üç yerde cemi³⁸¹ olmak üzere beş farklı âyette altı defa geçmektedir. Müfred olarak geçtiği yerlerden birinde avuç,³⁸² diğerinde cennet manasındadır. Cemi' olarak geçtiği yerlerin tamamında cennet ile ilgilidir. Fakat hepsi aynı vezinde değil farklı vezinlerdedir. Üç defa "Guraf (غُرْفٌ)",³⁸³ bir defa da "Gurafât (غُرَفَاتٌ)"³⁸⁴ vezninde gelmiştir.

Kur'an-ı Kerim'e göre, iman edip sâlih amel işleyen,³⁸⁵ Tâgût'tan ve ona kulluk etmekten kaçınan, içtenlikle Allah'a yönelen,³⁸⁶ hata etse bile hatasından vazgeçip tevbe eden ve tevbesi kabul edilen, yalancı şahitlik etmeyen, nâhoş bir durumla karşılaştığında

³⁷¹ Nahl, 16/62.

³⁷² Hadîd, 57/10.

³⁷³ Enbiyâ, 21/101.

³⁷⁴ Hadîd, 57/10.

³⁷⁵ Leyl, 92/5-7.

³⁷⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.31; c.XX, s.50; c.XXIX, s.212; c.XXXI, s.198.

³⁷⁷ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.466.

³⁷⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.109.

³⁷⁹ Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, c.VI, s.114.

³⁸⁰ Bakara, 2/249; Furkân, 25/75.

³⁸¹ Ankebût, 29/58; Sebe, 34/37; Zümer, 39/20 (İki Defa).

³⁸² "...Ancak eliyle bir avuç alan başka..." (Bakara, 2/249).

³⁸³ Ankebût, 29/58; Zümer, 39/20 (İki Defa).

³⁸⁴ Sebe, 34/37.

³⁸⁵ Ankebût, 29/58; Sebe, 34/37.

³⁸⁶ Zümer, 39/17.

vakarlı davranan, kendisine karşı yapılan hataları hoş gören,³⁸⁷ sabreden ve yalnız Allah'a tevekkül eden,³⁸⁸ Allah'ın âyetlerine karşı duyarsız kalmayan, "*Ey Rabbimiz! Eşlerimizi ve çocuklarımızı bize göz aydınlığı kıl ve bizi Allah'a karşı gelmekten sakınanlara önder eyle.*" diye dua eden,³⁸⁹ aklını kullanan ve kendisine yapılan güzel öğütlere kulak verip Allah'ın hidâyete erdirdiği kimselere³⁹⁰ yaptıklarının karşılığı kat kat verilecek ve onlar gurfe ödülleri ile ödüllendirilip³⁹¹ orada esenlik dileği ve selâmla karşılanacak,³⁹² güven içinde³⁹³ içinden ırmaklar akan o cennetlerde ebedî olarak kalacaklardır.³⁹⁴

Râzî, müfessirlerin "Gurfe, cennetin isimlerinden biridir."³⁹⁵ dediklerini nakletmekle beraber kendisi daha çok Gurfe kelimesine, yüksek dereceler, mevkiler, makamlar, köşkler ve üst üste konaklar manasını vermiş³⁹⁶ ve Allah Teâlâ'nın "عُرْفٌ مِنْ" "فَوْقَهَا عُرْفٌ مَبْنِيَّةٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْإِنهَارُ" (...üst üste yapılmış ve altlarından ırmaklar akan köşkler...)³⁹⁷ kavli hakkında şu açıklamaları yapmıştır: "Dünyada, konaklar üst üste yapıldığında aralarında sağlamlık ve güzellik farkı olur. Altta olan üste olana nazaran yapı bakımından kuvvetli ve muhkem iken, üstte olan da altta olana göre daha güzel ve manzarası daha hoştur. Fakat cennet konakları için böylesi durumlar söz konusu değildir. Altta olan ile üstte olan hem sağlamlık bakımından hem de güzellik bakımından birbirine eşittir."³⁹⁸

1.4.8. Dâru'l-Mukâme (دَارُ الْمَقَامَةِ)

Yurt, ev manasına gelen "dâr" kelimesi ile asıl duracak yer manasına gelen "mukâme" kelimesinden oluşan bir terkiptir. Buradaki mukâme kelimesi, "ikâme" anlamındadır. İsm-i mefûl, bazen masdar anlamında kullanılabilir. "Dâru'l-mukâme" terkihi, dünyanın mükellefin konakladığı bir konak olduğuna, derken oradan kabir konağına göçtüğüne, oradan da toplanma yeri olan Arasat konağına geçtiğine, buradan

³⁸⁷ Furkân, 25/70-72.

³⁸⁸ Ankebût, 29/59.

³⁸⁹ Furkân, 28/73-74.

³⁹⁰ Zümer, 39/18.

³⁹¹ Sebe, 34/37.

³⁹² Furkân, 25/75.

³⁹³ Sebe, 34/37.

³⁹⁴ Ankebût, 29/58.

³⁹⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXIV, s.109.

³⁹⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXIV, s.109; c.XXV, s.74, 229.

³⁹⁷ Zümer, 39/20.

³⁹⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVI, s.241.

da dağıldıklarına işaretler. Böylece, kimileri için cehennem bir varış yeri, kimileri için de cennet "dâru'l-mukâme"³⁹⁹ yani "asıl durulacak, ebedî olarak ikâmet edilecek yer"⁴⁰⁰ olur.

Dâru'l-Mukâme ifadesi Kur'ân-ı Kerîm'de bir defa geçer. O da, "*O, lütfuyla bizi kalınacak yurda yerleştirendir. Bize orada bir yorgunluk dokunmaz. Bize orada usanç da gelmez.*"⁴⁰¹ âyetidir.

1.4.9. Dâru'l-Âhire (الدَّارُ الْآخِرَةُ)

Kuran-ı Kerimde sekiz âyette⁴⁰² geçmektedir. Bu âyetlerin bazısında "cennet" anlamına, bazısında ise "âhîret günü" anlamına gelmektedir. Örneğin, "*Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki âhîret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?*"⁴⁰³ âyetinde geçen âhîret yurdu hakkında İbn Abbâs (r.a.) şöyle demiştir: "*Dâru'l-Âhire, cennettir. Çünkü cennet, küfür ve günahlardan sakınan kimseler için dünyadan daha hayırlıdır.*"⁴⁰⁴

1.4.10. Ukbe'd-Dâr (عُقْبَى الدَّارِ)

Nihâî varış yeri⁴⁰⁵ anlamına gelen bu ifâde Kur'ân-ı Kerîm üç âyette⁴⁰⁶ geçmekte olup, hepsinde cennet manasındadır. Çünkü Cenâb-ı Hakk, dünya hayatından sonra nihâî yer olarak cennete gitmemizi istemektedir.⁴⁰⁷

1.4.11. Âkîbetü'd-Dâr (عَاقِبَةُ الدَّارِ)

"Güzel netice"⁴⁰⁸ anlamına gelen bu ifâde Kur'ân-ı Kerîm'de iki âyette⁴⁰⁹ geçmektedir. Bunlardan biri, "*Musa, "Katından kimin hidâyet getirdiğini ve güzel sonucunun kimin olacağını Rabbim daha iyi bilir. Doğrusu zâlimler kurtuluşa*

³⁹⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.25-26.

⁴⁰⁰ Topaloğlu, **Cennet**, DİA, Ankara: 1993, c.VII, s.377.

⁴⁰¹ Fâtır, 35/35.

⁴⁰² Bakara, 2/94; En'âm, 6/32; A'râf, 7/169; Yûsuf, 12/109; Kasas, 28/77, 83; Ankebût, 29/64; Ahzâb, 33/29.

⁴⁰³ En'âm, 6/32.

⁴⁰⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XII, s.173.

⁴⁰⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.37.

⁴⁰⁶ Ra'd, 13/22, 24, 42.

⁴⁰⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.37.

⁴⁰⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.227.

⁴⁰⁹ En'âm, 6/135; Kasas, 28/37.

eremezler" dedi."⁴¹⁰ âyetidir. Çünkü Allah Teâlâ, bu dünyayı, âhiret için bir geçiş köprüsü olarak koymuş ve kullarına, hayırlı neticelere ve güzel sonuca ulaşabilmeleri için, sadece hayırlı şeyleri yapmalarını emretmiştir.⁴¹¹ Dolayısıyla dünyada Allah'ın istediği şekilde yaşayanlar güzel bir sonuç yani cennet elde edeceklerdir.

Ayrıca, "Allah'a karşı gelmekten sakınanlar ise güvenli bir yeredirler."⁴¹² âyetinde geçen güvenli yer (مَقَامٍ أَمِينٍ),⁴¹³ "iyilerin yazısı "İlliyyûn"dadır."⁴¹⁴ âyetinde geçen ve cennetin yüksek ve geniş bir yer olduğunu ifade eden⁴¹⁵ (عَلَّوْنَ), "Onu da en kolay olan için kolayca iletiriz."⁴¹⁶ âyetinde geçen ve "kolay olan" anlamına gelen (يُسْرًا)⁴¹⁷ ifâdeleri de cennet anlamına gelir.

1.5. CENNET NİMETLERİ

Cennet nimetleri türlü türdür ve her yönüyle mükemmeldir. Bunu, en özlü ve kısa şekilde Hz. Peygamberimiz (s.a.v.) şu şekilde açıklamıştır: "Orada (cennette), hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir beşerin hatırına dahi gelmeyen şeyler(nimetler) vardır."⁴¹⁸

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de⁴¹⁹ âhiret nimetlerinin dünya nimetlerinden daha hayırlı olduğunu bildirmiştir. Çünkü dünya nimetlerine sıkıntılar bulaşmıştır. Âhiret nimetleri ise, her türlü sıkıntıdan uzaktır. Dünya nimetleri sonlu; âhiret nimetleri ise sonsuzdur.⁴²⁰ Sonlu olan ile sonsuz olanın mukâyese edilmesi bir damlanın okyanusla mukâyese edilmesi gibidir. Bu yüzden, dünya menfâtlerini ebedileştirmek için âhiret menfâtlerini terk etmek ne kadar büyük bir cehalettir.⁴²¹

Ayrıca, dünyada insanlar bir iş yaptıkları zaman, bir işte çalıştıkları zaman onlara yaptıkları, çalıştıkları kadar karşılık verilir. Âhirette ise, yaptıklarının karşılığı

⁴¹⁰ Kasas, 28/37.

⁴¹¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.227.

⁴¹² Duhân, 44/51.

⁴¹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.224.

⁴¹⁴ Mutaffîfîn, 83/18.

⁴¹⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.97.

⁴¹⁶ Leyl, 92/7.

⁴¹⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.198.

⁴¹⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî**, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk- Beyrut: 2002/1423, Bed'ul Halk, 8 (3244).

⁴¹⁹ Kasas, 28/60.

⁴²⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VII, s.194.

⁴²¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.6.

kat kat fazla verilir.⁴²² Kat kat arttırmaktan maksat miktar bakımından arttırmadır. Meselâ, kişi on derecelik bir sevap işleyebilir ama Allah Teâlâ ona, yirmi, otuz veya daha fazla mükâfât verebilir.⁴²³

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet nimetleri için kullanılan "غَيْرُ مَمْنُونٍ",⁴²⁴ "بِغَيْرِ حِسَابٍ",⁴²⁵ ve "وَرِزْقٌ كَرِيمٌ"⁴²⁶ gibi ifâdeler, cennet nimetlerinin eziyet vermeden ikram edildiğine, yiyen kişide hoşâ gitmeyen herhangi bir durumun olmadığına, bu nimetlerde en ufak bir eksikliğin, noksanlığın bulunmadığına, ardı arkasının kesilmediğine,⁴²⁷ ancak sonlu olan şeylerin hesabının yapılabileceğine, sonsuz olan şeylerin ise hesabının yapılamayacağına,⁴²⁸ bu rızkın, zarar ve şaibelerinden uzak, devamlı, çok, saygı ve yüceliklerle iç içe olan çok değerli bir rızık olduğuna delâlet eder.

Yine, "Yapmakta olduğunuz şeylere karşılık afiyetle yiyin için."⁴²⁹ âyetindeki "Âfiyetle" (هَنِيئًا) ifâdesi, cennet nimetlerinde hastalık yapma, boğazda kalma vb. özelliklerin bulunmadığını ifâde eder.⁴³⁰ Cennette insanın tuvalet ihtiyacı da yoktur. İnsan bu tür maddî ve beşeriyet gereği olan kötü şeylerden ve pisliklerden berîdir. Aynı şekilde gazab ve şehvet gibi maddî olmayan kötülükler de ondan zâil olur. Böylece insan melekîyet sıfatlarına bürünür.⁴³¹

1.5.1.Yiyecekler

Kur'ân-ı Kerîm, cennette canların çektiği her çeşit meyvenin ve etin bol bol olduğunu,⁴³² bu nimetlerin asla bitip tükenmediğini, bu konuda herhangi bir yasağın bulunmadığını⁴³³ bildirmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de, cennette her çeşit meyvenin bulunduğu bildiren ifâde, "meyve" anlamına gelen "فاكهة"⁴³⁴ kelimesidir. Cennet nimetlerini yiyen kimseler için de, "فاكهون"⁴³⁵ ifâdesi kullanılmıştır. "Fâkih", zevk-ü safa

⁴²² Nisâ, 4/40.

⁴²³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.X, s.95.

⁴²⁴ Fussilet, 41/8; Kalem, 68/3; İnşikâk, 84/25; Tîn, 95/6.

⁴²⁵ Bakara, 2/212; Âl-i İmrân, 3/27, 37; Nûr, 24/38; Sâd, 38/39; Zümer, 39/10; Mü'min, 40/40.

⁴²⁶ Enfâl, 8/4, 74; Hac, 22/50; Nûr, 24/26; Sebe, 34/4.

⁴²⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.113.

⁴²⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VI, s.8.

⁴²⁹ Mürselât, 77/43.

⁴³⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.263.

⁴³¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.76.

⁴³² Tûr, 52/22.

⁴³³ Vâkıa, 56/33.

⁴³⁴ Sâd, 38/51.

⁴³⁵ Ankebût, 36/55.

içinde nimetlenen kimse demektir.⁴³⁶ Dünyada insanlar acıktıkları için yemek yerler ve bazen önlerine hoşlanmadıkları yemekler gelebilir. Bazen de, yemek çok güzel olsa bile kişinin kalbi dünya işlerinden dolayı kederli olabilir. Bu durumda kişi bu yemekten zevk alamaz. İşte bu ifâde, cennette, yemeğin açlıktan dolayı yenmediğine, kişinin canının çektiği şeyi yediğine, yiyen kişinin bedeniyle birlikte kalbinin de zevk aldığına delâlet eder.⁴³⁷ Ayrıca, "Fâkihe" kelimesinin nekre olarak zikredilmesi, bu nimetlerin ne denli mükemmel olduğuna delâlet eden bir göstergedir.⁴³⁸ Bunun bir benzeri de, Kur'ân-ı Kerîm'de dünya meyvelerinden bahsedilirken ise, cemi' gillet⁴³⁹ vezninde "الثَّمَرَاتِ" kelimesinin kullanılması, cemi' kesret⁴⁴⁰ veznindeki "الثَّمَر" veya "الثَّمَار" kelimelerinin kullanılmamasıdır. Bunun nedeni, dünya meyvelerinin âhiret meyveleri karşısındaki azlığını ifâde etmektir.⁴⁴¹

Kur'ân- Kerîm'de cennet nimetleri sayılırken zikredilen meyvelerden ikisi hurma ve nar'dır.⁴⁴² Bunlardan birinin acı, diğerinin ekşi olması; birinin soğuk, diğerinin sıcak olması; birinin harareti düşürmesi, diğerinin yükseltmesi; birinin beslenmek, diğerinin keyif için yenilmesi; birinin sıcak memleketlerin, diğerinin soğuk memleketlerin meyvesi olması; birinin ağacının kısa, diğerinin uzun olması gibi sebepler bunların iki uçta olduğunu gösterir.⁴⁴³ Allah Teâlâ da, hurma ve nar gibi iki ucu zikrederek diğer bütün meyveleri bunun kapsamına dâhil etmiştir.⁴⁴⁴ Bundan da, bütün meyvelerin cennette olduğu anlaşılır.⁴⁴⁵ Aynı açıklama üzüm ve hurma için de geçerlidir.⁴⁴⁶ Allah Teâlâ'nın özellikle hurma ve üzümü zikretmesi onların, meyvelerin en şerefli ve en güzel görünenleri olmasından ileri gelmektedir.⁴⁴⁷ Bu meyvelerin mâhiyeti hakkında İbn Abbâs'tan (r.a.) şöyle rivâyet edilmiştir: "*Cennet hurmalarının ağacı zümrüttür. Toprağı, kırmızı altındır. Dalları cennetlikler için elbise ve giysidir... Onun meyveleri,*

⁴³⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.85-86.

⁴³⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.87; c.XXVIII, s.229; c.XXIX, s.92.

⁴³⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.87.

⁴³⁹ **Cemi' Gillet:** Üçten dokuza kadar olan çoğullara denir. Mehmet Maksudoğlu, **Arapça Dilbilgisi**, İFAV Yayınları, İstanbul: 1998, (7. Baskı), s.135.

⁴⁴⁰ **Cemi' Kesret:** Ondan büyük olan çoğullara denir. Mehmet Maksudoğlu, **Arapça Dilbilgisi**, İFAV Yayınları, İstanbul: 1998, (7. Baskı), s.137.

⁴⁴¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.112-113.

⁴⁴² Rahmân, 55/68.

⁴⁴³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.131.

⁴⁴⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.158.

⁴⁴⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.158.

⁴⁴⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.158.

⁴⁴⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VII, s.58.

küp ya da kovalar gibidirler... Bunlar, gümüşten daha beyaz, köpükten daha yumuşak, baldan daha tatlıdır. Bunların çekirdekleri yoktur."⁴⁴⁸

Cennetliklerin bu meyveleri nasıl alacağını ise, "*Onun meyveleri sarkar.*"⁴⁴⁹ âyetinde anlatmaktadır. Yani, onun meyveleri alacak kişiye yaklaşır o da kolayca alır. İster ayakta, ister oturuyor, isterse yan üstü yatıyor olsun, o meyve ona eğilir o da, o meyveyi alıp yer.⁴⁵⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet nimetleri sayılırken zikredilenlerden biri de kuş etidir.⁴⁵¹ Çünkü meyve ve et, nimet ve bolluk içerisinde yüzenlerin yiyecekleridir.⁴⁵² Kişi bir kuş görüp onu yemeyi canı çekse o kuş hemen onun arzuladığı tarzda pişirilmiş olarak önüne getirilir.⁴⁵³ Yani, onların nimetleri açıkça istemeye ihtiyaçları yoktur.⁴⁵⁴ Cennetliklerin arzulayıp akıllarından geçirmesi o nimetlerin önlerine gelmesi için yeterlidir.

Kıyası, Allah Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerîmde belirli meyveleri ve yiyecekleri zikretmesinden, cennette sadece bu sayılı nimetlerin bulunduğu değil, aksine her türlü meyvenin ve etin bulunduğu anlaşılır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, en uç noktaları ve en mükemmel nimetleri zikretmesi, zikretmediği tüm nimetlerin de cennette bulunduğuna delâlet eder.

1.5.2. İçecekler

Yemek, insan arzularının en başında gelir. Yemek esnasında veya sonrasında insanın en çok arzuladığı şey ise bir şeyler içmektir. Dünyada insanların âdeti böyledir. Dünyada hal böyle olunca cennette içeceğin bulunmaması düşünülmez.

a) Cennet İçkilerinin Özellikleri

Allah Teâlâ, cennet içkilerini anlatırken en çok, o cennet içkilerinin ne kadar içilirse içilsin ne sarhoş ettiğini, ne baş ağrısı yaptığını, ne başka türlü bir rahatsızlık

⁴⁴⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIV, s.76.

⁴⁴⁹ Hâkka, 69/23.

⁴⁵⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXX, s.103.

⁴⁵¹ Vâkıa, 56/21.

⁴⁵² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVIII, s.233.

⁴⁵³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXIX, s.149.

⁴⁵⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XVII, s.38-39.

verdiğini, ne de insana abuk sabuk şeyler söylediğini ifâde eder.⁴⁵⁵ Hâlbuki dünyada bazı içkiler insana otokontrolünü kaybettirir ve insanın hoş olmayan davranışlarda bulunmasına, nâhoş sözler sarf etmesine sebep olur.

Allah Teâlâ cennet içkilerini anlatırken "شَرَابًا طَهُورًا"⁴⁵⁶ ifâdesini kullanmıştır. Bu, cennet içkilerinin her yönüyle temiz olduğuna, dünya içeceklerinin vücutta idrara dönüşerek pis hale geldiği halde, cennet içeceklerinin ise misk gibi kokan bir tere dönüştüğüne ve içen kişinin içini temizlediğine işaret eder.⁴⁵⁷

Cennet içkilerinin vasıflarından biri "مَخْتُومًا"⁴⁵⁸ olmalarıdır. "Mahtûm", "ağzı mühürlenmiş, sıkıca kapatılmış" demektir.⁴⁵⁹ Dünyada da âdeten kıymetli şeylerin ağzı sıkıca kapatılır ve mühürlenir. Allah Teâlâ da, insanların âdetine binâen bu içkiler için mühürlenmiş ifâdesini kullanmıştır. Fakat cennette sadece ağzı kapalı içkiler yoktur. "İçenler için bir lezzet olan içki nehirleri..."⁴⁶⁰ âyetinde olduğu gibi açıktan akan içkiler de vardır. Ancak, bu ağzı mühürlenmiş içkiler onlardan daha kıymetlidir.⁴⁶¹

Cennet içkilerinin özelliğini anlatan ifâdelerden biri de, "خَتَامُهُ مِسْكٌ"⁴⁶² dir. Bunun, o içki şişelerinin ağızlarının misk ile kapatılmış olması veya içen kişinin ağzında misk gibi bir koku bırakması manalarına gelmesi muhtemeldir. Ancak, Râzî'ye göre bunun, bir karışım olması, bu karışımın hazmı kolaylaştırması, cennetliklerin şehvî hislerini kuvvetlendirmesi ve bedenlerinin devamlı sağlıklı olmasını sağlaması manasına gelmesi de muhtemeldir.⁴⁶³

b) Cennet İçkilerinin Katkısı

Dünyada içeceklere, gerek tadını gerekse kokusunu güzelleştirmesi için birtakım şeyler katılır. Örneğin kimileri, çayın tadını güzelleştirdiğine inandığı için içerisine limon sıkar, kimileri de kokusunu güzelleştirdiğine inandığı için kekik otu katar. Aynı şekilde cennet içkilerinin de birtakım katkıları vardır ve bunu ifâde etmek için "مِزَاج"

⁴⁵⁵ Sâffât, 37/47; Tur, 52/23.

⁴⁵⁶ İnsân, 76/21.

⁴⁵⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.238.

⁴⁵⁸ Mutaffîfîn, 83/25.

⁴⁵⁹ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.I, s.190.

⁴⁶⁰ Muhammed, 47/15.

⁴⁶¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.99.

⁴⁶² Mutaffîfîn, 83/26.

⁴⁶³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.100.

kelimesi kullanılmıştır. Mizâc, bir şeye katılan katkı demektir.⁴⁶⁴ Örneğin bir şerbete gül suyu katılsa onun mizâcı gül suyu olmuş olur.⁴⁶⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de mizâc olarak bildirilen şeyler: Kâfûr, Zencebîl ve Tesnîm'dir

1) Tesnîm; "*O içeceğin katkısı tesnîmdir.*" âyetinde geçen Tesnîm, cennette bir çeşmenin adıdır. Tesnîm'in sözlük anlamı, "*bir şeyi yüceltme*"dir. Bu ismin ona, cennetteki içeceklerin en kıymetlisi olduğu için, yüksekte aktığı için vb. sebeplerden ötürü verildiği söylenmiştir.⁴⁶⁶ Ayrıca, Tesnîm çeşmesinin Adn cennetlerinde olduğu rivâyet edilmiştir.⁴⁶⁷ Bu çeşmenin mâhiyeti bilinmemekle birlikte,⁴⁶⁸ Allah Teâlâ bu çeşmeden mukarrablerin içeceğini bildirmiştir.⁴⁶⁹ İbn Abbâs (r.a.), bu çeşmeden katkısız olarak yalnız mukarreblerin içeceğini, Ashâb-ı Yemîn'in ise, bunu başka içkilere karışmış olarak içeceklerini söylemiştir.⁴⁷⁰

2) Kâfûr; Allah Teâlâ, "*İyiler ise, katkısı kâfûr olan içecekler dolu bir kadehten içerler.*"⁴⁷¹ buyurarak cennet içkilerinin katkılarından birinin de kâfûr olduğunu söylemiştir. Elmalılı, kâfur'u, "beyaz ve hoş bir renkte, güzel kokulu, serin, antiseptik yani kötü kokuya karşı ve doğal olarak kalbi kuvvetlendirme özelliğini taşıyan meşhur bir şey" olarak tanımlarken⁴⁷² Râzî, dünyadaki kâfûr'un tadının ve kokusunun hoş olmadığını söylemiştir. Ancak, âyetteki Kâfûr'un cennette bulunan bir göze olması ve dünyadaki Kâfûr'un aksine tadının ve kokusunun hoş olması mümkündür.⁴⁷³

3) Zencebîl; Kur'ân-ı Kerîm'de cennet içkilerine katılan bir diğer katkının "*Ve orada bir kadehte içirilirlere ki ona katılmış olan, Zencebîl'dir.*"⁴⁷⁴ âyetinde bildirilen Zencebîl olduğunu görülmektedir. Zencebîl, zencefil dediğimiz bilinen hoş kokulu baharatın ismidir ki bazı içeceklere katılınca hoş bir lezzet ve koku meydana getirir.⁴⁷⁵ Araplar da içecekleri şeylere zencebîl katmayı severler. Çünkü bu, o içekte bir tür acı

⁴⁶⁴ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.604.

⁴⁶⁵ Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, c.VIII, s.361.

⁴⁶⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.101.

⁴⁶⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.115.

⁴⁶⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.100.

⁴⁶⁹ Mutaffîfîn, 83/28.

⁴⁷⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.100.

⁴⁷¹ İnsân, 76/5.

⁴⁷² Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, c.VIII, s.361.

⁴⁷³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.225.

⁴⁷⁴ İnsân, 76/17.

⁴⁷⁵ Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, c.VIII, s.364-365.

meydana getirir ve içildiğinde tadı uzun süre hissedilir. Şüphesiz cennetteki zencebîl ise son derece hoş bir şeydir. Çünkü İbn Abbâs (r.a.) şöyle demiştir: "*Hakk Teâlâ'nın Kur'ân'da, cennette olacağını bildirdiği şeylerin, dünyada sadece isimleri vardır.*"⁴⁷⁶

c) İçki İçilen Kaplar

Dünyada insanların sahip oldukları içki kapları onların refahına delâlet eder. Yani altın bir kaptan içki içen kişinin zenginlik ve refah içerisinde olduğu anlaşılır. Allah Teâlâ da Kur'ân-ı Kerîm'de cennetliklerin, altın,⁴⁷⁷ gümüş ve kristal (kavârîr)⁴⁷⁸ kaplardan içki içeceklerini bildirmiştir. Fakat dünyadaki kristaller camdan yapılırken cennetteki kristallerin ham maddesi gümüşdür. Allah Teâlâ, o kesîf ve yoğun kumu saf, saydam bir cam haline getirmeye kâdir olduğu gibi, cennet gümüşünü de saydam bir billur kap haline getirmeye de kâdirdir. Bunun böyle olmasının hikmeti, cennetteki gümüşün dünyadaki kum mesâbesinde olduğunu ifade etmektir.⁴⁷⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de içecek kabı olarak bildirilen şeyler Ke's (كَأْس),⁴⁸⁰ Ekvâb (أَكْوَاب),⁴⁸¹ Ebârîk (أَبَارِيق),⁴⁸² ve Âniye (أَنِيَّة)⁴⁸³ kelimeleridir.

Ke's; hem içerisinde içki bulunan cam kap, hem de bizzat içkinin kendisi,⁴⁸⁴ Ekvâb; kûb kelimesinin çoğulu olup ibrikten küçük kulpsuz testi veya büyük kadeh,⁴⁸⁵ Ebârîk; ibrik kelimesinin çoğulu olup kulpu ve imbiği olan testi,⁴⁸⁶ Âniye de kadeh tarzı bir içki kabı⁴⁸⁷ anlamına gelmektedir.

Allah Teâlâ, "*Ebediyyen genç kalan uşaklar, onların etrafında cennet pınarından doldurulmuş küpleri (ekvâb), ibrikleri (ebârîk) ve kadehleri (ke's) dolaştırırlar.*"⁴⁸⁸ buyurmuştur. İçki içilen kapların sırlamasında çok hoş bir tertib vardır. Çünkü küplerde bulunan içkiler önce ibrikler doldurulur. Onlardan da cennetliklerin

⁴⁷⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.234.

⁴⁷⁷ Zuhruf, 43/71.

⁴⁷⁸ İnsân, 76/15-16.

⁴⁷⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.233.

⁴⁸⁰ Sâffât, 37/45; Tur, 52/23; Vâkıa, 56/18; İnsân, 76/5, 17; Nebe, 78/34.

⁴⁸¹ Zuhruf, 43/71; Vâkıa, 56/18; İnsân, 76/15; Gâşiye, 88/14.

⁴⁸² Vâkıa, 56/18.

⁴⁸³ İnsân, 76/15; Gâşiye, 88/5.

⁴⁸⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.127.

⁴⁸⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.154; c.XXIX, s.146.

⁴⁸⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.146.

⁴⁸⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.233.

⁴⁸⁸ Vâkıa, 56/17-18.

ellerinde bulunan kadehler doldurulur.⁴⁸⁹ Râzî'nin bu açıklamasından bu kapların en büyüğünün kûb, orta boyunun ibrik, en küçüğünün de ke's olduğu anlaşılmaktadır.

d) Cennet İçkilerinin Kaynakları

Dünyada olduğu gibi cennetteki içkilerin de çıktığı kaynaklar vardır. Bu kaynaklardan çıkan içkiler ya olduğu gibi içilir ya da hoş koku katması için başka içkilere katılır. Bazısı, sırf belli bir zümrenin içebileceği kaynaklar olabileceği gibi bazısı da tüm cennetliklerin içebileceği kaynaklardır. Kur'ân-ı Kerîm'de içki kaynağı olarak pınarlardan ve ırmaklardan bahsedilmiştir. Cennetteki tüm içeceklerin kaynağı cennettir.⁴⁹⁰

Allah Teâlâ, cennette "selsebîl" adında bir pınarın bulunduğunu bildirmektedir.⁴⁹¹ Mâhiyeti hakkında bilgi olmamakla birlikte sözlüklerde ve tefsir kaynaklarında selsebîl kelimesinin "akıcı ve yumuşak olma" anlamına gelen "selâset" ve "peşpeşe gelme" mânasındaki "teselsül" ile ilişkisi üzerinde durulur.⁴⁹² Nitekim Araplar, içimi ve boğazdan geçişi kolay tatlı sular için selsel, selsâl ve selsebîl sıfatlarını kullanılır.⁴⁹³ Kelimenin bu manasından dolayı Osmanlı mimarlık terminolojisinde göze ve kulağa huzur verecek biçimde düzenlenmiş yapay çağlayanlara selsebîl denilmiştir.⁴⁹⁴ Ayrıca, tesnîm ve kâfûr'un da bir kaynak olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet tasvir edilirken en çok kullanılan ifade, cennetin içerisinden ırmakların aktığıdır. Allah Teâlâ'nın, "تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ"⁴⁹⁶ (altlarından ırmaklar akan) ifâdesi, "cennetliklerin önlerinden akan ırmaklar" anlamına gelir.⁴⁹⁷ Bir yerden ırmak akması hem görsel olarak hem de suyunun sesinin verdiği ahenk ile oraya bir güzellik kattığı gibi aynı zamanda o ırmak, hem insanlar hem hayvanlar hem de bitkilerin susuzluğunu giderir. Su, âlemin hayat sebebidir.⁴⁹⁸ Ayrıca, dünyada iskân

⁴⁸⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.146.

⁴⁹⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.47.

⁴⁹¹ İnsân, 76/18.

⁴⁹² Lutfullah Cebeci, "**Selsebîl**", DİA, Ankara: 2009, c.XXXVI, s.447.

⁴⁹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.234.

⁴⁹⁴ M. Baha Tanman, "**Selsebîl**", DİA, Ankara: 2009, c.XXXVI, s.448.

⁴⁹⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.225; c.XXXI, s.101.

⁴⁹⁶ Bakara, 2/25.

⁴⁹⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.37.

⁴⁹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.47.

edilen yerlerin en üstünü içlerinden nehirlerin aktığı bağık bahçelik yerlerdir.⁴⁹⁹

İçecek kaynağı olan ırmaklar, "*Şüphesiz biz sana Kevser'i verdik*"⁵⁰⁰ ve "*Allah'a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır...*"⁵⁰¹ âyetlerinde bahsedilen ırmaklardır.

Âyette bahsedilen bal, içeceklerin en tatlısıdır. Süt, içmeye çok elverişlidir ve canlıların ilk gıdasıdır. Su, tadı olmasa da harareti giderir. Dünyadaki şarabın tadı ve kokusu her ne kadar kötü olsa da, cennetteki içkilerin her türlü eksiklikten, noksanlıktan, uzak olacağı mâlûmdur.⁵⁰²

Kur'ân-ı Kerîm'de içecek kaynağı olarak bildirilen şeylerden biri olan Kevser,⁵⁰³ sözlükte "*kesret*" (çokluk) kökünden olup, "*alabildiğine çok*" anlamına gelir. Terim olarak ise, Râzî, bunun on beş farklı manaya gelmesinin muhtemel olduğunu söylemekle beraber en meşhur ve tercihe şâyân olanın Kevser Irmağı veya Kevser Havuzu manasına gelmesi olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁴ Taberî de, konuyla ilgili bir kaç görüş rivâyet etmekle birlikte doğruya en yakın görüşün, kevser ile kastedilenin kevser ırmağı olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁵

Bunun Kevser Irmağı olduğuna dâir Enes (r.a.), Hz. Peygamber Efendimizin (s.a.v.) şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "*Cennette, kenarları içi oyuk incilere benzeyen kubbeler gibi olan bir nehir gördüm ve su yatağına elimi vurdum. Bir de baktım ki kokusu hemen yayılan, alabildiğine kokan bir misk. "Bu nedir?" dediğimde, "Bu Allah'ın sana verdiği kevserdir." denildi.*"⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ Yine Peygamber Efendimiz (s.a.v.), "*O Rabbimin bana va'dettiği bir nehirdir ve onda çok bol hayırlar vardır.*"⁵⁰⁸ buyurmuştur.

Kevser'in bir havuz olduğuna dâir de birçok haber vardır. Ancak, Râzî'ye göre bu iki manayı şu şekilde cem etmek mümkündür: Ya cennetteki ırmaklar bu havuza

⁴⁹⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.112.

⁵⁰⁰ Kevser, 108/1.

⁵⁰¹ Muhammed, 47/15.

⁵⁰² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.50.

⁵⁰³ Kevser, 108/1.

⁵⁰⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.127-130.

⁵⁰⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Beşşâr Avvâd Ma'rûf (thk.) Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: 1415/1994, c.VII, s.574.

⁵⁰⁶ Benzer Hadis, Müslim, Tefsîru Sûreti'l-Kevser, 1-3 (3359-3361).

⁵⁰⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.125.

⁵⁰⁸ Benzer Hadis, Müslim, Salât, 53 (400).

dökülür ya da cennetteki ırmakların kaynağı bu havuzdur ve buradan kollara ayrılır.⁵⁰⁹

Ayrıca, Râzî'ye göre, cennette diğer nehirlerden daha büyük ve daha güzel olan bir nehir daha vardır ki bunun kaynağı, Kevser veya Rıdvan çeşmesidir ve orada bulunmak bir şeref ve gıpta vesilesi olur. Orada herkesin oturacağı bir yer vardır. Diğer nehirler cennetin ortasından akar ve herkes onları görürken; o müstesnâ nehri ise yalnız onun kenarında oturanlar görür.⁵¹⁰

Sonuç olarak, Kur'ân-ı Kerîm'de ismi ve niteliği bildirilen ırmak ve pınarlar olduğu gibi bildirilmeyenler de vardır. Cennette pınarlar ve ırmakların bulunması hem cennetin güzelliğine güzellik katar hem de cennetliklerin içecek ihtiyacını karşılar. Ancak bu içkilerde, dünyadaki içkilerden farklı olarak sarhoş etme, baş döndürme ve günaha sokma gibi kötü hasletler yoktur.

1.5.3. Giyecekler

Güzel giyinmek her insanın arzu ettiği şeylerdendir. Dünyada en güzel elbiseleri ancak zengin olan kimseler giyebilir. Cennette herkes en yüksek refah seviyesinde olacağına göre, şüphesiz cennetliklerin elbiseleri dünyadakilerin elbiselerinden kat be kat güzeldir. Bir de elbiselerin tamamlayıcısı niteliğinde olan aksesuarlar, takılar ve süsler vardır ki, onlar da güzel giyinmenin ayrılmaz bir parçasıdır.

Allah Teâlâ, "*Üstlerinde ince ve kalın ipekten yeşil elbiseler vardır...*"⁵¹¹ âyetiyle cennetliklerin elbiselerinin ince ve kalın ipeklerden olduğunu bildirmiştir. Çünkü âyette geçen "sündüs", ince ipek; "istebra" da, kalın ipek anlamına gelir. Bu ifâdelerden cennetliklerin kat kat giyindikleri, ancak en güzel olanın en üste giyindikleri olduğu anlaşılır.⁵¹²

Kur'ân-ı Kerîm'de, cennet elbiselerinin güzelliğini ifâde eden kelimelerden biri de, "عَبْرِي"⁵¹³ kelimesidir. Meallerde genel olarak "yaygı" manası verilen "Abkariyy" kelimesi, "Abkar'a mensub" manasına gelir. "Abkar" da, Araplarca cinlerin yaşadığı söylenen yerlerden bir yerin adıdır. Dolayısıyla Araplar, çok güzel dokunmuş kumaşa, güzelliğini ifâde etmek için "abkarî" derler. Bu da "sanki bu kumaş, insanüstü bir

⁵⁰⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.126.

⁵¹⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.78-79.

⁵¹¹ Kehf, 18/31; Fâtır, 35/33; Duhân, 44/53; İnsân, 76/12, 21.

⁵¹² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.237.

⁵¹³ Rahmân, 55/76.

varlığın işi" manasına gelir.⁵¹⁴ Bu ifâdeden de cennetteki elbiselerin ne kadar muazzam olduğu anlaşılır.

Kur'ân-ı Kerîmde cennetliklerin elbiselerinin renginin yeşil olduğu bildirilmiştir.⁵¹⁵ Bu rengin seçilmesinin hikmetini Râzî şu şekilde açıklamıştır: "Ana renkler üçtür: siyah, beyaz ve kırmızı. Bu renklerden her biri sevgi, nefret gibi birtakım manalar ifâde eder. Yeşilin oluşumunda ise bunların tamamından bir parça vardır. Bu yüzden insan, yaratılışı îcâbı yeşile meyleder. Dolayısıyla, dünyada iken insanın yeşile olan meyli söz konusu olunca Allah Teâlâ, âhiretteki elbiselerin rengini de kişinin dünyadaki zevkine uygun şekilde yeşil olarak zikretmiştir."⁵¹⁶

Burada değineceğimiz meselelerden biri de bu güzel elbiselerin tamamlayıcısı konumunda olan ziynet eşyalarıdır. Allah Teâlâ, cennetliklerin altın,⁵¹⁷ gümüş⁵¹⁸ ve inciden⁵¹⁹ bileziklerle ziynetleneceklerini bildirmiştir. Burada şöyle bir incelik vardır: Âyetlerde geçen ve "bilezikler" anlamına gelen "أساور" kelimesi, çoğulun çoğulu olan bir kelimedir. Çünkü bu kelime, "سيوار" kelimesinin çoğulu olan "أسورة" kelimesinin çoğuludur. Hâlbuki aynı âyetlerde "elbise" manasına gelen "لباس" kelimesi bu şekilde getirilmemiştir. Çünkü elbiseyi çok giymek, bir soğuğu ya da başka bir şeyi savuşturma ihtiyacına delâlet eder. Dolayısıyla bundan cennette birtakım sıkıntıların olacağı anlaşılır ki bu mümkün değildir. Hâlbuki ziynetler böyle değildir. Ziynetin çokluğu sıkıntıya değil ancak zenginliğe delâlet eder. Ayrıca, cennetliklerin devamlı süslerini takmaları onların yemek pişirmek, çamaşır ve bulaşık yıkamak gibi işlerle uğraşmadıklarını, hiçbir şeye muhtaç olmadıklarını gösterir.⁵²⁰

1.5.4. Meskenler

Bir mesken edinmek insanlığın ilk çağından itibaren insanların en büyük ihtiyaç ve arzularından olmuştur. İlkel çağlarda insanlar mağaralarla, taş oyukları ile sığınma ihtiyacı karşılarken zaman içerisinde taş, ahşap vb. maddeler ile kendi meskenini yapma işine koyulmuş, zamanın ilerlemesiyle beraber bu konuda tekâmüle

⁵¹⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.134.

⁵¹⁵ İnsân, 76/21; Benzer âyetler, Kehf, 18/31; Fâtur, 35/33; Duhân, 44/53; İnsân, 76/12.

⁵¹⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.133.

⁵¹⁷ Kehf, 18/31.

⁵¹⁸ İnsân, 76/21.

⁵¹⁹ Hac, 22/23.

⁵²⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.25.

erişmiştir. Yaşadığımız yüzyıldaki meskenler ise sadece barınma ihtiyacını karşılamakla kalmayıp akıllı teknolojilerle insanlara birçok hizmeti bir arada sunmaktadır. Ancak, dünyadaki meskenler mükemmeliyette ne kadar ilerlerse ilerlesin cennet meskenlerin yanına dahi yaklaşması mümkün değildir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) de, "*Cennette bir kırbaçlık yer, dünya ve dünyadaki her şeyden daha hayırlıdır.*"⁵²¹ buyurmuştur.

Allah Teâlâ, cenneti tasvir ederken cennetteki meskenler için, "وَمَسَاكِينَ طَيِّبَةً" (güzel meskenler)⁵²² ifâdesini kullanmıştır. Bu ifâdenin ne anlama geldiğini Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle açıklamıştır: "*Bunlar, cennette incilerden yapılmış olan köşklerdir. Her köşkte kırmızı yâkuttan yetmiş dâr; her "dâr"da yeşil zümrüitten yetmiş ev; her evde yetmiş divan; her divan üzerinde yetmiş yatak; her yatak üzerinde de, pek güzel hûrîler vardır. Her evde, yetmiş sofrâ; her sofrâ üzerinde de yetmiş çeşit yiyecek; her evde de yetmiş hizmetçi vardır. Her sabah vaktinde mü'min kimseye, bütün bu hûrîlerle bir araya gelebilecek kuvvet verilir.*"⁵²³

Allah Teâlâ, cennetteki köşklerin üst üste olduğunu,⁵²⁴ manzalarının mükemmel olduğunu⁵²⁵ bildirmiştir. Çünkü meskenin kendisinin güzelliği kadar çevresinin ve manzarasının güzelliği de önemlidir.

Cennetteki meskenlerin yapı malzemesi hakkında Ebû Hureyre (r.a.)'den şu rivâyet edilmiştir: "*Ya Resûlallah, bana cennetten bahset! Onlar neden yapılmıştır?*" dediğimde, Hz. Peygamber (s.a.v.): "*Altın ve gümüş kerpiçlerden ki bunların sıva çamurları, alabildiğince kokan misk; toprakları, za'feran; çakıl taşları, inci ve yâkutlardır...*"⁵²⁶ buyurdu.⁵²⁷

Cennetteki meskenlerin büyüklüğü hakkında İbn Abbâs (r.a.) şöyle demiştir: "*Onların uzunluğu bin fersah, eni bin fersah olan içi boş inciden çadırları vardır. Bu çadırların kanatları, altından olan bir kapısı vardır. Melekler her bir kapıdan onların*

⁵²¹ Buhari, Cihad ve Siyer, 12 (2793).

⁵²² Sâf, 61/12.

⁵²³ Ebu'l Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, **Mu'cemü'l-Kebîr**, Hamdî Abdülmecid es-Selefi (thk.), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire: 2010, c.XVIII, s.160.

⁵²⁴ Zümer, 39/20.

⁵²⁵ Bakara, 2/25.

⁵²⁶ Tirmizî, Cennet, 2 (2526).

⁵²⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.115.

yanına girerek onlara: "Allah'ın emrine sabrettiğiniz için sizlere selâm olsun!" diyecekler."⁵²⁸

Yapılan bu açıklamalardan anlıyoruz ki cennet meskenleri, yapı malzemesi, sağlamlık, güzellik, büyüklük, manzara, dekorasyon, huzur, güven vb. yönlerden mükemmeliyetin en zirve noktasındadır. Dünyadaki en muhteşem saray, en güzel mâlikhâne cennettekilerle kıyas dahi edilemez.

1.5.5. Eşler ve Hizmetçiler

Allah Teâlâ, önce erkeği yaratmış ondan da kendisi ile huzur bulması için eşini yaratmış⁵²⁹ ve bunu da kendi kudretini gösteren deliller arasında saymıştır.⁵³⁰ Bu kanûni ilâhînin gereği olarak insanlar devamlı çiftler halinde yaşamış ve çoğalmıştır. Bu yüzden evlenmek, bu dünyada her beşerin arzu ve istekleri arasında olmuş, bu dünyada birbirini seven eşler cennette de yine bir ve beraber olmayı arzulamışlardır.

Râzî'ye göre, cennetteki diğer nimetler her ne kadar çok ve güzel olsa da ünsiyetin ancak kendileri ile meydana geldiği kadınların olmaması cennet nimetleri açısından bir eksiklik sayılırdı. Bu yüzden de Allah Teâlâ, onların da cennette var olduğunu,⁵³¹ cenneti hak eden kişilerin atalarından, eşlerinden ve çocuklarından iyi olanlarla beraber⁵³² sevinç ve mutluluk içinde cennete⁵³³ gireceklerini ve eşleri ile birlikte gölgelerde koltuklara yaslanarak⁵³⁴ keyif süreceklerini bildirmiştir. Şüphesiz, bu onların sevincini arttıracaktır. Hatta cennetliklerin sevincini artıran en büyük şeylerden birisinin, onların bir araya gelip dünyadaki hâl ve hâtıralarından bahsetmeleri, sonra da kendilerini kurtardığı ve cennete ulaştırdığı için Allah'a şükretmeleri olduğu söylenmiştir.⁵³⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de eş anlamına gelen kavram, "زَوْج" ve çoğulu olan "أَزْوَاج" kavramıdır. Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de: eş,⁵³⁶ çeşit,⁵³⁷ grup, sınıf,⁵³⁸ tür,⁵³⁹ eşleştirme

⁵²⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.38.

⁵²⁹ Nisâ, 4/1; A'râf, 7/189.

⁵³⁰ Rûm, 30/21.

⁵³¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VII, s.194.

⁵³² Ra'd, 13/23.

⁵³³ Zuhruf, 43/70.

⁵³⁴ Ankebût, 36/56.

⁵³⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.37.

⁵³⁶ Nisâ, 4/1.

ve birleştirme⁵⁴⁰ gibi anlamlara gelir. Cennetteki eşleri ifâde etmek için de kullanılan bu kelime genellikle "مُطَهَّرَةٌ" (tertemiz)⁵⁴¹ kelimesiyle tavsif edilir. Genel olarak bu kelimenin "cennet kadınlarının hayız, nifas gibi her türlü hoşâ gitmeyen âdetlerden temiz olduğu" manasına geldiği söylene de Râzî'ye göre bu kelime hem erkeğe hem de kadına şâmindir.⁵⁴² Bu durumda cennetteki hem erkeklerin hem de kadınların kötü âdet, bozuk ahlak ve geçimsizlik gibi istenilmeyen her türlü şeylerden uzak olduğu anlaşılır.⁵⁴³ Cennette cennetliklere hizmet edecek olanlar gilmân, vildân ve hûrilerdir.

1.5.5.1. Gilmân

Allah Teâlâ'nın, "*Hizmetlerine verilmiş, kabuğunda saklı inci gibi gençler (gılman) etraflarında dönüp dolaşırlar.*"⁵⁴⁴ âyetinde bildirdiği, âhirette cennetliklere hizmet eden gençlerdir. Bu gençler dünya hizmetçilerinden üstündür. Çünkü dünyadaki hizmetçiler, dünyalık menfât için pervane olurlar. Âhiretteki gençlerin cennetliklerin etrafında dönüp dolaşmaları tamamen cennetliklerin yararınadır.

Allah Teâlâ onları, "الْوَلُؤُ مَكْنُونٌ" (kabuğunda saklı inci) diye tavsif etmiştir. İnciye benzetilmeleri, saflık ve temizlikte inci gibi olduklarını beyan etmek içindir. "Meknûn" kelimesi ile kastedilen de, ya renklerindeki berraklığın çok fazla olduğunu ya da sahiplerinin yanından hiç çıkmamış, hep onların yanlarında kalan gün yüzü görmemiş kimseler gibi olduklarını anlatmaktadır.⁵⁴⁵

1.5.5.2. Vildân

Vildân kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de iki defa geçmekte olup⁵⁴⁶ "Velîd" kelimesinin çoğuludur.⁵⁴⁷ Velîd kelimesinin asıl anlamı, "*doğum zamanı yakın veya uzak olsun her çocuk*" demektir.⁵⁴⁸

⁵³⁷ Sâd, 38/58.

⁵³⁸ Vâkıa, 56/7.

⁵³⁹ Şuarâ, 26/7.

⁵⁴⁰ Tekvîr, 81/7.

⁵⁴¹ Bakara, 2/25; Âl-i İmrân, 3/15; Nisâ, 4/57.

⁵⁴² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.130.

⁵⁴³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VII, s.194.

⁵⁴⁴ Tûr, 52/24.

⁵⁴⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.234.

⁵⁴⁶ Vâkıa, 56/17; İnsân, 76/19.

⁵⁴⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.146.

⁵⁴⁸ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.690.

Bazıları, bunların cennetlik olan mü'minlerin küçük yaşta ölen çocukları olduğunu söylemiştir ki Râzî'ye göre, bu zayıf bir bilgidir. Çünkü mü'minlerden hiç çocuğu olmayanlar olabilir. O zaman bunlara kim hizmet edecektir? Bu durumda bu mü'minlere başkalarının çocuklarının hizmet etmesi gerekir ki, bu câiz değildir. Çünkü çocuğunun başkalarına hizmetçi olduğunu görmek babayı üzebilir. Ancak, bunların, kâfirlerin çocukları olduğunu söylemek daha az mahzurludur. Asıl kastedilen ise onların bedenlen/yaşça küçük olduklarıdır.⁵⁴⁹

Allah Teâlâ, vildân'ı "muhalled"⁵⁵⁰ olarak tavsif etmiştir. Bazıları, bunun "küpeli" anlamına geldiğini, vildân'ın nişâne ve süs olarak küpe taktıklarını söylese de⁵⁵¹ Râzî'ye göre doğru olanı, bunların acıkma gibi beşerî ihtiyaçlardan uzak oldukları, ebedî olarak büyümeden ve halleri değişmeden aynı hal üzere kalarak yaşadıklarıdır.⁵⁵²

Allah Teâlâ, vildân'ı "*saçılmış inci*"lere benzetmiştir.⁵⁵³ Bu teşbîhi, el-Kâdî şöyle açıklamıştır: "Bu çok ilginç ve güzel bir teşbîhtir. Çünkü inciler, dağınık ve saçılmış olduklarında, bir kısmının ışığı, diğerinin üzerine düşüp akseder. Böylece, bir arada olduklarında olmayan çok güzel bir manzara ortaya çıkar."⁵⁵⁴

1.5.5.3. Hûr

Cennetteki eş ve hizmetçilerden olan "Hûr", Kur'ân-ı Kerîm'de dört âyette geçmektedir.⁵⁵⁵ Hûr kelimesi "beyaz" manasınadır.⁵⁵⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadis-i şeriflerde hûrîlerin tasviriyle ilgili açıklamalar bulunmakla birlikte duyuların ve duyu verilerine dayalı aklî istidlâlin alanlarını aşan âhîret hayatına dâir tasvirler, konunun mâhiyetini anlatmaktan ziyâde genel bir fikir vermektedir.⁵⁵⁷ Kur'ân-ı Kerîm'de hûrîlerle ilgili tasvirler şunlardır:

⁵⁴⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.146.

⁵⁵⁰ Vâkıa, 56/17; İnsân, 76/19.

⁵⁵¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.235.

⁵⁵² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.146.

⁵⁵³ İnsân, 76/19.

⁵⁵⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.235.

⁵⁵⁵ Duhân, 44/54; Tûr, 52/20; Rahmân, 55/72; Vâkıa, 56/22.

⁵⁵⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.224.

⁵⁵⁷ Bekir Topaloğlu, "**Hûri**", DİA, Ankara: 1998, c.XVIII, s.387-388.

a) "عَيْن";⁵⁵⁸ Bu kelime, "iri gözlü, şahin bakışlı kadın" anlamına gelen "عَيْنَاء" kelimesinin çoğuludur.⁵⁵⁹ Allah Teâlâ'nın vücutta bulunan uzuvlardan özellikle gözü zikretmesinin hikmeti, insanın vücudunun en güzel yerinin yüz, yüzde yer alanlardan ise en güzelinin göz olmasındandır. Ayrıca, "hûr" ve "ıyn" ifâdelerinin birlikte zikredilmesi, hem uzuvlardaki uyumun güzelliğine hem de rûhlardaki kuvvete delâlet eder.⁵⁶⁰

b) "أَثْرَاب";⁵⁶¹ "Yaş ve güzellik bakımından eşit olan" demektir. Onların hepsi aynı yaşta yaratılmıştır. Asla ihtiyarlamaz, kötürüm olmaz ve güzelliklerinden bir şey kaybetmezler. Böyle olunca da bir diğerinin hûrîsini istemek ve kıskanmak gibi bir durum olmaz.⁵⁶²

c) "كُرَاعِب";⁵⁶³ Bu, "كُغْب" kelimesinin çoğuludur. Bu kelimenin anlamı, "memeleri tomurcuklanıp yuvarlaklaşan genç kız" demektir. Yani, memeler görünme bakımından, tıpkı topuk ve değirmi gibi yuvarlak bir biçim aldığıında bu ifâde kullanılır.⁵⁶⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de böyle bir ifâdenin yer alması, cennetteki hûrîlere karşı olan arzu ve isteğin arttırılması ve bu hûrîlerin mükemmellikte zirve noktada olduklarının belirtilmesi için olabilir.

d) "أَبْكَار";⁵⁶⁵ "Bâkire" anlamına gelir. Cennetlikler daha önce onları tanımadıkları için akıllarına onların bâkire olmadığı yönünde bir şüphe gelebilir. İşte bu ifâde, cennetliklerin aklına gelebilecek şüpheyi izâle eder. Ayrıca bu bekâretle, dünyadakinden farklı bir bekâret kastedilmiştir. Çünkü dünyadaki bekâret; bir kez zâil olunca, ancak çok zaman sonra yeniden oluşur.⁵⁶⁶ Cennetteki hûrîler ile olan ilişki her seferinde bir bâkire ile olan ilişki gibidir. Nitekim "*Onlara eşlerinden önce ne bir insan,*

⁵⁵⁸ Duhân, 44/54; Tûr, 52/20.

⁵⁵⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.224.

⁵⁶⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.230.

⁵⁶¹ Sâd, 38/52; Vâkıa, 56/37; Nebe, 78/33.

⁵⁶² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.162; c.XXVI, s.201.

⁵⁶³ Nebe, 78/33.

⁵⁶⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.21.

⁵⁶⁵ Vâkıa, 56/36.

⁵⁶⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.162.

*ne bir cin dokunmuştur.*⁵⁶⁷ âyetleri de onlara hiçbir şekilde dokunulmadığını ve onların ne kadar saygın olduklarını gösteririr.⁵⁶⁸

e) "مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ";⁵⁶⁹ "Çadırlara kapanmışlar" demektir. Bu ifâde, onların zorla odalara tıkdıklarına değil, saygınlıklarına bir işarettir. Mü'minler o hûrîleri arzuladıkları zaman o çadırlar mü'minlerin köşklerine doğru yaklaşırlır. Böylece hûrîler, çadırlardan çıkıp o köşklere girerler.⁵⁷⁰

f) "خَيْرَاتٌ حِسَانٌ";⁵⁷¹ "Huyu ve yüzü güzel" demek olup "O kadınların içinde hayır; dışlarında ise, hayır ve güzellik vardır." anlamına gelir.⁵⁷² Cennetteki hazlar, o kadınlarda, hem şekillerinin güzelliği, hem güzel oluşları, hem asil, şerefli ve mükemmel olmaları ile bir arada bulunmaktadır. O kadınların her birinde, bütün bunlar mevcuttur.⁵⁷³

g) "فَاصِرَاتُ الطَّرْفِ";⁵⁷⁴ "Bakışlarını kasretmiş/dikmiş" demektir. Bu, onların çok iffetli olduklarına, eşlerinden başka kimseye bakmadıklarına, eşlerini çok sevdiklerine, utangaç, edepli ve terbiyeli olduklarına delâlet eder.⁵⁷⁵

h) "كَانَهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ";⁵⁷⁶ "Onlar yâkut ve mercan gibidir." Bu benzetme onların, yâkut ve mercan kadar saf ve berrak olduklarına, ya da inci gibi beyaz, yâkut gibi kırmızı olduğuna işarettir. Ayrıca, mâdenin içerisinde saklı inci ve yâkuta benzetilmeleri onlara hiçbir elin daha önce değmediğine, bâkire olduklarına delâlet eder.⁵⁷⁷

ı) "كَامَنَاتٍ لِّلْوُجُوهِ الْمُكْنُونِ";⁵⁷⁸ "Saklı inci gibidirler." Bu da, onların daha önce kimse tarafından görünmediklerini, hiç kimsenin elinin değmediğini anlatan bir teşbîhtir.⁵⁷⁹

⁵⁶⁷ Rahmân, 55/56, 74.

⁵⁶⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.127.

⁵⁶⁹ Rahmân, 55/72.

⁵⁷⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.132.

⁵⁷¹ Rahmân, 55/70.

⁵⁷² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.132.

⁵⁷³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.126-127.

⁵⁷⁴ Sâffât, 37/48; Sâd, 38/52; Rahmân, 55/56.

⁵⁷⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.126-127.

⁵⁷⁶ Rahmân, 55/58.

⁵⁷⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.128.

⁵⁷⁸ Vâkıa, 56/23.

⁵⁷⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.128.

Âlimler, bu hûrîlerin kimler olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak Hasan el-Basrî, "*Bunlar sizin o dışı dökülmüş ihtiyar karılarınızdır. Allah onları yeniden yaratmıştır.*" derken, Ebû Hureyre (r.a.), "*Bunlar, dünya kadınları değildir.*" demiştir.⁵⁸⁰ Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'de yer verdiği açıklamalara istinâden onun hûrîler hakkında insanoğlu ile aynı cinsten olmadıklarını düşündüğünü söylemek mümkündür.⁵⁸¹

1.5.6. Sükûnet

Dünyada boş boş konuşan, insanın canını sıkan, konuştuğu lafın nereye gittiğini hesap etmeyip kalp kıran, gönül inciten veya senin en mutlu anında olmadık şeyleri söyleyen ve senin mutluluğuna engel olan kişi ve davranışlar vardır. Cennette ise bu hal ve davranışların hiçbirisine yer yoktur. Cennet sükûnet yurdudur, mutluluk yurdudur, zevk-ü safâ yurdudur.

"*Orada hiçbir boş söz işitmezler.*"⁵⁸² âyeti cennette boş söze yer olmadığını belirtir. Çünkü "lağv", nazarı dikkate alınmayan, değer verilmeyen bir söz demektir ve muteber kimseler nezdinde "lağv" kötü bir şeydir.⁵⁸³ Cennet ise, "lağv"den yani boş şeylerden münezze bir yerdir. Orası, Allah'ın komşularının yeridir. Onlar orayı, boş, asılsız, lüzumsuz şeylerle değil, ciddiyet ve hak ile yapılan işlerle elde etmişlerdir. Cennetlikler ancak hikmetli şeyler söylerler. Kendilerini, Cenâb-ı Hakk sürekli nimetlerle rızıklandığı için hep O'na hamd-ü senâ ederler.⁵⁸⁴ "*Orada günaha sokan bir şey işitmezler.*"⁵⁸⁵ ve "*Orada yalan söz işitmezler.*"⁵⁸⁶ âyetleri de günaha sokan, yalan olan hiçbir sözün cennette söylenmeyeceğine ve duyulmayacağına delâlet eder.⁵⁸⁷

Ehl-i cennetin cennette canını sıkacak bir şey olmayınca onlar da keyiflerine bakarlar. Kur'ân-ı Kerîm'de cennetliklerin keyfini anlatırken en çok kullanılan tasvirlerden biri cennetliklerin tahtlara kurulduklarıdır.⁵⁸⁸ Bunu ifâde etmek için kullanılan "أَرَائِك" kelimesi "أَرِيكَة" kelimesinin çoğuludur. "Erîke", "gelin odasında

⁵⁸⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.224.

⁵⁸¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.162.

⁵⁸² Gâşiye, 88/11.

⁵⁸³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.154.

⁵⁸⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.154.

⁵⁸⁵ Meryem, 19/62; Vâkıa, 56/25-26.

⁵⁸⁶ Nebe, 78/35.

⁵⁸⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.154; c.XXXI, s.22.

⁵⁸⁸ Kehf, 18/31; Ankebût, 36/56; İnsân, 76/13; Mutaffifin, 83/23, 35.

bulunan koltuk, divan" demektir.⁵⁸⁹ Yaslanmayı ifâde eden "اِنْتِكَاءُ" kelimesi de, bedenın sağlamlığına, kalbin huzuruna delâlet eder.⁵⁹⁰ Çünkü bu, nimete gark olmuş, üzerinde bir külfet ve mükellefiyet bulunmayan kalben ve bedenen sağlıklı kimselere has bir durumdur. Zîrâ çalışmak zorunda olan, hasta olan, açlığını gidermek için yemek yiyen kimseler huzurlu bir şekilde yemek yiyemez ve yan gelip yatamaz.⁵⁹¹

Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'de, cennetliklerin birtakım yatak ve döşekler üzerinde keyif sürdükleri de bildirilmiştir. Bunları ifâde etmek için kullanılan kelimeler ise "سُرُرٌ"⁵⁹² ve "فُرُشٌ"⁵⁹³ kelimeleridir.

"Serîr", sevinç için hazırlanmış, kıymetli ve yüksek bir oturma yeridir. İbn Abbâs (r.a.) şöyle demiştir: "*Cenâb-ı Hakk bu tâbir ile zeberced, inci ve yâkut kakmalı, altın tahtları kastetmiştir.*"⁵⁹⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de serîr ve furuş'un birtakım vasıfları bildirilmiştir. Bu vasıflardan olan ve "yüksek" anlamına gelen "مَرْفُوعَةٌ"⁵⁹⁵ kelimesi, bunların, Allah'ın kendisine verdiği bütün nimet ve mülkleri görebilmesi için yukarıya doğru yükseldiğine ve her bir cennetlik için tek bir döşek değil, pek çok döşek olduğuna delâlet eder.⁵⁹⁶ "مَوْضُونَةٌ"⁵⁹⁷ vasfı, kumaşının ipek gibi kıymetli şeylerden örüldüğüne, ayaklarının kıymetli taşlarla süslendiğine, yerleştireildiği yerlerin altından olduğuna,⁵⁹⁸ "مَصْفُوفَةٌ"⁵⁹⁹ vasfı da, cennetliklerin yan yana dizilip hep beraber keyif sürdüklerine delâlet eder.⁶⁰⁰ Bu döşeklerin vasıflarından birisi de, astarlarının kalın ipek kumaştan olmasıdır.⁶⁰¹ Astarının ipekten olduğunun bildirilmesi, dışındaki kumaşın ondan daha kıymetli olduğunu gösterir. Hâlbuki dünyada astarlar değil, yüzler daha güzel olur. Bu da, bu yatak ve döşeklerin kıymetini anlatır.⁶⁰²

⁵⁸⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.113.

⁵⁹⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.124.

⁵⁹¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.229-230; c.XXVI, s.86; c.XXIX, s.123.

⁵⁹² Hicr, 15/47. Sâffât, 37/44; Zuhruf, 43/ 34; Tûr, 52/20; Vâkıa, 56/15; Gâşiye, 88/13.

⁵⁹³ Rahmân, 55/54; Vâkıa, 56/34.

⁵⁹⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.159.

⁵⁹⁵ Vâkıa, 56/34; Gâşiye, 88/13.

⁵⁹⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.124.

⁵⁹⁷ Vâkıa, 56/15.

⁵⁹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.145.

⁵⁹⁹ Tûr, 52/20.

⁶⁰⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.229-230.

⁶⁰¹ Rahmân, 55/54.

⁶⁰² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.124.

Cennetliklerin bu tahtlara, yataklara ve döşeklere gölgelerde kuruldukları bildirilmiştir.⁶⁰³ Gölge, cennet tasvirinde en çok kullanılan tasvirlerdendir. Çünkü Arap diyarı oldukça sıcak ve insanların en çok aradıkları şeylerden biri de gölgelik yerlerdir.⁶⁰⁴ Allah Teâlâ, onları teşvik için bu argümanı sıkça kullanmıştır. Gölgeyi oluşturan ağaç olarak da, sidir ve muz ağacı zikredilmiştir.⁶⁰⁵ Sidir, Arabistan kirazı diye meşhur olan,⁶⁰⁶ tadı ve kokusu çok çekici olmayan, ince yapraklı dikenli bir çöl ağacıdır. Fakat Allah Teâlâ, cennetteki sidir ağacının dikensiz olduğunu bildirmiştir. Muz ağacının ise, meyvesi gâyet tatlı ve yaprakları da oldukça büyüktür. Meyveler konusunda da izah ettiğimiz gibi Allah Teâlâ burada da iki ucu zikretmiştir. Biri yaprakları gâyet küçük olan sidir ağacı; diğeri yaprakları gâyet büyük olan muz ağacı. Kısacası bu iki ucun zikredilmesi cennette her türlü ağacın bulunduğu ve cennetliklerin bu ağaçların gölgesinde gölgelendiklerine işaret eder.⁶⁰⁷

Gölgeyi oluşturan ağaçlardan biri de "طوبى"⁶⁰⁸ ağacıdır. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) , "*Tûbâ cennette bir ağaçtır. Onu Allah kendi eliyle dikmiştir. O, ziynetler ve güzel elbiseler bitirir. Dalları ise, cennet duvarının gerisinden bile görünür.*"⁶⁰⁹ buyurmuştur.⁶¹⁰

Her konuda olduğu gibi dünyadaki ağaçlar ile cennetteki ağaçlar arasında da bir takım farklar bulunmaktadır. Dünyadaki güzel gölgelikler iri gövdeli ağaçların çok sık olduğu yerlerde olur. Bu durumun cennette olması ise cennette gezip dolaşmaya engeldir. Bu yüzden cennetteki ağaçların gövdeleri çok incedir ama dalları budaklı olup yaprakları oldukça fazladır. Ya da, onlar havada asılı şekildedir. Yani toprağa inen bir gövdeleri yoktur.⁶¹¹

Râzî'ye göre, cennette bu kadar güzel, muhteşem ve mükemmel nimetler bulunmasına rağmen cennetlerden, cennetlerdeki nimetlerden daha büyük bir nimet daha vardır ki o da, Alah'ın rızasını kazanmaktır. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.)

⁶⁰³ Nisâ, 4/57; Ra'd, 13/35; Ankebût, 36/56; Vâkıa, 56/30;

⁶⁰⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.X, s.122.

⁶⁰⁵ Vâkıa, 56/28-29.

⁶⁰⁶ Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, c.VII, s.362.

⁶⁰⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.158.

⁶⁰⁸ Ra'd, 13/29.

⁶⁰⁹ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî el-Cerrahî, **Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs**, Yûsuf b. Muhammed el-Hac Ahmed (thk.), Mektebü'l-İlmi'l-Hadis, yy:ty, c.II, s.2/56 (1683).

⁶¹⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.42.

⁶¹¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.122.

de, "...Allah'ın rızası cennetten daha hayırlıdır"⁶¹² buyurmuştur.

Râzî'ye göre, insan, beden ve rûhtan meydana gelir. Bedenin cenneti, Kur'ân'da anlatılan cennet; Rûhun cenneti ise Allah'ın rızasıdır.⁶¹³ Ayrıca, akıl erbâbı nezdinde sabittir ki, Allah'ın rızasına nispetle, içindeki bütün şeylerle birlikte cennet, varlığa nispetle yokluk gibidir. Yani Allah Teâlâ'nın rızasının yanında cennetin ve içerisindekilerin hiçbir kıymeti yoktur. Çünkü cennet, insan nefsinin arzuladığı şey iken; Rıdvan ise Hakk'ın sıfatıdır.⁶¹⁴

⁶¹² "... و رضا الله خير من الجنة" Muteber hadis kaynaklarında bulunamamıştır. Bk.Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.56.

⁶¹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.56.

⁶¹⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XII, s.120.

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİR-İ KEBİR'DE CEHENNEM TASVİRLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'de, inkârcıların gideceği azap mekânı olarak tasvir edilen cehenneme insanları sürükleyecek sebeplere bütüncül olarak baktığımızda bunları iki başlık altında toplamamız mümkündür. Birincisi, Allah'a şirk koşmak, İkincisi de, Allah'a inanmakla birlikte Allah'ın istemediği bir şekilde hayat sürmek, Allah'ın emir ve yasaklarına aykırı davranmaktır.

Bu bölümde, cehennem'in sözlük ve terim anlamından başlayarak, cehennem ile ilgili bazı meseleleri açıkladıktan sonra cehennemin derekelerinden ve cehennem ehlinin cehennemde karşılaşacağı azap ve cezalardan bahsedecektir.

2.1. CEHENNEMİN SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI

"Cehennem" kelimesinin aslen Arapça olmadığını söyleyenler olduğu gibi Arapça olduğunu iddia edenlerde vardır.⁶¹⁵ Arapça olmadığını söyleyenler, bu kelimenin Farsça'dan, Grekçe'den veya İbranice'den Arapça'ya geçtiğini ve Arapçalaştığını,⁶¹⁶ acemiyet ve ma'rifelik alâmetleriyle gayr-ı munsarif olduğunu ve cerri kabul etmemesinin Arapça olmadığına delâlet ettiğini söylemişlerdir.⁶¹⁷

Arapça olduğunu kabul edenlere göre ise acemiyet ve ma'rifelikle değil, alemiyet ve müenneslik alâmetleriyle gayr-ı munsarif olmuştur. Alem olması, âhiretteki ceza yurdunun özel adı olmasından dolayıdır.⁶¹⁸ Müennesliği ise semâîdir. Müennes olduğunun delili ise "وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا"⁶¹⁹ âyetindeki fiilin "سَاءَتْ" şeklinde müennes olarak gelmesidir.⁶²⁰ Bu görüşte olanlara göre cehennem kelimesi "derin

⁶¹⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.V, s.183.

⁶¹⁶ Ragıb el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.I, s.133; Luis Ma'luf, **el-Müncid fi'l-Lügat**, 21.Baskı, Matbaa-i Kasûlikiyye, Beyrut, 1973, s.108; Ömer Faruk Harman, "**Cehennem**", DİA, c.VII, s.225.

⁶¹⁷ İbn Manzûr, **Lisanü'l-Arab**, c.XII, s.112.

⁶¹⁸ Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, c.II, s.62.

⁶¹⁹ Fetih, 48/6.

⁶²⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.78.

kuyu" anlamına gelen "جَهَنَّمَ" kelimesinden türemiştir. Cehenneme bu ismin verilmesinin sebebi ise dibinin çok derin ve azabının sonsuz olmasından dolayıdır.⁶²¹

Terim olarak ise cehennem, âhirette kâfir, müşrik ve münâfıkların sürekli olarak kalacakları, günahkâr mü'minlerin de günahları ölçüsünde cezalandırılacakları azap yerinin adıdır.⁶²²

2.2. CEHENNEMLE İLGİLİ BAZI MESELELER

Bu bölümde, cehennemin vasıflarından, yakıtından, kulların cehenneme atılmasından, herkesin cehenneme girip girmeyeceği hakkındaki görüşlerden ve cehennemde görevli meleklerden bahsedilecektir.

2.2.1. Cehennemin Vasıfları

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemin vasıflarını bildirmiştir. Onlardan bazıları şunlardır:

*"Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı korkunç uğultuyu işitirler. Neredeyse cehennem öfkeden çatlayacaktır!..."*⁶²³ âyeti cehennemin ne kadar öfkeli olduğunu anlatır. Cehennem o kadar öfkeli ki, öfkeli bir kimsenin çıkardığı gibi bir ses çıkarır ve içerisi kazan gibi kaynayıp kendisine atılanları tâne misâli hoplatır.⁶²⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem için kullanılan, "بَيْتُ الْمَهَادُ" (*Ne kötü bir yataktır!*)⁶²⁵ vb. ifâdeler cehennemin ne kadar kötü bir yer olduğunu gösterir. "بَيْتُ" kelimesi şer ve şiddet manasına gelen "الْبِئْسَاءُ" kelimesinden me'huzdür.⁶²⁶

Cehennemin vasıflarından biri de gözetleyici olmasıdır.⁶²⁷ Cehennem, Allah'ın düşmanlarının içerisine girmesini gözetler. Şüphesiz onlara çok çetin davranacaktır.⁶²⁸

Ayrıca, *"O gün Cehenneme, "Doldun mu?" deriz. O da, "daha var mı?" der"*⁶²⁹

⁶²¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.105.

⁶²² A. Saim Kılavuz, **Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş**, s.346.

⁶²³ Mülk, 67/7-8.

⁶²⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVIII, s.50; c.XXX, s.56-57.

⁶²⁵ Bakara, 2/206; Âl-i İmrân, 3/12, 197; Ra'd, 13/18; Sâd, 38/56.

⁶²⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VII, s.184.

⁶²⁷ Nebe, 78/21.

⁶²⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.13.

⁶²⁹ Kâf, 50/30.

âyeti de cehennem dolmak bilmediğine ve çok büyük olduğuna delâlet eder.⁶³⁰

2.2.2. Cehennem Yakıtı

Allah Teâlâ, "...yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının",⁶³¹ "Şüphesiz, inkâr edenlere, ne malları, ne de evlatları Allah'a karşı hiçbir fayda sağlamaz. Onlar ateşin yakıtıdırlar.",⁶³² "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun...",⁶³³ "Hiç şüphesiz siz ve Allah'tan başka kulluk ettikleriniz cehennem odunusunuz."⁶³⁴ ve "Hak yoldan sapanlara gelince onlar cehenneme odun olmuşlardır."⁶³⁵ âyetlerinde cehennem yakıtının insanlar ve taşlar olduğunu beyan etmiştir.

Bu âyetlerde kastedilen taşın mâhiyeti hakkında değişik rivâyetler nakledilmiş ve değişik görüşler ileri sürülmüştür. Mevdûdî, bu taşın, taş kömürü olduğu görüşündedir.⁶³⁶ Nitekim Mücâhid (r.a.) bu taşlar hakkında, "(O taşlar) leşten daha fena kokulu kükürt taşıdır ki, kâfirler ateşle birlikte bununla azap görürler."⁶³⁷ demiştir. Seyyid Kutub da, burada kastedilen taşlar, yanma özelliği en yüksek olan başka bir madde/maden olabilir demektedir.⁶³⁸ Bayraklı ise konuya daha farklı yaklaşmış "Şüphenin getirdiği inkâr, insanın kalbindeki iman ormanını yakıp kül ediyor ve orada cascavlak taşlar kalıyor; böylece kalp taşlaşıyor." diyerek burada kastedilen taşların, inkâr ve şüpheden dolayı taşlaşan kalpler olduğunu söylemiştir.⁶³⁹

Erken ve modern dönemde yazılan tefsirlerde bu görüşlere yer verilirken, Râzî'ye göre, burada kastedilen taşlar kükürt taşı veya taş kömürü gibi yanma özelliği olan taşlar değildir. Yanma özelliği olan bir taşın kastedilmesi cehennem ateşinin şiddetini ifâde etmez. Onlarda yanma özelliğinin bulunması zaten bilinen bir şeydir. Dolayısıyla, burada kastedilen taş, hiç yanma özelliği olmayan bir taştır. Ancak böyle bir taşın yanması cehennem şiddetini ifâde edebilir. Cehennem ateşi öyle şiddetlidir

⁶³⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.159.

⁶³¹ Bakara, 2/24.

⁶³² Âl-i İmrân, 3/10.

⁶³³ Tahrîm, 66/6.

⁶³⁴ Enbiyâ, 21/98.

⁶³⁵ Cin, 72/15.

⁶³⁶ Ebu'l-Âla el-Mevdûdî, **Tefhîmu'l-Kur'ân**, Komisyon (Muhammaed Han Kayani vd.) (çev.), İnsan Yayınları, İstanbul: 1996, (2. Baskı) c.VI, s.406.

⁶³⁷ Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Sâfvetü't-Tefâsir**, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut: 1981/1402, c.I, s.42.

⁶³⁸ Seyyid Kutub, **Fî Zilâli'l-Kur'ân**, Dâru's-Şurûk, Kahire: 2003/1423, c.I, s.49.

⁶³⁹ Bayraktar Bayraklı, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kuran Tefsiri**, Bayraklı Yayınları, İstanbul: 2003, c.I, s.263.

ki, hiç yanıcı olmayan taşlar bile onda cayır cayır yanar.⁶⁴⁰

Mezkûr âyetlerde yakıt olarak zikredilen bir diğer madde de insandır. İnsanın o taşlara benzetilmesi, insanların da tıpkı o taşlar gibi cehennemın içerisine atılacağını teşbîh yoluyla ifâde etmek içindir.⁶⁴¹ Şüphesiz, bunun bu şekilde ifâde edilmesi insanın zihninde bambaşka korkular meydana getirir. Bir tarafta taşları yakıp kül eden bir ateş, diğer tarafta bu taşların içerisinde azap gören insan.⁶⁴²

2.2.3. Cehenneme Atılma

İyilerin yaptıklarına karşılık cennet ile ödüllendirilmeleri Allah'ın lütfu iken, kötülerin yaptıklarına karşılık cezalandırılmaları ise Allah'ın adâletinin gereğidir. Çünkü cehenneme müstahak olan kimselerin cehennem cezası ile cezalandırılmaları için bunu gerektiren sebeplerin bildirilmesi gerekir ki, Allah Teâlâ da, Kur'ân-ı Kerîm'de cehenneme iletecek suçları açıklamış ve "*Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve O'nun koyduğu sınırları aşarsa Allah onu ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır.*"⁶⁴³ buyurarak adâletinin tecellî edeceğini ve adâleti gereği âsileri cehenneme atacağını bildirmiştir.⁶⁴⁴

2.2.4. Herkesin Cehenneme Girip Girmeyeceği

Şüphesiz, âlimlerin böyle bir tartışmaya girişmelerinin sebebi, "*(Ey insanlar!) Sizden cehenneme varmayacak hiç kimse yoktur. Rabbin için bu, kesin olarak hükme bağlanmış bir iştir.*"⁶⁴⁵ âyetidir. Âyetin zâhirinden anlaşılman mana, istisnâsız tüm insanların cehenneme girecekleri veya uğrayacakları şeklindedir. Bu da, âlimler arası ihtilafa sebep olmuş, bir kısmı âyetin zâhirine tutunarak herkesin cehenneme uğrayacağını söylerken bir kısmı da başka delillere tutunarak herkesin cehenneme girmeyeceğini söylemiştir.

Herkesin cehenneme gireceğini söyleyenler âyette geçen "وَأَرَادُ" kelimesine "içine girmek" manasını vermişler ve görüşlerine Allah Teâlâ'nın "أَنْتُمْ لَهَا وَأَرَادُونَ" (*Siz oraya*

⁶⁴⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.122.

⁶⁴¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXII, s.213.

⁶⁴² Seyyid Kutub, **Fî Zilâli'l-Kur'ân**, c.I, s.49.

⁶⁴³ Nisâ, 4/14.

⁶⁴⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.88.

⁶⁴⁵ Meryem, 19/71.

varacaksınız)⁶⁴⁶ ve "وَيَسِّنَ الْوَرْدَ الْمَوْرُودُ..." (Ne kötü varış yeridir orası!)⁶⁴⁷ âyetlerini ve Câbir (r.a.)'nün, "Ben Allah'ın rasulünden şöyle işittim: "Vürûd girmektir, iyi kötü herkes o cehenneme girecektir. Cehennem mü'minlere bir serinlik ve esenlik olacaktır. O kadar serin olacak ki, insanlar onun serinliğinden ötürü ürperip feryat edeceklerdir."⁶⁴⁸ rivâyetini delil getirmişlerdir.

Bu görüşü benimseyenler, mü'minlerin cehennemden nasıl geçeceği hakkında ise, cehennemde ateşsiz bir bölgenin olacağı ve mü'minlerin oradan geçeceği veya mü'minlerin geçişi esnasında Allah Teâlâ'nın cehennemden ateşini söndüreceği ya da cehennem ateşinin yakıcılığının değişken olduğu, kâfirleri yakarken, mü'minleri yakmayacağı vb. şekillerde te'viller yapmışlardır.

Bu görüşte olanlar, mü'minlerin cehenneme girmesinde, cehennemden ne kadar kötü yer olduğunu görünce böyle bir azaptan kurtuldukları için sevinçlerinin artacağı veya onların azap görmeden çekip gittiğini gören kâfirlerin elemine artacağı gibi hikmetler olduğunu söylemişlerdir.⁶⁴⁹

Herkesin cehenneme girmeyeceğini söyleyenler ise, âyette geçen "وَأَرَادَ" kelimesine "cehennemden yakını", cehennemden kenarı" manasını vermişler ve bu yerin de hesap meydanı olduğunu söylemişlerdir. Görüşlerine de, "فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ" (sucularını yolladılar),⁶⁵⁰ "وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ" (Medeyn suyuna varınca),⁶⁵¹ âyetlerini ve Arapların, kâfile beldeye yaklaştığı zaman söyledikleri "وَرَدَتِ الْفَافِلَةُ الْبُلْدَةَ"⁶⁵² sözünü delil getirmişlerdir.

Bu görüşü savunanlara göre, bu kelimenin "içine girmek" manasına geldiği kabul edilse bile yine de bundan mü'minlerin de cehenneme gireceği manası çıkmaz. Çünkü âyette geçen "وَأَرَادَ" kelimesindeki "هَآ" zamiri geride bahsedilen kâfirlere râcîdir. Dolayısıyla mana, "Kâfirlerden hiç kimse istisnâ edilmeksizin hepsi cehenneme girecektir." şeklinde olur ve bundan da mü'minlerin cehenneme girmeyecekleri anlaşılır.

⁶⁴⁶ Enbiyâ, 21/98.

⁶⁴⁷ Hûd, 11/98.

⁶⁴⁸ İbn Hanbel, **Müsned**, c.XXII, s. 396.

⁶⁴⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.222.

⁶⁵⁰ Yûsuf, 12/19.

⁶⁵¹ Kasas, 28/23.

⁶⁵² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.221-222.

Ayrıca, mü'minlerin cehenneme gireceğini söylemek "*Onlar cehennemin hışiltısını bile duymazlar. Canlarının istediği nimetler içinde ebedî olarak kalırlar.*"⁶⁵³ âyetiyle ve buna benzer diğer âyetler⁶⁵⁴ ile çelişir. Herkesin cehenneme gireceğini söyleyenlerin yaptıkları te'viller (cehennem ateşinin kâfirleri yakarken mü'minleri yakmayacağı vb.) Râzî'ye göre, mü'minler için değil de cehennemde vazifeli melekler için söz konusu olabilir.⁶⁵⁵ Bu yüzden o, mü'minlerin cehenneme girmeyeceği görüşünü benimsemiştir.⁶⁵⁶ Ancak, mü'minlerin cehennemin üzerinden geçerken orayı görmeleri mümkündür.⁶⁵⁷

2.2.5.Cehennemde Görevli Melekler

Allah Teâlâ'nın "*Biz, cehennemin görevlilerini ancak meleklerden kaldık...*"⁶⁵⁸ âyeti cehennemdeki görevlilerin melekler olduğuna açıkça delâlet eder. Cehennem görevlilerinin melek olmasının hikmeti vardır. Orada görevli olanlar şâyet azap görenlerle aynı cinsten olmuş olsalardı onlara acıma ve merhamet etme duygusuna kapılabilirlerdi. Bu yüzden böylesine zorlu bir görevi ancak melekler yerine getirebilir. Çünkü onlar için Allah'ın emirlerine karşı gelme gibi bir durum⁶⁵⁹ düşünülemez.⁶⁶⁰ Ayrıca, Allah Teâlâ'nın, "*Cehennem ateşine itilip atılacakları gün*"⁶⁶¹ kavli, cehennemde görevli meleklerinin, kendileri cehennemden uzak oldukları halde, cehennemlikleri oraya attıklarına yani cehennemin içine girmediklerine delâlet eder. Onlar cehennemlikleri cehennemin kenarına kadar sürüklerler ve oradan da cehenneme fırlatırlar veya zincirlerle cehennemlik kimseyi sürükleyerek yüzün koyun cehenneme çekerler.⁶⁶²

Cehennemde görevli meleklerin sayısı hakkında Allah Teâlâ, "*Üzerinde on dokuz (görevli melek) vardır.*"⁶⁶³ buyurmuştur. Bu meleklerin keyfiyeti şöyle anlatılmıştır: "*Cehennem bekçileri, on dokuz tane olup bunlardan biri Mâlik'tir. Mâlik'in de*

⁶⁵³ Enbiyâ, 21/102.

⁶⁵⁴ Bk. Enbiyâ, 21/101; Neml, 27/89.

⁶⁵⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXI, s.222.

⁶⁵⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXII, s.215.

⁶⁵⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.51.

⁶⁵⁸ Müddessir, 74/31.

⁶⁵⁹ Tahrîm, 66/6.

⁶⁶⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.189-190.

⁶⁶¹ Tûr, 52/13.

⁶⁶² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.227.

⁶⁶³ Müddessir, 74/30.

beraberinde on sekiz melek bulunur ki, gözleri şimşek, dişleri ise çatal ve kanca biçiminde olup saçları da ayaklarına değer. Ağızlarından cehennem alevi çıkar. İki omzunun arası bin yıllık yoldur. Tek avuçlarının içi, Rebîa ve Mudar kabilelerini içine alacak kadar büyüktür. Kendilerinde şefkat ve merhamet adına hiçbir şey yoktur. O meleklerden biri, yetmiş bin kişiyi avucunun içine alıp cehennemdeki dilediği yere atar."⁶⁶⁴

On dokuz sayısı ile ilgi birçok şey söylenmiştir.⁶⁶⁵ Bu görüşlerin hangisinin doğru olduğunu bulmak kolay değildir. Çünkü Allah Teâlâ, "...Onların sayısını inkâr edenler için bir imtihan vesilesi yaptık..."⁶⁶⁶ buyurarak sayının belirtilmesinin nedeninin bir imtihan olduğunu, inananlar ile şüphe edenlerin birbirinden ayrılacağını ifade etmiştir. Neticede mü'minler inanmış, kâfirler ise inanmamıştır.⁶⁶⁷ Ancak aklın gösterdiği yol bunların cehennemde sorumlu melekler olduğu onların da emrinde birçok melek bulunduğudur.⁶⁶⁸

2.3. CEHENNEMİN DEREKELERİ

Cennet tabaka tabaka olduğu gibi cehennem de tabaka tabakadır. Daha önce, Kur'ân-ı Kerîm'de derece kelimesinin hem cennet hem de cehennem için; dereke kelimesinin ise, yalnız cehennem için kullanıldığını belirtmişti. İbn Zeyd bu dereceler hakkında şöyle der: "*Cennetliklerin dereceleri yukarı doğrudur, cehennemliklerin dereceleri de aşağı doğrudur.*"⁶⁶⁹ Dahhâk da, "*Bir şey üst üste yığıldığında, onun her katına 'derece'; bir şey alt alta sıralanırsa onun her katına 'dereke' denir.*" demiştir.⁶⁷⁰ Bu açıklamadan cennetin en güzel yerinin en üst derece; cehennemin en kötü yerinin de en alt dereke olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de cennetin kapılarının sayısı hakkında açık bir bilgi yokken cehennemin kapıları hakkında, "*Onun yedi kapısı vardır ve her kapıya onlardan bir*

⁶⁶⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXX, s.188.

⁶⁶⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.I, s.175; c.XXX, s.189.

⁶⁶⁶ Müddessir, 74/31.

⁶⁶⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.II, s.140.

⁶⁶⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXX, s.42.

⁶⁶⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVIII, s.23.

⁶⁷⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XI, s.74.

grup ayrılmıştır.⁶⁷¹ buyurulmuş ve cehennem kapılarının sayısının yedi tane olduğu açıkça belirtilmiştir.

Bu kapılar ile üs üste olan yedi dereke⁶⁷² ya da yedi bölüm kastedilmiştir. Bu kapıların ilki "Cehennem"dir. Sonra, "Lezâ"; sonra, "Hutame"; sonra, "Saîr"; sonra, "Sekar"; sonra, "Cahîm"; sonra, "Hâviye"dir. Bu bölümlere kimlerin gireceği hakkında Dahhâk şöyle demiştir: *"İlk tabakaya günahkâr mü'minler girer ve günahları nispetinde azap olunduktan sonra oradan çıkarılırlar. İkincisi, yahudilere; üçüncüsü, hıristiyanlara; dördüncüsü sâbiîlere; beşincisi, mecûsilere; altıncısı, müşriklere; yedincisi de münâfıklara aittir."*⁶⁷³

"Sekiz cennet" ifâdesindeki "sekiz" sayısı mübâlağa ile çokluğu ifâde ettiği gibi "yedi cehennem" ifâdesindeki "yedi" sayısı da muayyen bir sayıyı değil, çokluğu ifâde eder. Nitekim Hz. Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Mü'min, bir bağırsağına; kâfir ise yedi bağırsağına yer."*⁶⁷⁴ Buradaki yedi sayısı, muayyen bir sayı değil çokluktan kinâyedir.⁶⁷⁵ Bu ifâdeden de cehennem yalnız yedi bölümü olduğu değil, birçok bölümünün olduğu anlaşılır.

2.3.1. Cehennem (جَهَنَّمَ)

Cehennem kelimesi, tamamı "âhiretteki azap yurdu" manasına olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de yetmiş yedi âyette geçer.⁶⁷⁶ Kimilerine göre cehennem azap yurdunun tamamının adı iken kimilerine göre ise, yalnız en üst derekenin adıdır.⁶⁷⁷ Ehl-i sünnet âlimlerinin genel kanaatine göre, günahkâr mü'minler burada azap görecekler⁶⁷⁸

⁶⁷¹ Hicr, 15/44.

⁶⁷² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.157.

⁶⁷³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.157-158.

⁶⁷⁴ Buhârî, Et'ime 12; Müslim, Eşribe 182.

⁶⁷⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.137.

⁶⁷⁶ Bakara, 2/206; Âl-i İmrân, 3/12, 162, 197; Nisâ, 4/55, 93, 97, 115, 121, 140, 169; A'râf, 7/18, 41, 179; Enfâl, 8/16, 36, 37; Tevbe, 9/35, 49, 63, 68, 73, 81, 95, 109; Hûd, 11/119; Ra'd, 13/18; İbrahim, 14/16, 29; Hicr, 15/43; İsrâ, 17/8, 18, 39, 63, 97; Kehf, 18/100, 102, 106; Meryem, 19/68, 86; Sâd, 20/74; Enbiyâ, 21/29, 98; Mü'minûn, 23/103; Furkân, 25/34, 65; Ankebût, 29/54, 68; Secde, 32/13; Fâtır, 35/36; Ankebût, 36/63; Sâd, 38/56, 85; Zümer, 39/32, 60, 71, 72; Mü'min, 40/49, 60, 76; Zuhruf, 43/74; Câsiye, 45/10; Fetih, 48/6; Kâf, 50/24, 30; Tûr, 52/13; Rahmân, 55/43; Mücâdele, 58/8; Tahrîm, 66/9; Mülk, 67/6; Cin, 72/15, 23; Nebe, 78/21; Bürûc, 85/10; Fecr, 89/23; Beyyine, 98/6.

⁶⁷⁷ Osman Kara, **Kur'ân'da Cehennem**, Ravza Yayınları, İstanbul: 2014 (Birinci Baskı), s.55.

⁶⁷⁸ Topaloğlu, **"Cehennem"**, c.VII, s.227.

ve cezalarını çektikten sonra bu bölüm bir gün tamamen boşalacaktır.⁶⁷⁹ Kimileri de, genel olarak azap yurdunun tamamının, özel olarak ta en üst tabakanın adı olduğunu söylemiştir.⁶⁸⁰

2.3.2. Lezâ (لَطَى)

Lezâ, cehennem isimlerinden biri olup "hâlis alev" manasına gelir.⁶⁸¹ Kur'ân-ı Kerîm'de bir âyette geçer.⁶⁸² Bu ateşe kimlerin gireceği de "O, (hakka) arka döneni ve (imandan) yüz çevireni; servet toplayıp yığıcı kendine çağırır."⁶⁸³ âyetinde belirtilmiş ve bu ateşin vâsfinin "نَزَّاعَةً لِّلشَّوَى" (derileri kavurup çıkaran ateş)⁶⁸⁴ olduğu ifade edilmiştir. Bu, "Ateş, başı, kolları ve bacakları söküp atar, dolayısıyla da et ve deri namına bir şey bırakmaz, hepsini yakıp kül eder." veya "Ateş, sınırları, topukları, kol ve bacak etlerini yakıp kül eder, parça parça eder." gibi manalara gelir.⁶⁸⁵

2.3.3. Hutame (الْحُطْمَةُ)

Sözlükte, "kırmak, kemik ve benzeri şeyleri ufalamak" manasına gelir.⁶⁸⁶ Nitekim "لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمٌ وَجُنُودُهُ" (Karınca, Süleyman ve ordusu sizi kırmazın dedi.)⁶⁸⁷ âyetinde sözlük manasında kullanılmıştır. Terim anlamına gelince müfessirler, "Hutame"nin, cehennem isimlerinden biri olup cehennem ikinci tabakasının adı olduğunu söylemişlerdir.⁶⁸⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de, iki defa⁶⁸⁹ geçmekte olup ikisinde de terim anlamında kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîmde, her hümeze ve lümezinin Hutame'ye gireceği bildirilmiştir.⁶⁹⁰ Bu kavramların ne manaya geldiğine dâir birçok şey söylenmiştir. Fakat Râzî'ye göre, bunların hepsi mana yönünden birbirine yakın olup bir noktada birleşirler ki o da, bunların, insanların şeref ve haysiyetiyle oynayıp onların kusurlarını ortaya koyan

⁶⁷⁹ Subhi Salih, **Ayet ve Hadislerle Ölümünden Sonra Diriliş Cennet-Cehennem**, Şerafeddin Gölcük (çev.), Kayıhan Yayınları, İstanbul: 2014, s.63.

⁶⁸⁰ Topaloğlu, "Cehennem", c.VII, s.227.

⁶⁸¹ el-İsfahânî, **el-Müfredât**, c.II, s.580; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.117.

⁶⁸² Meâric, 70/15.

⁶⁸³ Meâric, 70/20.

⁶⁸⁴ Meâric, 70/16.

⁶⁸⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.117.

⁶⁸⁶ İbn Manzûr, **Lisanü'l-Arab**, c.XII, s.137.

⁶⁸⁷ Neml, 27/18.

⁶⁸⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXII, s.95.

⁶⁸⁹ Hümeze, 104/4-5.

⁶⁹⁰ Hümeze, 101/1-4.

kimseler olmalarıdır.⁶⁹¹ Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'de bu kişilerin, dünya malı biriktiren, durmadan onu sayıp döken ve bu malın kendisini ölümsüz kılacağını zanneden kimseler olduğu bildirilmiştir.⁶⁹²

Hümeze ve lümeze ile Hutame arasında şekil bakımından bir uyum olduğu gibi mana bakımından da bir uyum vardır. Bu kimseler insanların onurunu kırdığı gibi Hutame de onları kırıp geçirecektir. Fakat bunlar, ancak kaş göz işaretiyle kırıp geçirirken; Hutame, geride hiçbir şey bırakmayacak biçimde kırıp dökcektir. Yine bu kimseler gıybet etmekle ölü eti yemiş gibi olurlar. Hutame de onların derilerini ve etlerini yiyecektir.⁶⁹³

Kur'ân-ı Kerîm'de Hutame'ye atılacak kişilerin rezil bir şekilde oraya atılacakları bildirilmiştir.⁶⁹⁴ Çünkü kâfir, kendisinin dünyada şan ve şeref sahibi kimselerden olduğuna inandığı gibi âhirette de şanlı kimselerden olacağını zannetmektedir. Allah Teâlâ da bunun böyle olmayacağını, onların zannettiği gibi şan ve şeref sahibi kimselerden değil de rezil olan kimselerden olacaklarını ifâde etmek için "نَبَذَ" (değeri olmadı, gözden çıkarıldı)⁶⁹⁵ fiilini kullanmıştır.⁶⁹⁶

Hutame'nin ateşi ifâde edilirken ateş Allah'a izâfe edilmiş ve "نَارُ اللَّهِ" (Allah'ın ateşi) denilmiştir.⁶⁹⁷ Ateşin Allah'a izâfe edilmesi, onun büyüklüğünü ve dehşetini anlatmak için olup "Bu, başka ateşlere benzemeyen bir ateştir. Bu ateş, hiç sönmek üzere tutuşturulmuştur." ya da "Allah'ın emir ve kudretiyle tutuşturulmuş bir ateştir." demektir.⁶⁹⁸

İnkârcılar bu ateşe atıldıktan sonra bu ateş üzerlerine kapatılır ve onların yüreklerini dağlar.⁶⁹⁹ Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Ateş,

⁶⁹¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.93-94.

⁶⁹² Hümeze, 104/2-3.

⁶⁹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.96.

⁶⁹⁴ Hümeze, 104/4.

⁶⁹⁵ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.621.

⁶⁹⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.95.

⁶⁹⁷ Hümeze, 104/6.

⁶⁹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.96.

⁶⁹⁹ Hümeze, 104/7-8.

cehennemlikleri yer. Derken ta kalplerine varıp dayandığında yeme işi sona erer. Hakk Teâlâ, insanların etlerini ve kemiklerini yeniden halkeder."⁷⁰⁰

Son olarak bu ateşin içerisinde uzun direklerin olduğu bildirilmiştir.⁷⁰¹ Bu direkler ile kapıların açılmaması için kapılara gerilen direklerin veya cehennemliklerin kendisine bağlandığı ve bu şekilde azap çektiği direklerin kastedilmesi mümkündür.⁷⁰²

2.3.4. Saîr (السَّعِيرُ)

"سَعِيرٌ" kelimesi, "tutuşturmak" anlamındaki "سَعَرٌ" kökünden olan bir sıfattır.⁷⁰³ "سَعِيرٌ" kelimesinin "iyice yanan, tutuşturulmuş" anlamına gelen "مَسْغُورَةٌ" kelimesinden udûl ettiği söylenmiştir.⁷⁰⁴ Terim olarak ise, "cehennemliklerin üzerine yakılıp kızgın hale getirilen, böylece kendilerinin de onun için odun haline geldikleri ateş" manasına⁷⁰⁵ gelip cehennemin isimlerinden birisi olduğu nakledilmiştir.⁷⁰⁶

Saîr kelimesi, isim olarak Kur'ân-ı Kerîm'de on altı âyette⁷⁰⁷ geçmektedir. Bunlardan ikisinde cehennem kelimesi ile birlikte cehennem ateşinin şiddetini ifâde etmek için,⁷⁰⁸ bir yerde ise, cennetin karşıtı olarak⁷⁰⁹ zikredilmiştir. Ayrıca "وَإِذَا الْجَحِيمُ" (Cehennem alevlendirildiği zaman)⁷¹⁰ âyetinde fiil olarak "Cahîm" kelimesi ile birlikte geçmektedir. Bu kelimenin çoğulu olan "سُعُرٌ" kelimesi ise, Kamer sûresinde iki defa⁷¹¹ geçmektedir. Râzî, bu kelimeye, dünyada delilik; âhirette de çılgın ateşin içinde olma anlamı vermiştir.⁷¹² Bu kelimenin çoğul gelmesine binâen "*Âhirette bir tane değil de, birçok Saîr mi vardır?*" diye soranlara, "*Hayır, bir tane Saîr vardır.*" diye cevap vermiş ve bu kelimenin çoğul gelmesini şu şekillerde te'vil etmiştir: Cehennemin birçok derekeleri vardır. Her derekenin kendisine özel saîr'i (ateşi) veya her birinde bir saîr'in

⁷⁰⁰ Benzer hadis, Ebû Abdîrrahman Abdullah b. Mübârek, **ez-Zühhd ve'r-Rekâik**, Habîburrahman el-A'zamî (thk.), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: t.y., c.II, s.87 (Bâbu Sıfatı'n-Nâr); Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.96.

⁷⁰¹ Hümeze, 104/8-9.

⁷⁰² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.97.

⁷⁰³ İbn Manzûr, **a.g.e.**, c.IV, s.365.

⁷⁰⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.174.

⁷⁰⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.224.

⁷⁰⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.51.

⁷⁰⁷ Nisâ, 4/10, 55; İsrâ, 17/97; Hac, 22/4; Furkân, 25/11; Lokmân, 31/21; Ahzâb, 33/64; Sebe, 34/12; Fâtır, 35/6; Şûrâ, 42/7; Fetih, 48/13; Mülk, 67/5, 10, 11; İnsân, 76/4; İnşikâk, 84/12.

⁷⁰⁸ Nisâ, 4/55; İsrâ, 17/97.

⁷⁰⁹ Şûrâ, 42/7.

⁷¹⁰ Tekvîr, 81/12.

⁷¹¹ Kamer, 54/24, 47.

⁷¹² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.71.

olması muhtemel olduğu gibi, bu kelimenin çoğul gelmesi ile cehennem azabının şiddeti ve devamlılığı da kastedilmiş olabilir. Bu durumda mana, "Cehennemlikler bir ateşten başka bir ateşe sokulurlar, her defasında şiddeti artar ve bu böylece devam edip gider." şeklinde olur.⁷¹³

Allah Teâlâ, insan ve cinlerden⁷¹⁴ hiçbir bilgisi olmadığı hâlde Allah hakkında tartışmaya giren⁷¹⁵ ve Allah'ı bırakıp hiçbir şey yaratamayan, hiçbir şeye faydası ve zararı olmayan putlara tapanların; "*Bu Kur'ân, Muhammed'in uydurduğu bir yalandan başka bir şey değildir.*" diyerek Allah'ın kitabını inkâr edenlerin; "*İnananlara: "Siz ancak büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz."* diyerek peygamberin nübüvvetini inkâr edenlerin;⁷¹⁶ "*Biz, bir yığın kemik, bir yığın ufantı olduktan sonra mı yeniden bir yaratılışla mı diriltilecek miyiz?*" diyerek kıyameti ve âhiret hayatını inkâr edenlerin;⁷¹⁷ Kendilerine, "*Allah'ın indirdiğine uyun*" denildiği zaman, "*Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız.*" diyerek doğru yola yaklaşmayanların⁷¹⁸ ve yetim malı yiyenlerin⁷¹⁹ Allah'ın rahmetinden uzak olup⁷²⁰ ashâb-ı saîr taifesinden olduklarını ve azâb-ı saîr'e çarptırılacaklarını bildirmişlerdir. Bu taife, kıyamet günü körler, dilsizler ve sağırlar olarak yüzüstü haşredileceklerdir.⁷²¹ Daha cehenneme gitmeden onun uğultusundan ve kaynarken çıkardığı sestten çok korkacaklardır. Elleri boyunlarına bağlanmış, çatılmış olarak cehennem daracık bir yerine⁷²² zincirlere ve demir halkalara⁷²³ bağlanmış halde atılacaklardır. Derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derileri yenilenecek⁷²⁴ ve orada ebedî olarak kalıp hiçbir dost ve yardımcı bulamayacaklardır.⁷²⁵

Bu azaba dâçar olduktan sonra "*Helâk!*" diye bağıırıp⁷²⁶ ölmeyi isteyecekler ama

⁷¹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.50-51.

⁷¹⁴ Sebe, 34/12.

⁷¹⁵ Hac, 22/3.

⁷¹⁶ Furkân, 25/3-8.

⁷¹⁷ İsrâ, 17/98; Furkân, 25/11.

⁷¹⁸ Lokmân, 31/21.

⁷¹⁹ Nisâ, 4/10.

⁷²⁰ Mülk, 67/11.

⁷²¹ İsrâ, 17/97.

⁷²² Furkân, 25/12-13.

⁷²³ İnsân, 76/4.

⁷²⁴ Nisâ, 4/56.

⁷²⁵ Ahzâb, 33/65.

⁷²⁶ İnşikâk, 84/11.

onlara, "*Bugün bir kere yok olmayı istemeyin, birçok kere yok olmayı isteyin!*"⁷²⁷ denilecek ve o gün ölümün olmayacağı söylenecektir. Bu azabı görünce dünyada yaptıklarına pişman olacak ve "*Keşke Allah'a ve Rasûl'e itaat edeydik.*" diyecekler ve kendilerinin bu azaba düşmelerine sebep olanlara, "*Ey Rabbimiz! Biz önderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik de bizi yoldan saptırdılar. Ey Rabbimiz! Onlara iki kat azap ver ve onları büyük bir lânete uğrat.*"⁷²⁸ diye beddua edeceklerdir.

2.3.5. Sekar (سَعْر)

Sekar, "şiddetli bir ısıyla yakıp kavurmak" anlamındaki "سَعْر" kökünden isimdir. Arapça'da güneşin yakıp kavurması bu kelimenin fiil haliyle ifâde edilmiştir.⁷²⁹ Terim olarak ise, "cehennemim tabakalarından bir tabaka" olan Sekar, İbn Abbâs (r.a.)'ye göre cehennemim altıncı tabakası olup⁷³⁰ cehennemde ondan daha kötü ve şerli bir yer yoktur.⁷³¹ Tamamı bu manada olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de toplam dört âyette geçmektedir.⁷³²

İnsanı Sekar'a sokacak filler Kur'ân-ı Kerîm'de gâyet açık bir şekilde anlatılmıştır. Allah Teâlâ, bol bol evlat ve mal verdiği, türlü türlü imkânlar sağladığı halde, o kadar ölçüp biçmesine rağmen yine de küfürde inat edip Allah'ın âyetlerini yalanlayan kimsenin iman etmek yerine kendisine verilenlerin daha da artırılmasını umduğunu, ama umduğunu bulamayacağını aksine onu dimdik bir yokuşa sardıracağını ve Sekar'a sokacağını bildirmiştir.⁷³³

Yine, Kur'ân hakkında derin derin düşünüp (hakikatte Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu bildiği halde) yüzünü ekşitip kaşlarını çattıktan sonra arkasını dönüp büyüklük taslayarak "*Bu, ancak nakledilegelen bir sihirdir. Bu, ancak insan sözüdür.*"⁷³⁴ deyip Kur'ân'ı inkâr edenleri Sekar'a sokacağını bildirmiştir.

Ayrıca, cennetlikler cehennemliklere "*Sizi Sekar'a (cehenneme) ne soktu?*" diye sorduklarında onlar, "namaz kılmadıklarımızı, yoksulu doyurmadıklarımızı, bâtıla

⁷²⁷ Furkân, 25/14.

⁷²⁸ Ahzâb, 33/66-68.

⁷²⁹ İbn Manzûr, **a.g.e.**, c.IV, s.365.

⁷³⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.188.

⁷³¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XII, s.32.

⁷³² Kamer, 54/48; Müddessir, 74/26, 27, 42.

⁷³³ Müddessir, 74/10-19.

⁷³⁴ Müddessir, 74/20-25.

inananlarla beraber bâtıla uyduklarını ve ceza gününü yalanladıklarını" söylemişlerdir.⁷³⁵ Yani, bunlar da insanı Sekar'a sürükleyecek fiillerdendir. Bu fiilleri işleyenler, yüzüstü ateşe sürüklenecekler ve onlara "*cehennem dokunuşunu tadın*"⁷³⁶ denilecektir.

Sekar'ın tasvir edildiği âyetlerde geçen ve "dimdik yokuş" anlamına gelen "صَعُودًا"⁷³⁷ kelimesi ile ehl-i sekar'ın işlerinin zorlaştırılacağı temsil yoluyla anlatılmış olması muhtemel olduğu gibi bunun cehennemde bulunan sarp bir yokuşun veya dağın adı olması da muhtemeldir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) de, "*Saûd, ateşten bir dağdır. O orada, yetmiş yıl tırmanır; sonra da geri yuvarlanır. Ve bu iş, hep böyle devam eder.*"⁷³⁸ buyurmuştur.⁷³⁹

Allah Teâlâ, Sekar'ın et, kemik ne varsa yakıp kül ettiğini, daha sonra bunların yeniden yaratılıp azaba devam edildiğini ve orada görevli on dokuz melek bulunduğunu da bildirmiştir.⁷⁴⁰

2.3.6. Cahîm (الْجَحِيمُ)

Cahîm, sözlükte, "havaya doğru yükselmiş şiddetli ateş",⁷⁴¹ "çukurda yanan büyük ateş"⁷⁴² ve "üst üste yığılmış her büyük ateş"⁷⁴³ gibi manalara gelir. Bazı şarkiyatçılar bu kelimenin aslen İbranice olduğunu söylerken Arap dilcilerine göre ise Cahîm Arapça asıllı bir kelime olup İslam öncesi Arap şiirinde kullanılmıştır.⁷⁴⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de sözlük anlamında, "قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْفُوهُ فِي الْجَحِيمِ" (*Kavmi, "Onun -İbrahim (a.s.)- için bir bina yapın, (içinde ateş yakın) ve onu ateşe atın" dedi.*)⁷⁴⁵ âyetinde olmak üzere sadece bir defa geçer. İbn Abbâs (r.a.) bu binayı şu şekilde tarif etmiştir: "*Onlar, yüksekliği otuz zirâ, eni yirmi zirâ olan taş duvarlar yaptılar, bu dört duvarın içini ateşle doldurdular ve Hz. İbrahim (a.s.)'ı oraya*

⁷³⁵ Müddessir, 74/20-25.

⁷³⁶ Kamer, 54/48.

⁷³⁷ Müddessir, 74/17.

⁷³⁸ Benzer Hadis, Tirmizî, Sıfatü Cehennem 4, (2576.)

⁷³⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.185.

⁷⁴⁰ Müddessir, 74/28-30.

⁷⁴¹ Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, **es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu-l Arabiyye**, "جحم" md., Dâru'l-Hadîs, Kahire: 2009/1430, s.164.

⁷⁴² İbn Manzûr, **a.g.e.**, c.XII, s.84.

⁷⁴³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.139.

⁷⁴⁴ A. Saim Kılavuz, "**Cahîm**", DİA, Ankara: 1993, c.VII, s.19.

⁷⁴⁵ Sâffât, 37/97.

attılar."⁷⁴⁶ Kurtûbî de yüksekliğinin, seksen arşın; eninin, kırk arşın⁷⁴⁷ olduğunu söylemiştir.⁷⁴⁸ Bu ateşi yakmak için, hayvanla kırk gün odun taşımışlardır. Ateşi yaktıktan sonra iyice şiddetlenip çok yukarıdan uçup geçecek olan bir kuşu bile yakacak dereceye ulaştığında, İbrahim (a.s.)'ı eli kolu bağlı halde mancınıkla o ateşe fırlatmışlardır.⁷⁴⁹ Bu da, İbrahim (a.s.) için hazırlanan ateşin ne denli büyük olduğunu ve dünyada insanlar tarafından hazırlanan ateş bu kadar büyük olduğuna göre cehennemde Allah Teâlâ'nın hazırladığı ateşin ne denli büyük olduğunu düşünmek gerektiğini göstermektedir.

Terim olarak ise, cehennemin tabakalarından biridir ve ona bu isim, onun insanlara hükümran olmasından dolayı verilmiştir.⁷⁵⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği yirmi altı yerin yirmi beşinde⁷⁵¹ terim anlamında kullanılmış olup cehennem için kullanılan isimler içerisinde "Cehennem" kelimesinden sonra en çok tekrar edilenidir.

Allah Teâlâ, Allah'a inanmayıp putlara tapanların;⁷⁵² Allah'ın âyetlerini inkâr edenlerin;⁷⁵³ "*Gerçekten biz ve bizden önce yaşayan atalarımız, ölüp bir toprak ve kemik yığını hâline geldikten sonra mı tekrar diriltileceğiz?*",⁷⁵⁴ "*İlk ölümümüzden başka bir ölüm yoktur. Biz diriltilecek değiliz. Eğer doğru söyleyenler iseniz atalarımızı getirin.*"⁷⁵⁵ diyerek âhiret hayatını inkâr edenlerin; kendilerine Allah'ın âyetleri okununca, "*eskilerin masalları*"⁷⁵⁶ diyerek Allah'ın kitabını inkâr edenlerin; kendilerine öğüt verildiği zaman öğüt almayanların; bir mucize gördükleri zaman onu alaya alıp "*Bu bir büyüden başka bir şey değildir.*"⁷⁵⁷ deyip peygamberin nübüvvetini inkâr edenlerin; Allah'ın âyetlerini geçersiz kılmak için gayret edenlerin;⁷⁵⁸ Allah'tan başka

⁷⁴⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.138-139.

⁷⁴⁷ **Arşın**; Arapçası zirâ'dır. Dirsek ile parmak ucu arası meSâfe uzunluğu demek olup 47-80 cm arası bir uzunluktur. Bk. Mehmet Erkal, "**Arşın**", DİA, Ankara: 1991, c.III, s.411-413.

⁷⁴⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, **el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân**, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (thk.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: 2006/1428, c.XII, s.226.

⁷⁴⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXII, s.178.

⁷⁵⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.105.

⁷⁵¹ Bakara, 2/119; Mâide, 5/10, 86; Tevbe, 9/113; Hac, 22/51; Şuarâ, 26/91; Sâffât, 37/23, 55, 64, 68, 163; Mü'min, 40/7; Duhân, 44/47, 56; Tûr, 52/18; Vâkıa, 56/94; Hadîd, 57/19; Hâkka, 69/31; Müzzemmil, 73/12; Nâziât, 79/36, 39; Tekvîr, 81/12; İnfîtâr, 82/14; Mutaffifin, 83/16; Tekâsür, 102/6.

⁷⁵² Hâkka, 69/33.

⁷⁵³ Mâide, 5/10.

⁷⁵⁴ Sâffât, 37/16-17.

⁷⁵⁵ Duhân, 44/34-36.

⁷⁵⁶ Mutaffifin, 83/13

⁷⁵⁷ Sâffât, 37/13-15.

⁷⁵⁸ Hac, 22/51.

hiçbir ilâhın olmadığına inanın denildiği zaman, inanmayıp büyüklük taslayarak "*Biz, deli bir şair için ilâhlarımızı mı terk edeceğiz?*"⁷⁵⁹ diyerek atalarını körü körüne taklit edenlerin;⁷⁶⁰ yoksulu doyurmayı teşvik etmeyenlerin;⁷⁶¹ azgınlık edip dünya hayatını tercih eden⁷⁶² ve İblisin askeri olanların⁷⁶³ ashâb-ı cahîm olduklarını bildirmiştir. Bu zâlimler, eşleri ve Allah'ı bırakıp da tapmakta olduklarını şeylerle beraber⁷⁶⁴ kıyamet günü Allah'ı görmekten mahrum olacaklar⁷⁶⁵ ve azab-ı cahîme müstahak olacaklardır.

Bu taife, yakalanıp bağlanarak⁷⁶⁶ bukağılara⁷⁶⁷ ve uzunluğu yetmiş arşın olan zincirlere vurulacak⁷⁶⁸ ve görevli melekler tarafından Cahîm'in ortasına sürüklenecektir.⁷⁶⁹ Cehennem dibine ulaşıncaya kadar, bir yumak gibi yuvarlana yuvarlana gideceklerdir.⁷⁷⁰

Onların yiyeceği, Cahîm'in dibinde biten, meyveleri sanki şeytan kafası gibi olan ve boğazdan zor geçen Zakkûm ağacının meyvesidir. İçecekleri de, kaynar su (hamîm)⁷⁷¹ ve kanlı irin (gıslîn)⁷⁷² olacaktır. Ayrıca kafalarının üzerinden kaynar sular dökülecek ve onlarla alay edilerek "*Tat bakalım! Hani sen güçlüydün, hani sen şerefliydin!?*"⁷⁷³ denilecektir.

Onlar da, atalarını körü körüne taklit ettikleri⁷⁷⁴ ve putları Allah'a eş tuttukları için⁷⁷⁵ pişman olacaklar, "*Keşke (dünyaya) bir dönüşümüz olsa da inananlardan olsak.*"⁷⁷⁶ diyerek dünyaya yeniden dönmeyi ya da "*Keşke ölüm her şeyi bitirseydi.*"⁷⁷⁷ diyerek yok olup gitmeyi isteyeceklerdir.

⁷⁵⁹ Sâffât, 37/35-36.

⁷⁶⁰ Sâffât, 37/69-70.

⁷⁶¹ Hâkka, 69/34

⁷⁶² Nâziât, 79/37-39.

⁷⁶³ Şuarâ, 26/94.

⁷⁶⁴ Sâffât, 37/22-23.

⁷⁶⁵ Mutaffifin, 83/15.

⁷⁶⁶ Hâkka, 69/30.

⁷⁶⁷ Müzzemmil, 73/12.

⁷⁶⁸ Hâkka, 69/32.

⁷⁶⁹ Duhân, 44/47.

⁷⁷⁰ Şuarâ, 26/94; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.141.

⁷⁷¹ Müzzemmil, 73/13; Sâffât, 37/64-67.

⁷⁷² Hâkka, 69/36.

⁷⁷³ Duhân, 44/48-49.

⁷⁷⁴ Sâffât, 37/28.

⁷⁷⁵ Şuarâ, 26/98.

⁷⁷⁶ Şuarâ, 26/102.

⁷⁷⁷ Hakka, 69/27.

2.3.7. Hâviye (هَٰوِيَّةٌ)

"هَٰوِيَّةٌ" kelimesi sözlükte, "derin çukur" manasına gelir.⁷⁷⁸ Terim olarak ise, cehennem adlarından biri olup cehennemlikler o ateşe yüksekten düştikleri için bu isim verilmiştir. Rivâyet edildiğine göre, onlar bu ateşe tepe üstü düşeceklerdir.⁷⁷⁹ Bu manada olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de sadece Kâria sûresinde bir defa geçer.⁷⁸⁰ Allah Teâlâ, bu sûrede, tartısı ağır gelenlerin hoşnut edici bir hayatı hak edeceklerini bildirirken, tartısı hafif gelenlerin yani hasenesi az olup seyyieleri hasenelerine baskın çıkanların Hâviye'ye düşeceklerini bildirmiştir.⁷⁸¹

Allah Teâlâ, "فَأُمُّ هَٰوِيَّةٌ" (*Onun anası Hâviye'dir*)⁷⁸² buyurmuştur. Çünkü çocuğun dünyada başına bir şey geldiği zaman onun sığınağı annesidir. Tartısı hafif gelenlerin de sığınağı Hâviye olduğu için bu sığınak anneye benzetilmiştir.⁷⁸³ Allah Teâlâ, bu Hâviye'nin mâhiyetini ve keyfiyetini, "نَارٌ حَامِيَّةٌ" (kızgın ateş)⁷⁸⁴ kavliyle îzâh etmiştir. Bunun anlamı, "Diğer ateşler, bu ateşe nispetle, kızgın dahi sayılmazlar." demektir. Bu kadar bir ifâde bile, onun ne denli kızgın olduğuna dikkat çekme hususunda yeterli bir ifâdedir.⁷⁸⁵

Hâviye'nin, cehennem yedinci tabakası olduğu rivâyeti⁷⁸⁶ göz önüne alındığında Hâviye'ye girecek olanlar münâfıklardır. Çünkü Allah Teâlâ, "*Şüphesiz ki münâfıklar, cehennem ateşinin en aşağı derekesindedirler...*"⁷⁸⁷ buyurmuştur. "Derk-i esfel"den maksat cehennem en dip noktasıdır.⁷⁸⁸ Münâfıkların, işlerine geldiği zaman müslümanlara, işlerine geldiği zaman da kâfirlere ve müşriklere sığındığını düşündüğümüzde cehennemde onların sığınağının Hâviye olması gâyet uygundur.

⁷⁷⁸ İbn Manzûr, **a.g.e.**, c.XV, s.373.

⁷⁷⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.75.

⁷⁸⁰ Kâria, 101/9.

⁷⁸¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.75.

⁷⁸² Kâria, 101/9.

⁷⁸³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.76.

⁷⁸⁴ Kâria, 101/10-11.

⁷⁸⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.76.

⁷⁸⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.157.

⁷⁸⁷ Nisâ, 4/145.

⁷⁸⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XI, s.74.

2.3.8. Diğerleri

Bunlardan başka cehennem yerine kullanılan başka isimler de vardır. Bunların en meşhuru ve en çok geçeni "نَارٌ" kelimesidir. Sözlükte, "görülen alevli ateş", terim olarak da "cehennem ateşi"⁷⁸⁹ manasına gelen bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de yüz yirmi altı defa geçmekte olup bunlardan on altı tanesinde sözlük anlamında; yüz on tanesinde de, terim anlamında kullanılmıştır.⁷⁹⁰ Râzî de, tefsirinde bu kelimeye "cehennem" manasını vermiştir.⁷⁹¹

Mutaffifin sûresinin 7 ve 8. âyetlerinde geçen "Siccîn"in cehennemde bulunan bir kuyunun veya bir kayanın adı olduğu rivâyet edilse de âlimlerin çoğuna göre, cehennemin isimlerinden biridir ve yedinci tabakanın adıdır. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) "*Siccîn, yerin yedi kat tabakasının en aşağısının adıdır.*"⁷⁹² buyurmuştur.⁷⁹³ Ayrıca, "Günahın karşılığı" anlamına gelen "أَثَامًا";⁷⁹⁴ "yurdun kötüsü" anlamına gelen "سُوءُ الدَّارِ";⁷⁹⁵ "helâk yurdu" anlamına gelen "دَارَ الْبَوَارِ";⁷⁹⁶ "daha kötüsü" anlamına gelen "السُّوْأَى";⁷⁹⁷ cehennemin sıfat olarak kullanılan ve "ebedîlik yurdu" anlamına gelen "دَارَ الْخُلْدِ";⁷⁹⁸ "siyah bir duman" anlamına gelen "يَحْمُومٌ"⁷⁹⁹ ve "aşağıların aşağısı" anlamına gelen "أَسْفَلَ سَافِلِينَ"⁸⁰⁰ ifâdeleri ile kastedilen de cehennemdir.

2.4. CEHENNEM AZABI

Azap kelimesi sözlükte, "soğuk tatlı su, şiddetli acı vermek, yemeyi içmeyi terk etmek, ıstırap gibi bedene ve rûha eziyet eden şey" manasına gelir.⁸⁰¹ Terim olarak ise, cehennemde uygulanacak ceza anlamına gelir.⁸⁰² Kur'ân-ı Kerîm'de türevleriyle birlikte dört yüz doksan defa geçmekte olup genellikle ilâhî emirlere karşı gelenlere verilen

⁷⁸⁹ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.658.

⁷⁹⁰ Topaloğlu, "**Cehennem**", c.VII, s.228.

⁷⁹¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.107.

⁷⁹² Ebû Şüca' Şiyreveyh b. Şhredâr b. Şiyreveyh ed-Deylemî, **el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: 1986/1406, c.II., s.337 (3520).

⁷⁹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.92-93.

⁷⁹⁴ Furkân, 25/68; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.205.

⁷⁹⁵ Ra'd, 13/25; Mü'min, 40/52; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIII, s.39.

⁷⁹⁶ İbrahim, 14/28; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.101.

⁷⁹⁷ Rûm, 30/10; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.88.

⁷⁹⁸ Fussilet, 41/28; Topaloğlu, "**Cehennem**", DİA, c.VII, s.228.

⁷⁹⁹ Vâkıa, 56/43; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.164.

⁸⁰⁰ Tîn, 95/5; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXII, s.12.

⁸⁰¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.58; Cevherî, **Sıhah**, s.744; el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.425.

⁸⁰² Osman Kara, **a.g.e.**, s.116.

cezanın adı olarak kullanılmıştır.⁸⁰³ Ayrıca "عِقَابٌ"⁸⁰⁴ ve "خِزْيٌ"⁸⁰⁵ vb. kelimeler de Kur'ân-ı Kerîm'de azap manasında kullanılan kelimelerden bazılarıdır.

Bazıları, Allah Teâlâ'nın kullarına azap etmemesi gerektiğini ileri sürmüştür. Buna gerekçe olarak da, azap etmenin ne azap edene (Allah'a) ne de azap olunana bir faydası olmadığını, faydasız işlerden de Allah'ın uzak olduğunu; kâfirlerin iman etmeyeceklerini ilmi ezelfisinde bildiği halde Allah'ın onları yarattığını; kulu günaha sevkeden sebepleri yaratanın da Allah Teâlâ olduğunu söylemişlerdir.⁸⁰⁶

Bu iddialara şu şekilde cevap verilir: Allah Teâlâ, Rahîm olduğu gibi aynı zamanda Hakîm'dir. Hikmeti bu azabı gerektirir. Çünkü âlemin nizamı, ancak âsîlerin tehdit edilmesi ile temin edilebilir. Dolayısıyla, bu tehdidi Allah Teâlâ söylediği ve onun sözünün de yalan olması mümkün olmadığına göre, mutlaka bu tehdidin gerçekleşmesi gerekir.⁸⁰⁷ Böyle olunca, azabın varlığını kabul etmemek Allah'ın yalan konuştuğunu kabul etmek olur.⁸⁰⁸ Aynı şekilde, azabın varlığı Peygamberimizden tevâtür yoluyla bize nakil olunmuştur. Bu sebeple azabın varlığını inkâr etmek, Peygamberimizi de yalanlamak demektir.⁸⁰⁹

2.4.1. Cehennem Azabının Vasıfları

Cehennem azabının birtakım vasıfları vardır. Bunlar: şiddetli olması, kat kat olması, sürekli olması ve asla hafiflememesi vb. şeylerdir.

a) Şiddetli Olması

Cehennemdeki azabın en önemli vasfı çok şiddetli olmasıdır. Bu azabı anlatırken Allah Teâlâ'nın kullanmış olduğu "عَذَابٌ عَظِيمٌ"⁸¹⁰ (büyük bir azap), "عَذَابٌ شَدِيدٌ"⁸¹¹ (şiddetli bir azap), "عَذَابٌ غَلِيظٌ"⁸¹² (ağır bir azap), "عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ"⁸¹³ (azap üstüne azap), "عَذَابًا"

⁸⁰³ Yusuf Şevki Yavuz, "Azap", DİA, Ankara:1991, c.IV, s.302.

⁸⁰⁴ Bakara, 2/196.

⁸⁰⁵ Haşr, 59/5.

⁸⁰⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.II, s.59.

⁸⁰⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.X, s.121.

⁸⁰⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVII, s.18.

⁸⁰⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.II, s.61.

⁸¹⁰ Nûr, 24/11.

⁸¹¹ Şûrâ, 42/16.

⁸¹² İbrahim, 14/17.

⁸¹³ Nahl, 16/88.

"تُكْرًا"⁸¹⁴(görülmemiş bir azap), "عَذَابًا كَبِيرًا"⁸¹⁵ (büyük bir azap), "العَذَابُ الْأَكْبَرُ"⁸¹⁶(en büyük azap) ve buna benzer birçok ifâde bu azabın ne denli bir şiddete sahip olduğunu göz önüne sermektedir.

Esasen, "*Andolsun, onlara Rabbinin azabından hafif bir esinti dokunsa, muhakkak "Eyvah bize! Gerçekten biz zâlim kimselerdik" diyeceklerdir.*"⁸¹⁷ âyeti, âhiret azabının şiddetini anlatmaya yeter de artar. Çünkü âyette geçen "نَفْحَةً" kelimesi, "hafif esen rüzgâr" demektir. Yani "azabın kendisi değil de esintisi değse feryadı basıp hemen suçlarını itiraf edeceklerine ve pişman olacaklarına göre azabın kendisi değse ne halde olacaklar" demektir.⁸¹⁸

Yine, Allah Teâlâ, insanların dünyada maruz kaldıkları/kalacakları azabı "عَذَابٌ أَلِيمٌ" (yakın azap) ifâdesiyle âhiret azabını ise, "عَذَابُ الْأَكْبَرِ" (en büyük azap)⁸¹⁹ ifâdesiyle belirtmiştir. Çünkü dünya azabı ne şiddetli, ne de uzundur. Eğer dünyadaki azap çok şiddetli olursa bu azap onu yok eder ve böylece o kişi ölerек bu azaptan kurtulur. Böylece, azap devam etmemiş ve sona ermiş olur. Eğer azap eden kimse, azap edilenin azabının uzamasını isterse, bu sefer de ona çok şiddetli bir şekilde azap etmez. Ama âhiret azabı, hem şiddetli hem de uzun sürelidir.⁸²⁰ Ayrıca, Allah'tan başkasının azabından o kimseyi Allah Teâlâ kurtarabilir ama Allah Teâlâ'nın azabından onu kurtarmaya kimsenin gücü yetmez. Yine, Allah Teâlâ'dan başkasının azabı tek yönlüdür, Allah'ın azabı ise, tüm yönleri ile insanın bedenini ve rûhunu kuşatır.⁸²¹ Kısacası, bu dünyada çekilen acı ve sıkıntılar, âhiretteki acı ve sıkıntıların yanında tadımlık mesâbesindedir.⁸²²

"*Artık o gün, Allah'ın edeceği azabı kimse edemez. Onun vuracağı bağı kimse vuramaz.*"⁸²³ âyetleri de azabın şiddetini anlatan âyetlerdendir. Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'de azap kelimesinin nekre olarak getirilmesi, kühünü Allah'tan başka kimsenin

⁸¹⁴ Kehf, 18/87.

⁸¹⁵ Furkân, 25/19.

⁸¹⁶ Gâşiyeh, 88/24.

⁸¹⁷ Enbiyâ, 21/46.

⁸¹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXII, s.168.

⁸¹⁹ Secde, 32/21.

⁸²⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.160.

⁸²¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.X, s.179-180.

⁸²² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XV, s.113.

⁸²³ Fecr, 89/25-26.

bilemeyeceği türden bir azabın olduğunu bildirmek içindir.⁸²⁴ Bu konuda nâzil olan âyetler ve vârid olan hadisler cehennem azabının ne kadar şiddetli olduğunu aşikâr bir şekilde göstermektedir.

b) Kat Kat Olması

Allah Teâlâ, cennetliklere mükâfâtlarının kat kat verileceğini⁸²⁵ bildirdiği gibi "...Azap onlar için kat kat artırılacaktır..."⁸²⁶ âyetinde vb. âyetlerde cehennemliklerin azabının da kat kat olacağını bildirmektedir. Bu âyetlerde geçen "ضِعْفٌ" kelimesinin bir şeyin en az iki katı manasına geldiğini yukarısının ise sınırının olmadığını söylemişlerdir.⁸²⁷

Râzî'ye göre azabın kat kat artırılmasının sebebi, inkârcıların hem kendilerinin alabildiğine sapıtmış olmaları hem de diğer insanları hak dinden alıkoyup onları saptırmaya çalışmış olmalarıdır.⁸²⁸ Çünkü Allah Teâlâ, "*Andolsun, onlar mutlaka kendi yüklerini ve kendi yükleriyle beraber nice ağır yükleri yüklenecelerdir...*"⁸²⁹ Peygamber Efendimiz (s.a.v.) de, "*Kim kötü bir âdet icat ederse, hem kendisinin hem de Kıyamete kadar bu âdet ile amel edenlerin günahı ve vebâli onun üzerinedir.*"⁸³⁰ buyurmuştur. Dolayısıyla saptırdığı kimselerden dolayı onların da ceza çekmesi gerekir.⁸³¹

c) Sürekli Olması

Cehennemın ebedî olmadığını savunanlar dolayısıyla azabın da devamlı olmadığını ve bir gün sona ereceğini savunmaktadırlar. Cehennemın ebedî olduğunu savunanlar ise, ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı, hem cehennem hem de cehennemdeki azap ebedîdir derken; bir kısmı da, cehennem bir mekân olarak ebedîdir fakat cehennemdeki azap bir gün sona erecek yani cehennem bir gün boşalacaktır demektedir.⁸³² Sahâbeden Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr, Ebû

⁸²⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.III, s.58.

⁸²⁵ Sebe, 34/37.

⁸²⁶ Hûd, 11/20; Ayrıca bk. A'râf, 7/38; Nahl, 16/88; Furkân, 25/69.

⁸²⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIV, s.61.

⁸²⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.173.

⁸²⁹ Ankebût, 29/13.

⁸³⁰ İbn Mace, Mukaddime, 14.

⁸³¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XX, s.79.

⁸³² Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, **Ahîret Hayatı Cennet ve Cehennem**, Ekrem Demirli (çev.), Litera Yayıncılık, İstanbul: 2015, s. 52.

Hureyre, Câbir b. Abdillâh ve Ebû Said el-Hudrî; tabîinden Şa'bî, Abd b. Humejd ve İshak b. Râheveyh; daha sonra da Cehm b. Safvân, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve İbnü'l-Vezir ve son dönem İslam âlimlerinden Musa Cârullah Bigiyef ile İzmirli İsmail Hakkı bu görüşü kabul etmiştir.⁸³³

Bazıları ise, cehennemın tamamen boşalacağı düşüncesini kabul etmemiş ve azabın sona ermesinin, cehennemliklerin taşta dönüşmesi, bağışlık kazanarak artık azabı hissedemez hale gelmesi vb. şekillerde olacağını söylemişlerdir. Hatta İbn Arabî, insanların cehennemde azap görmekten tabiatlarının ateşleşeceğini ve ateşten lezzet almaya başlayacağını söylemiştir.⁸³⁴

Hem cehennemın hem de cehennemdeki azabın ebedî olduğu aklen mümkün olduğu gibi naklen de sabittir. Kuran-ı Kerîm'de, cehennemın ebedî olduğunu⁸³⁵ bildiren âyetler olduğu gibi azabın ebedî olduğunu bildiren âyetler de vardır. Meselâ, "عَذَابٌ وَاصِبٌ"⁸³⁶ ifâdesinde geçen sıfat, cehennemın değil azabın sıfatıdır ve azabın devamlı olduğuna⁸³⁷ delâlet eder. Nitekim Allah Teâlâ, "وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا" (*itaat daima onadır*)⁸³⁸ buyurmuştur. Dolayısıyla bu kelimeden Allah Teâlâ'ya taatin ebedî olarak vacip olduğu anlaşılmaktadır.⁸³⁹ Bu kelimenin "sonlu bir süre" manasına geldiği söylenmeye kalkılırsa bu durumda, Allah'a taatin de bir sonunun olduğu söylenmiş olur ki, bu muhaldir. Dolayısıyla bu ifâdeden azabın ebedî olduğu anlaşılmış olur.

Kıyasacası, Râzî'ye göre, cehennemın kendisi ebedî olduğu gibi -bu konu ileride açıklanacaktır- cehennemdeki azap da ebedîdir. Çünkü ümmet-i Muhammed'in büyük çoğunluğu, kâfirlerin azabının devamlı olacağı hususunda ittifak etmişlerdir.⁸⁴⁰

⁸³³ Hasan Rıza Özdemir, **Müslüman Olmayanların Cehennem'de Görececekleri Azabın Ebedîliği Sorunu**, Dini Araştırmalar Dergisi, Ocak-Haziran 2017, c.XX, Sayı: 51, s.166

⁸³⁴ Hasan Hüseyin Tunçbilek, **İslam Düşüncesinde Cehennemın ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenâsı Problemi**, Çukurova Üniv. İFD, c.VI, Sayı:I, Adana: 2006 (Ocak - Haziran), s.18-32.

⁸³⁵ Nisâ, 4/169; Ahzab, 33/65.

⁸³⁶ Sâffât, 37/9.

⁸³⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.111.; c.XXVI, s.115.

⁸³⁸ Nahl, 16/52.

⁸³⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XX, s.41.

⁸⁴⁰ Özdemir, **a.g.m.**, s.166; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVIII, s.51.

d) Hafifletilmemesi

Allah Teâlâ, birçok âyette cehennem azabının hafiflemeyeceğini bildirmiştir.⁸⁴¹ Bazıları, azabın hafifletilmemesinin, hiç kesintiye uğramaması, sürekli devam etmesi; bazıları da şiddetinin azalmaması, aynı şiddette hatta artarak devam etmesi anlamına geldiğini söylemiştir. Râzî'ye göre azabın hafifletilmemesi ile kastedilen, hem kesintiye uğramaması hem de şiddetinin azalmamasıdır.⁸⁴²

2.4.2. Cehennem Azabının Çeşitleri

Allah Teâlâ, cehennem azabından bahsederken "عَذَابِ النَّارِ" (ateş azabı),⁸⁴³ ve "عَذَابٌ مُّهِينٌ" (alçaltıcı bir azap),⁸⁴⁴ gibi birbirinden farklı ifâdeler kullanmıştır. Bu ifâdelerden cehennemde hem bedenî, hem de rûhî azabın olduğu anlaşılmaktadır.

Maddî azabın merkezinde "ateş azabı" bulunur. Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem azabı tasvir edilirken argüman olarak büyük ölçüde "ateş azabı" kullanılır. Hatta cehennem denilince insanların aklına evveli emirde hemen "ateş azabı" gelir. Fakat cehennem azabı, ateş azabından ibâret değildir. Rivâyet edildiğine göre cehennemliklerin kendisinden kaçıp ateşe girmek isteyecekleri soğuk azabı vardır.⁸⁴⁵ Nitekim Allah Teâlâ da, cehennemde hiç görülmedik azapların olduğunu bildirmiştir.⁸⁴⁶

Rûhların çekeceği azap ise, Allah'ın cemâlini görememe,⁸⁴⁷ Allah'ın rahmetinden mahrum kalma,⁸⁴⁸ Allah'ın onlarla konuşmaması,⁸⁴⁹ Allah'ın onları unutması⁸⁵⁰ ve Allah'ın lânetine uğramaları⁸⁵¹ vb. şekillerde cereyân edecektir.

2.4.2.1. Fizyolojik Azap

Bu beden yapılan sevap ve günahlara vâsıta olduğu gibi sevap ve günahın karşılığının alınmasında da bir araçtır. Bedenin çekeceği fizyolojik azaplar, ateşlere

⁸⁴¹ Bakara, 2/86, 162; Âl-i İmrân, 3/88; Nahl, 16/85; Fâtır, 35/36.

⁸⁴² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.III, s.169.

⁸⁴³ Bakara, 2/126.

⁸⁴⁴ Bakara, 2/90.

⁸⁴⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIII, s.159.

⁸⁴⁶ Kehf, 18/87.

⁸⁴⁷ Mutaffifîn, 83/15.

⁸⁴⁸ Vâkıa, 56/67.

⁸⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/77.

⁸⁵⁰ Tevbe, 9/67; Sâd, 20/126; Secde, 32/14; Câsiye, 45/34.

⁸⁵¹ Bakara, 2/161.

atılma, ellere, ayaklara ve boyunlara halkalar, prangalar geçirilerek zincirlerle kaynar sularla sürüklenme, kamçılarla dövülme, yenilmesi ve içilmesi işkence olan şeyleri yeme-içme vb. şekillerde cereyân edecektir.

2.4.2.1.1. Ateş (نَارٌ)

Sözlükte, "duyularla algılanan alev, ışıklı ve aydınlık olma" anlamına gelen "نَارٌ" kelimesi⁸⁵² birçok dinde manevî temizlenme veya ceza unsuru kabul edilen bir kavramdır.⁸⁵³ Nâr kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de yüz kırk beş yerde geçmekte olup,⁸⁵⁴ yüz on sekiz yerde cehennemdeki ateş, yirmi yedi yerde dünyevî ateş manasında kullanılmaktadır.⁸⁵⁵

Râzî, ateşin dört kısma ayrıldığını söylemiştir. Bunlar: Nuru olan fakat yakmayan ateştir ki, bu Hz. Musa'nın ateşidir. Nuru olmayan, fakat yakan ateştir ki, bu cehennem ateşidir. Hem nuru olan, hem de yakan ateştir ki, bu dünya ateşidir. Hem nuru olmayan hem de yakmayan ateştir ki bu da ağaçlarda bulunan ateştir.⁸⁵⁶

"...Azap kâfirleri üstlerinden ve ayaklarının altından bürüyeceği gün, şüphesiz cehennem onları mutlaka kuşatmış olacaktır..."⁸⁵⁷ âyeti cehennem ateşinin dünya ateşi gibi yalnız bir yönden değil tüm yönlerden insanı kuşattığına delâlet eder. Ayrıca, insanın bir şekilde dünya ateşini söndürmesi mümkünken cehennem ateşini söndürmesi mümkün değildir.⁸⁵⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de ateşin nasıl bir azap aracı olduğu farklı şekillerde anlatılmıştır. Bunlardan birincisi, en yaygın ve en bilindik olanı, ateşin yakıcı bir madde olarak kullanılmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ, cehennemden yakıtının insanlar, taşlar,⁸⁵⁹ insanların biriktirdiği dünya malları⁸⁶⁰ olduğunu bildirmiştir. Bazıları, cehennem ateşini,

⁸⁵² el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.658; Bekir Topaloğlu, "Nâr", DİA, Ankara: 2006, cXXXII, s.385.

⁸⁵³ Hikmet Tanyu, "Ateş", DİA, Ankara: 1991, c.IV, s.52.

⁸⁵⁴ Muhammed Fuad Abdulbakî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru'l-Hadîs, Kahire:1364, s.723-725.

⁸⁵⁵ Bekir Topaloğlu, "Nâr", DİA, Ankara: 2006, cXXXII, s.385.

⁸⁵⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXII, s.17.

⁸⁵⁷ Ankebût, 29/55.

⁸⁵⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.71-72.

⁸⁵⁹ Bakara, 2/24; Tahrîm, 66/6.

⁸⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/10.

Allah'ın gazabı ile insanoğlunun günahlarının tutuşturduğunu söylemiştir.⁸⁶¹

Bu ateşin ne denli bir yakıcı kuvvete sahip olduğunu "*Ateş yüzlerini yalar ve onlar orada sırtır kalırlar*"⁸⁶² âyetinde net bir şekilde ifade edilmiştir. Ateşin değmesi ile birlikte onlar pişmiş kelle gibi olurlar.⁸⁶³ Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) de bu husus şu şekilde açıklamıştır: "*Ateş onu kebab eder. Üst dudağı, başının ortasına kadar büzülüp çekilir. Alt dudağı da göbeğine kadar sarkar.*"⁸⁶⁴

Ateşin azap unsuru olarak kullanılmasının diğer yönü, cehennemlikler için yiyecek olmasıdır. Allah Teâlâ, "*Allah'ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenlerin*"⁸⁶⁵ ve "*Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenlerin*"⁸⁶⁶ karınlarına ateş doldurduklarını yani ateş yediklerini bildirmiştir.

Ateşin azap unsuru olarak kullanılması, dağlama ve damgalama şeklinde de gerçekleşecektir. Allah Teâlâ, altın ve gümüş biriktirip bunları Allah yolunda harcamayanların bu altın ve gümüşlerinin ateşte eritilerek onların alınlarının, böğürlerinin ve sırtlarının bunlarla dağlanacağını⁸⁶⁷ bildirmiştir. Yine, "*Yakında biz onun burnunu damgalayacağız.*"⁸⁶⁸ âyeti de onların burunlarının damgalanacağına delâlet eder. Çünkü kâfirler, sırf gururlarından dolayı peygamberimize düşman olmada ve Allah'ın dinini tenkit etmede ileri gittikleri için, Allah Teâlâ da, insan vücudunun en kıymetli uzvu olan yüzün en dikkat çekici noktası olan burunlarına damga vuracağını ve bu şekilde onları rezil edeceğini bildirmiştir.⁸⁶⁹

2.4.2.1.2. Zincir (سَلْسِلَةٌ / سَلْسِلَاتٌ)

Sözlükte, "bir şeyi bir şeyden çekip, çıkarmak" anlamına gelen "سَلَّ" fiilinden türeyen⁸⁷⁰ "سَلْسِلَةٌ" kelimesi "birbiri içine girmiş muntazam halkalar manasına gelir."⁸⁷¹ Bu

⁸⁶¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.71.

⁸⁶² Mü'minûn, 23/104.

⁸⁶³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIII, s.113.

⁸⁶⁴ Tirmizî, Cehennem,5.

⁸⁶⁵ Bakara, 2/174.

⁸⁶⁶ Nisâ, 4/10.

⁸⁶⁷ Tevbe, 9/35.

⁸⁶⁸ Kalem, 68/16.

⁸⁶⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.79.

⁸⁷⁰ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.I, s.312-313.

⁸⁷¹ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.I, s.312-313; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.30/105.

kelime, biri müfred (سِلْسَلَةٌ) ikisi de, cemi' (سَلْسِلَا) olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de üç defa geçmektedir.⁸⁷²

Zincirin azap unsuru olarak kullanılması, o zincirler ile inkârcıların cehenneme fırlatılması ve kaynar suda sürüklenmesi şeklinde olacaktır. Bu konuyla alâkalı İbn Abbâs (r.a.) da şöyle demiştir: "*Bu zincir, onun dübüründen girer boğazından çıkar, sonra da kafasını ayaklarıyla birleştirir.*" Kelbî de, "*İpin inciye girmesi gibi zincire girer, sonra da kalan kısmı boynu üzerinde toplanır.*"⁸⁷³ demiştir.

Allah Teâlâ, bu zincirin uzunluğunun yetmiş arşın olduğu bildirmiştir.⁸⁷⁴ "Yetmiş arşın" ifâdesi, "*Onlar için yetmiş kez bağışlanma dilesen de, Allah onları asla affetmeyecektir.*"⁸⁷⁵ âyetinde olduğu gibi ya çokluktan kinâye, ya da muayyen bir rakamdır. Burada bahsedilen zira' hakkında, "*Her zira' yetmiş kulaç, her kulaç ise, Mekke ile Küfe arasındaki mesâfeden daha uzun bir mesâfedir.*"⁸⁷⁶ denilmiştir.

2.4.2.1.3. *Halka* (أَغْلَالٌ)

"أَغْلَالٌ" kelimesi, "غُلٌّ" kelimesinin çoğulu olup sözlükte, "kendisiyle bağlanılan ve organları ortasına alan şey" anlamına gelmektedir.⁸⁷⁷ Terim olarak ise, "*Şüphesiz biz, kâfirler için zincirler, demir halkalar ve alevli bir ateş hazırladık*"⁸⁷⁸ âyetinde vb. âyetlerde, cehennemliklerin boyunlarına geçirilen halka;⁸⁷⁹ "*Onların boyunlarına demir halkalar geçirdik, o halkalar çenelerine dayanmıştır. Bu sebeple kafaları yukarıya kalkık durumdadır*"⁸⁸⁰ âyetinde, "inkârda inat eden kimseler söylenenleri kabul etmemiş, hakikat karşısında boyun eğmemiş, sanki boynunda bir halka varmış gibi kafasını dimdik tutmakta" manasına gelmektedir.⁸⁸¹

⁸⁷² Mü'min, 40/71; Hâkka, 69/32; İnsân, 76/4.

⁸⁷³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.30/105

⁸⁷⁴ Hâkka, 69/32

⁸⁷⁵ Tevbe, 9/80.

⁸⁷⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.30/105

⁸⁷⁷ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.II, s.470.

⁸⁷⁸ İnsân, 76/4.

⁸⁷⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXX, s.224.

⁸⁸⁰ Ankebût, 36/8.

⁸⁸¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVI, s.41-42.

2.4.2.1.4. *Bukağı* (أَصْفَادٌ - أَنْكَالٌ)

Kur'ân-ı Kerîm'de azap aracı olduğu bildirilen "أَنْكَالٌ" kelimesi "نَكَالٌ" kelimesinin çoğudur. Sözlükte, "hayvanı bağlamak için kullanılan bağ",⁸⁸² "kalın, sağlam bağ"⁸⁸³ anlamına gelir. İnsanın hareket etmesini engellediği ve ağırlık yaptığı söylenmiştir.⁸⁸⁴

Bukağı anlamına gelen "Enkâl" kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de bir defa geçmekte olup o da, "إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَجَحِيمًا" (Çünkü bizim yanımızda (kâfirler için) bukağular vardır, cehennem vardır.)⁸⁸⁵ âyetidir. Bu âyetin devamında kâfirlere verilecek iki azap daha zikredilmiştir ki, onlar da "boğazdan zor geçen yiyecek" ve "elim bir azap"tır.⁸⁸⁶ Râzî, bu dört şeyi, rûhî ceza manasına almanın mümkün olduğunu söylemiş ve enkâl'in, "nefsin, bedenî lezzetler ve cismânî bağlarda zincirli kalmaya devam etmesi"⁸⁸⁷ manasına geldiğini söylemiştir.

Yine, "وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُّقْرَّبِينَ فِي الْأَصْفَادِ"⁸⁸⁸ (O gün, suçluları zincirlere vurulmuş olarak görürsün.) ve "وَأَخْرَيْنَ مُّقْرَّبِينَ فِي الْأَصْفَادِ"⁸⁸⁹ (Bukağulara bağlı olarak diğerlerini de, onun emrine verdik.) âyetlerinde geçen "الْأَصْفَادُ" kelimesi de "bukağı, bağ, zincir, kelepçe" manalarına gelmektedir.⁸⁹⁰

2.4.2.1.4. *Sopa* (مَقَامِعُ)

Allah Teâlâ, "Melekler, kâfirlerin yüzlerine ve artlarına vura vura ve "haydi tadın yangın azabını" diyerek canlarını alırken bir görseydin."⁸⁹¹ buyurarak cehennemliklerin azap türlerinden birinin de dövülme olduğunu bildirmiştir. Meleklerin kâfirlere vururken kullandıkları alet ise, "وَالَهُمْ مَقَامِعٌ مِنْ حَدِيدٍ" (Onlar için bir de demirden topuzlar vardır.)⁸⁹² âyetinde beyan etmiştir.

⁸⁸² el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.II, s.655.

⁸⁸³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXX, s.167.

⁸⁸⁴ Cevheri, *Sihah*, s.1169; el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.II, s.655.

⁸⁸⁵ Müzzemmil, 73/12.

⁸⁸⁶ Müzzemmil, 73/13.

⁸⁸⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXX, s.167.

⁸⁸⁸ İbrahim, 14/49.

⁸⁸⁹ Sâd, 38/38.

⁸⁹⁰ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.II, s.371; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIX, s.121-122.

⁸⁹¹ Enfâl, 8/50.

⁸⁹² Hac,22/21.

Âyette geçen "مَقَامِعُ" kelimesi, "kendisiyle hayvanlara vurulan ve böylece boyun eğmeleri sağlanan kamçı/kırbaç" demek olan "مَقْمَعٌ" sözcüğünün çoğuludur.⁸⁹³ Bu sopalara keyfiyetini Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle açıklamıştır: "*Şâyet, o demir sopalardan, kamçılardan bir tanesi yeryüzüne konulsaydı, onu (kaldırmak için) insanlar ve cinler de bir araya gelselerdi, onu yerinden kaldıramazlardı.*"⁸⁹⁴ İbn Abbâs (r.a.) de, meleklerin ellerindeki demir tokmaklar ile kâfirlere vurduklarında vücutlarından alev çıktığını söylemiştir.⁸⁹⁵

Bu ifâdelerden, kullanılan aletlerin ne kadar büyük olduğu, dolayısıyla onu kullanan görevlilerin de ne denli güçlü olduğu ve vurduklarında ne dehşetli bir acının hâsıl olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.2.1.5. *Kaynar Su* (حَمِيمٌ)

Hamîm kelimesi, "ateşte ısınan ve son derece sıcak olan" demektir. Hamam da bu kökten gelir.⁸⁹⁶ Bazıları, "hamîm" kelimesinin, erimiş tunç eriyiği anlamına geldiğini söylemişlerdir ki, Râzî'ye göre bu yanlıştır. Tam aksine, "hamîm", alabildiğine sıcak kaynar su, anlamındadır.⁸⁹⁷ İbn Abbâs (r.a.) bu su hakkında "*Şâyet o suyun bir damlası dünyanın dağlarına düşmüş olsaydı, onları eritirdi.*" demiştir.⁸⁹⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de on dokuz âyette, yirmi defa geçen "Hamîm" kelimesi, bunlardan beş âyette⁸⁹⁹ "dost, yardımcı, kurtarıcı" gibi anlamlara gelirken, geriye kalan on dört âyette, "cehennemde azap aracı olarak kullanılan su"⁹⁰⁰ manasında geçmektedir. Hâkka sûresinin otuz beşinci âyetinde geçen "Hamîm" kelimesine bazı müfessirler

⁸⁹³ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.533.

⁸⁹⁴ Benzer Hadis, İbn Hanbel, **Müsted**, c.XVII, s. 334; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIII, s.21.

⁸⁹⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XV, s.146.

⁸⁹⁶ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.I, s.171; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.28.

⁸⁹⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.16.

⁸⁹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIII, s.21.

⁸⁹⁹ Şuarâ, 26/101; Mü'min, 40/18; Fussilet, 41/34; Hâkka, 69/35; Meâric, 70/10 (İki defa.)

⁹⁰⁰ En'âm, 6/70; Yûnus, 10/4; Hac, 22/19; Sâffât, 37/67; Sâd, 38/57; Mü'min, 40/72; Duhân, 44/46, 48; Muhammed, 47/15; Rahmân, 55/44; Vâkia, 56/42, 54, 93; Nebe, 78/25.

"cehennemde azap aracı olan su"⁹⁰¹ manası verirken, bazıları da, "dost"⁹⁰² manası vermiştir. Râzî de, "dost" manası verenlerdendir.⁹⁰³

Cehennemde azap aracı olarak kullanılan su, bazı âyetlerde "cehennemliklerin kafasından aşağı dökülecek veya içerisinde sürüklenecekleri su"⁹⁰⁴; bazı âyetlerde ise, "cehennemliklere içirilecek su"⁹⁰⁵ olarak tasvir edilmektedir. Bizim burada bahsettiğimiz mana, cehennemliklerin başlarından aşağı döküleceği ve içerisinde sürükleneceği kaynar sudur. Cehennemlikler boyunlarında bukağular ve zincirler olduğu halde bu zincirlerle Hamîm'de sürüklenirler⁹⁰⁶ ve bu su onların başından aşağı döküldüğü zaman vücudun dışında yaptığı tahribât gibi içinde de tahribât yapar.⁹⁰⁷ Cehennemliklere içecek olarak sunulan Hamîm'den ise ileride bahsedilecektir.

2.4.2.1.6. Rüzgâr (سَمُومٌ)

Sözlükte, "bedene iğne ucu gibi etki eden, sıcak rüzgâr, samyeli" anlamına gelen⁹⁰⁸ bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de üç defa geçmekte olup birinde cinlerin yaratıldığı madde,⁹⁰⁹ diğerlerinde azap unsuru olarak geçmektedir.

Azap unsuru olarak geçen âyetler, "فَمَنْ لِّلّٰهِ عَلَيْنَا وَوَقَيْنَا عَذَابَ السَّمُومِ"⁹¹⁰ (*İman eden ve nesilleri de iman konusunda kendilerinin yoluna uyanlar... Şöyle dediler: "Allah da bize lütfetti ve bizi iliklere işleyen cehennem azabından korudu."*) ve "فِي سَمُومٍ وَحَمِيمٍ"⁹¹¹ (*Onlar(Ashâb-ı Şimâl), iliklere işleyen bir ateş ve bir kaynar su içindedirler.*) âyetlerdir.

Semûm hakkında yapılan açıklamalara bütüncül olarak bakıldığında, bu rüzgârın bir şekilde insanın içine nüfûz ettiği ve onda tarif ve tahayyül edilemez acılara sebep olduğu görülmektedir.⁹¹² Ayrıca, bu kelimenin "سَمُومٌ" şeklinde, yani "فَعُولٌ" vezninde

⁹⁰¹ Ömer Nasuhi Bilmen, **Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri**, Bilmen Yayınevi, İstanbul: 1966, c.VIII, s.3827.

⁹⁰² Vehbe Zuhayli, **Tefsîru'l-Münîr**, Dâru'l-Fikr, Dimaşk: 2009/1430, c.XV, s.104; Muhammed İzzet Derveze, **et-Tefsîru'l-Hadîs**, Dâru'l-Gurâbi'l İslamî, Beyrut: 2000/1431, c.V, s.387.

⁹⁰³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.106.

⁹⁰⁴ Hac, 22/19; Mü'min, 40/72; Duhân, 44/48; Rahmân, 55/44.

⁹⁰⁵ En'âm, 6/70.

⁹⁰⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.79.

⁹⁰⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIII, s.21.

⁹⁰⁸ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.318.

⁹⁰⁹ Hicr, 15/27.

⁹¹⁰ Tûr, 52/27.

⁹¹¹ Vâkıa, 56/42.

⁹¹² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIX, s.150; c.XXIX, s.163.

olması bu rüzgârın sürekli estiğine ve devamlı azap verdiği delâlet eder. Çünkü "فَعُولٌ" vezni Arapçada tekerrür eden şeyler için kullanılır.⁹¹³ Yani, bu rüzgâr bir kere esip geçmez. Devamlı eserek işkence etmeye devam eder.

2.4.2.1.7. *Duman* (بِحُمُومٍ)

Allah Teâlâ, "وَوَيْلٌ مِّنْ يَّحْمُومٍ"⁹¹⁴ (*Yahmûmdan bir gölge içerisinde*) âyetinde geçen "Yahmûm", cehennem isimlerinden biri olabileceği gibi "duman ve karanlık" anlamına gelmesi de muhtemeldir.⁹¹⁵

Allah Teâlâ, Vâkıa sûresinde, bu üç azap türünü yani, "Hamîm", "Semûm" ve "Yahmûm"u birlikte zikretmiştir.⁹¹⁶ Râzî'ye göre bu, cehennemliklerin daima azap içinde hor ve hakîr durumda olduklarına bir işaret eder. Çünkü onlar serinlemek için rüzgâra koşsalar Semûm onlara azap eder. Ondan kaçıp bir köşeye saklansalar bu sefer Yahmûm olara azap eder. Bu ikisinden kaçsalar bu sefer Hamîm'e düşeler ve böylece azap durmadan devam eder. Şu şekilde olması da mümkündür: O Semûm onlara çarpınca içleri yanmaya başlar. Bu sefer, Semûm'un yaktığı ateşi söndürmek için Hamîm'e koşarlar ve onu içmeye başlarlar. O da bağırsaklarını paramparça edince bir gölgenin altında serinlemek isterler, bu gölge ise, Yahmûm'dan olan bir gölgedir.⁹¹⁷ Velhasıl bir türlü azaptan kurtulamaz ve durmadan azap çekmeye devam ederler.

Râzî, "Yahmûm" kelimesinin üç manaya muhtemel olduğunu ifâde etmekle birlikte, akabinde yaptığı açıklamalar "Yahmûm"un zehirli kara duman olduğu yönünde yoğunlaşmaktadır. Bu da, Râzî'nin bu üç manadan "duman" manasını kuvvetli muhtemel gördüğü kanaatini uyandırmaktadır.

2.4.2.1.8. *Yiyecekler*

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemliklere yiyecek olarak verilen şeylerin karakteristiğine genel olarak bakıldığında onların karın doyurmadığı ve yiyene aşırı derecede acı ve ıstırap verdiği aşikârdır. Kâdî bu yiyecekler hakkında şöyle der: Kâfirlerin âhiretteki bütün yiyeceklerinin açlığa fayda vermeyen cinsten olması gerekir.

⁹¹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.164.

⁹¹⁴ Vâkıa, 56/43.

⁹¹⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.164.

⁹¹⁶ Vâkıa, 56/42-43.

⁹¹⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.164.

Çünkü yedikleri herhangi bir yiyecek, açlıklarına fayda verse, bu onlar için fayda sağlama ve bir acıma olur. Hâlbuki ilâhî cezalar için, böyle bir şey düşünülemez."⁹¹⁸

Bu yiyecek ve içeceklerin zikredilmesinin amacı, cehennemliklerin ne denli düşkün ve perişan olduklarını beyan etmektir. Çünkü cehennemlikler, uzun müddet aç, susuz halde o zincirlere, bukağılara vurulmuş olarak işkence çektikten sonra ateşe atılırlar. Orada bir su ve bir tür bitki görürler, susuzluklarını ve açlıklarını gidermek için o suya ve bitkilere saldırırlar. Fakat o suyun, kandırmayan, tam aksine içlerini dışlarını kavuran; o bitkinin de doyurmayan, açlığa fayda vermeyen bir şey olduğunu görürler. Bu hal hep böyle devam edip gider.⁹¹⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemliklere yiyecek olarak verileceği bildirilen şeyler; ateş, Zakkûm, Darî' ve Ğusse'dir.

a) Ateş (نَارُ)

Ateş, bedeninin dışına uygulanacak azap argümanlarından biri olduğu gibi aynı zamanda cehennemliklere yemek olarak da sunulacaktır. Bu hususa, *"Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak ve ancak karınlarını doldurmasıya ateş yemiştir olurlar ve zaten onlar çılgın bir ateşe (cehenneme) gireceklerdir."*⁹²⁰ âyeti delâlet eder.

Bazıları âyette geçen ifâdenin hakikî mana olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Ebû Said el-Hudrî, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) şöyle dediğini rivâyet etmiştir: *"Mi'raca yükseltildiğim gece, dudakları deve dudağı gibi olan bir grup gördüm. Onlar için, dudaklarından tutan, sonra da ağızlarına ateşten bir kaya koyan görevliler vardı. Bu kayalar, (onların ağızlarına konulduktan sonra) altlarından çıkıyordu. Bunun üzerine, Cebrâîl (a.s.)'a "Ey Cebrâîl, Bunlar kimler? diye sorduğumda, O da: "Bunlar, haksız yere yetim malı yiyen kimselerdir" dedi."*⁹²¹

Bazıları ise, âyetin mecaz mana ifâde ettiğini söylemişler ve âyeti şöyle te'vil etmişlerdir: Yetim malı yemek, cehenneme götürmesi ve cehennemi gerektirmesi

⁹¹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.152.

⁹¹⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.151.

⁹²⁰ Nisâ, 4/10.

⁹²¹ Benzer hadis, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî, **eş-Şerîa**, Abdullâh b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî (thk.) Dâru'l-Vatan, Riyad: 1999/1420, c.III, s.1529; Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.172.

bakımından sanki ateşi yeme gibidir.⁹²² Yani, yetim malı yiyen kendi kendini ateşin içerisine atmış, hem kendini ateşe yem etmiş hem de ateşi kendisine yemek edinmiştir.

a) Zakkûm (زَقُّومٌ)

Zakkûm, Arapça bir kelime olup harflerinin dizilişi, manasının kötü olduğunu gösterir. Çünkü zâ (ز) ve kâf (ك) harfleri, ancak manasız ve kötü şeyleri ifade için kullanılır.⁹²³ Ancak, İslam öncesi dönemde iyi manada kullanılmaktadır. Örneğin, Ebû Cehil'in, câriyesine, "Bizi zakkûmlandır" dediği, onun da, hurma ve kaymak getirdiği, Ebû Cehil'in (arkadaşlarına), "Buyurun zakkûmlanın" dediği rivâyet edilmiştir. Allah Teâlâ'nın zakkûm ile bu manayı kastetmediği açıktır."⁹²⁴

İbn Kesîr'e göre, bazılarının dediği gibi, bununla belirli bir ağacın kastedilmiş olması muhtemeldir. Onlara göre, bu ağacın dalları, cehennemin her yerine uzanır. Tıpkı, cennetteki evlere Tûbâ ağacının dallarının uzaması gibi. Çünkü cennette Tûbâ ağacının dallarının uzanmadığı hiçbir ev yoktur. Ayrıca, Zakkûm denilen bir ağaç türünün kastedilmesi de muhtemeldir.⁹²⁵ Yani bu, cehennemin her yerinde olan bir ağaç türüdür. Yazır, Zakkûm'un, Tihâme'de biten küçük yapraklı, acı ve fena kokan bir ağacın adı olduğunu söylemiştir.⁹²⁶

Râzî'ye göre, Zakkûm hakkında söylenenlere bütüncül bakıldığına ortaya şöyle bir şey çıkar: Netice itibari ile zakkûm, tat bakımından acı, dokunma açısından sıcak ve yakıcı, koku bakımından iğrenç, görünüş bakımından ise simsiyah olup, yenilmesi zor, yutulması güç ve zorla yedirilen bir şeydir.⁹²⁷

Zakkûm kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de üç âyette⁹²⁸ geçmektedir. Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "mel'un ağaç"⁹²⁹ ile kastedilen ağaç da, Râzî'ye göre, Zakkûm ağacıdır.⁹³⁰

⁹²² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.172.

⁹²³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.169.

⁹²⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.131.

⁹²⁵ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l Azîm**, Sâmi b. Muhammed es-Selâme (thk.), Dâru Tayyibe, Riyad: 1999/1430 (2. baskı), c.VII, s.19.

⁹²⁶ Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, c.VI, s.447.

⁹²⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.169.

⁹²⁸ Sâffât, 37/62; Duhân, 44/43; Vâkıa, 56/52.

⁹²⁹ İsrâ, 17/60.

⁹³⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XX, s.194.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre, haktan sapan yalancılar,⁹³¹ günahkârlar⁹³² zakkûm ağacının meyvesinden yiyecektir. Çünkü onlar son derece acıkacaklar, bu ağaçtan yemek mecburiyetinde kalacaklar veya zebanîler onları bu ağaçtan yemeye zorlayacaktır.⁹³³ Bu ağacın vasıfları, "cehennem dibinde biten bir ağaç olduğu, meyvelerinin şeytanların kafasına benzediği, cehennemliklerin ondan yiyerek karınlarını doldurdıkları",⁹³⁴ "onların karnında maden eriyiği gibi kaynadığı"⁹³⁵ ve "bu ağacın zâlimler için bir fitne olduğu"⁹³⁶ şeklinde açıklanmıştır.

Zakkûm ağacının meyvelerinin şeytanların kafasına benzetilmesi, bilinen bir maddeye benzetme bâbından değil, düşünülen bir şeye benzetme bâbındandır. Buna göre sanki "Düşünce ve hayallerinizde, en çirkin şey, şeytanların başlarıdır. Dolayısıyla, işte bu ağaç da manzarasının çirkinliği ve şeklinin çarpıklığı hususunda, şeytanların başlarına benzer." denilmek istenmiştir.⁹³⁷

Zâlimler için bir fitne olmasıyla ilgili olarak da birkaç şey söylenmiştir. Birincisi, kâfirler bu âyeti duyunca, "ateş, ağacı yaktığı halde, cehennemde ağacın bitebileceği nasıl düşünülebilir?" demiş ve küfürleri artmıştır. İkincisi, bu ağaç cehennemde o kâfirler için bir fitneye dönüşecektir. Çünkü onlar bundan yemekle mükellef tutulacak ve bu onlara zor gelecektir. Üçüncüsü, buradaki "fitne" ile hem mü'minlerin hem de kâfirlerin imtihan edilmeleri kastedilmiştir. Çünkü bu Zakkûm, onlar tarafından ne olduğu bilinmeyen bir şeydir. Neticede, mü'minler bunu duyunca, keyfiyetini bilmedikleri halde iman etmişler ve nasıl olduğunu Allah'a havâle etmişler, zındıklar duyunca ise, bunu Kur'ân-ı Kerîm'i tenkit etmek için bir fırsat olarak görmüşlerdir.⁹³⁸ Yani, mü'minler imtihanı kazanmış, kâfirler ise kaybetmiştir.

⁹³¹ Vâkıa, 56/51.

⁹³² Duhân, 44/44.

⁹³³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.132.

⁹³⁴ Sâffât, 37/62-66.

⁹³⁵ Duhân, 44/45-46.

⁹³⁶ Sâffât, 37/62.

⁹³⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.132.

⁹³⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.131.

b) Darî' (ضَرِيْعٌ)

Allah Teâlâ, cehennemliklerin yiyeceklerini anlatırken "*Onlara, acı ve kötü kokulu bir dikenli bitkiden başka yiyecek yoktur. O, ne besler ne de açlıktan kurtarır.*"⁹³⁹ buyurmuş ve onların yemeklerinin "ضَرِيْعٌ" olduğunu beyan etmiştir.

Darî', "kuru diken, denizin sahile vurduğu kırmızı bir bitki" demektir.⁹⁴⁰ Râzî, Darî'in, "şıbrık", denilen dikenin kuru haline dendiğini ve bunun develerin yediği bir diken türü olduğunu söylemiştir. Bu yaş olduğu zaman develer onu yiyebilir ama kuru olduğunda ise öldürücü bir zehir haline gelir ve develerde kaşıntı yapar. Cehennemdeki Darî'in de dikene benzeyen, sabr bitkisinden daha acı, cîfe'den daha pis kokulu, ateşten daha hararetle bir şey olduğu söylenmiştir.⁹⁴¹

Allah Teâlâ, bu yiyeceğin vasfını, "*O, ne besler ne de açlıktan kurtarır.*" diye beyan etmiştir. Çünkü bu yiyeceklerin gıda olarak hiçbir faydası yoktur. Gıda olabilmesi için her şeyden önce bedendeki açlığı gidermesi ve bedene bir kuvvet ve yağ sağlaması gerekir.⁹⁴² Hâlbuki bunların hiçbirisi onda yoktur.

c) Ğussa (عُصَّةٌ)

Allah Teâlâ, cehennemliklerin cezalarını sayarken onlardan birinin de "*وَطَعَامًا ذَا عُصَّةٍ...*" (*Boğazdan zor geçen yemek...*)⁹⁴³ olduğunu bildirmiştir. Sözlükte, "boğazı tıkayan şey" manasına gelir.⁹⁴⁴ İnsanın yemekte zorlandığı bir şeydir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, "*Onlara, acı ve kötü kokulu bir dikenli bitkiden başka yiyecek yoktur.*"⁹⁴⁵ âyetinde de beyan ettiği gibi, Zakkûm ve diken yemeğidir. Müfessirler, "Bu, böğürtlen gibi bir dikendir. O, insanın boğazına takılır, girer ama çıkmaz" demişlerdir.⁹⁴⁶

⁹³⁹ Gâşiye, 88/6-7.

⁹⁴⁰ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.385.

⁹⁴¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.151.

⁹⁴² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.152.

⁹⁴³ Müzzemmil, 73/13.

⁹⁴⁴ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.468.

⁹⁴⁵ Gâşiye, 88/6.

⁹⁴⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.167.

Anlaşıldığı kadarıyla Ğussa, Darî' veya Zakkûm'un niteliğini anlatan bir sıfat, ya da bunlardan başka böğürtlen türü bir dikendir. Ne olursa olsun insana acı ve ıstırap verdiği bir hakikattir.

2.4.2.1.9. İçecekler

Dünyada sıcaktan hararetlenen insanın serinlemek için su içmesi veya bir su birikintisine girmesi gibi cehennemlikler de çok hararetlenecek ve serinlemek için kendilerine su verilmesini isteyeceklerdir. Onların bu isteğine mukâbil onlara kızgın bir kaynaktan su içirilecek⁹⁴⁷ ve bu su onların bağırsaklarını paramparça edecektir.⁹⁴⁸ Müfessirler bu su hakkında şöyle demişlerdir: "İçilen bu suyun harareti, bir damlasının bile dünyadaki dağlardan biri üzerine düşmesi halinde o dağın eriyebileceği bir noktadadır."⁹⁴⁹

Cehennemin ehlinin derekeleri farklı olduğu gibi yiyecek ve içecekleri de farklı farklıdır. Bazısının içeceği Hamîm, bazısının Sadîd, bazısının da başka bir şeydir.⁹⁵⁰

a) *Hamîm* (حَمِيم)

Allah Teâlâ, kâfirlere,⁹⁵¹ Allah'ın âyetleri hakkında tartışanlara, Allah'ın kitabını ve peygamberlerini yalanlayanlara,⁹⁵² dinlerini oyun eğlence edinip dünya hayatına dalanlara,⁹⁵³ körü körüne atalarını takip edip doğru yola gelmeyenlere,⁹⁵⁴ öldükten sonra dirilmeyi⁹⁵⁵ ve cehennemi yalanlayanlara,⁹⁵⁶ hesaba çekilmeyi ummayanlara,⁹⁵⁷ ashâb-ı şimâl'e⁹⁵⁸ uygun bir ceza olarak⁹⁵⁹ bağırsakları parça parça edecek⁹⁶⁰ bir kaynar suyun olduğunu bildirmiştir.

Aslında hava ve su dünyadaki en serin ve yaralı şeylerden olduğu halde

⁹⁴⁷ Gâşiye, 88/5.

⁹⁴⁸ Muhammed, 47/15.

⁹⁴⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.151.

⁹⁵⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.152.

⁹⁵¹ Yûnus, 10/4.

⁹⁵² Mü'min, 40/69-70.

⁹⁵³ En'âm, 6/70.

⁹⁵⁴ Sâffât, 37/69-70.

⁹⁵⁵ Vâkıa, 56/47.

⁹⁵⁶ Rahmân, 55/43.

⁹⁵⁷ Nebe, 78/27.

⁹⁵⁸ Vâkıa, 56/41.

⁹⁵⁹ Nebe, 78/25.

⁹⁶⁰ Muhammed, 47/15.

cehennemdeki hava ve su dünyadaki tam aksine en zararlı şeylerdendir.⁹⁶¹ O kadar zararlıdır ki, bağırsakları paramparça eder⁹⁶² ve onlar bu şeyin karınlarından çıkmasını arzularlar.⁹⁶³ Fakat bu su, bu kadar zararlı olmasına rağmen cehennemlikler onu susamış bir devenin içişi gibi içeceklerdir.⁹⁶⁴ Çünkü cehennemlikler çok susayıp hararetlenince su isteyecek ve o esnada gözlerine sıvı bir şey gözükecek ki bu, kendi vücutlarından akan kaynar irinlerdir. Bunu su sanacaklar ve ona doğru, tıpkı susuz kimselerin kapandığı gibi kapanacaklar, ondan âdetâ susamış develerin içişi gibi içeceklerdir. Ama onu çok sıcak bulacaklar ve o su bağırsaklarını yakıp parçalayacaktır.⁹⁶⁵

b) Gassâk (غَسَّاقُ)

Gecenin çok karanlık olması, cehennem ehlinin cildinden damlayan şey, irin demek olan⁹⁶⁶ Gassâk kelimesi, "*İşte (azap), onu tatsınlar: Bir kaynar su ve bir irin (Gassâk).*",⁹⁶⁷ ve "*Orada ne bir serinlik ve ne de içecek bir şey tadacaklar! Ancak, kaynar su ve irin (Gassâk) içecekler.*"⁹⁶⁸ âyetlerinde geçmektedir. Gassâk hakkında ileri sürülen görüşler şöyledir:

a) Gassâk, "cehennemliklerden akan irin, sarı su" demektir. Bunun Arap dilinden delili, Arapçada gözyaşı aktığında "غَسَّقَتِ الْعَيْنُ" denilir. İbn Ömer (r.a.) bu kelimenin manası hakkında şöyle demiştir: "*Bu, cehennemliklerden akan irin manasınadır. Bu irinler bir yere toplanır. Onlar da onu içerler.*"

b) Gassâk, kokmuş ve kokuşmuş demektir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle de buyurmuştur: "*Şâyet bir kova "gassâk", dünyaya dökülseydi, dünyadakilerin hepsi kokardı...*"⁹⁶⁹

c) Gassâk, akrep ve yılan gibi zehirli canlıların zehirlerinin içine aktığı bir cehennem gözesidir.

d) Gassâk, tıpkı karanlık bir şeyden irkilmesi gibi ürküntü duyulan şey, hoş

⁹⁶¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.163.

⁹⁶² Muhammed, 47/15.

⁹⁶³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.53.

⁹⁶⁴ Vâkıa, 56/55.

⁹⁶⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.119.

⁹⁶⁶ el-İsfehânî, **el-Müfredât**, c.II, s.467.

⁹⁶⁷ Sâd, 38/57.

⁹⁶⁸ Nebe, 78/25.

⁹⁶⁹ Benzer Hadis, Tirmizi, cehennem, 4.

gitmeyen siyah bir içecek anlamına gelir. Nitekim Allah Teâlâ, "*Karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden.*"⁹⁷⁰ buyurmuştur.⁹⁷¹

Yapılan açıklamaları bir araya getirdiğimizde bunun çok iğrenç ve çok zararlı bir içecek olduğu aşıkârdır.

c) *Sadîd* (صَدِيدٌ)

"Bir şeyden yüz çevirip ondan uzaklaşma" anlamına gelen "صَدَّ" fiilinden türeyen "صَدِيدٌ" kelimesi, "et ve deri arasında oluşan irin" demektir.⁹⁷² Bu kelime, Kur'ân-ı Kerîm'de yalnız bir âyette geçmektedir: "*(Zorbalara) irinli su (Sadîd) iirilecektir. Onu yudumlamaya çalışacak fakat boğazından geiremeyecektir...*"⁹⁷³

Râzî'ye göre burada içirilen şey, cehennemliklerin vücutlarından akan irinin bizâtihi kendisidir. Bazıları, bunun bir teşbîh olduğunu ve mananın "irin gibi olan bir sudan içirilir" şeklinde olduğunu ve Cenâb-ı Hakk'ın, cehennemde irine benzeyen bir şeyi yaratmasının mümkün olduğunu söylemişlerdir.⁹⁷⁴ Bu durumda, "Sadîd" kelimesi, "Cenâb-ı Hakk'ın, cehennemde, cehennemliklere özel yarattığı, irine benzeyen, irinin özelliklerine sahip bir su" manasına gelir.

d) *Gıslîn* (غَسْلِينَ)

Bir şeyi su ile temizleme manasına gelen "غَسَلَ" fiilinden türeyen "غَسْلِينَ" kelimesi⁹⁷⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de bir âyette geçmekte olup o da, "وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غَسْلِينَ" (*Kanlı irinden başka bir yiyeceği de yoktur.*)⁹⁷⁶ âyetidir. Gıslîn'in, "azaba uğradıklarında, cehennemliklerin vücutlarından akan irin, kan ve sarı su" olduğu söylenmiştir.⁹⁷⁷

Âyette, (غَسْلِينَ) Gıslîn kelimesinin "طَعَامٌ" (yemek) kelimesinden istisnâ edilmesi Gıslîn'in yemek mi, yoksa içecek mi olduğu hakkında farklı düşünmelere sebep

⁹⁷⁰ Felak, 113/3.

⁹⁷¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVI, s.202; c.XXXI, s.16.

⁹⁷² el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.II, s.362.

⁹⁷³ İbrahim, 14/16-17.

⁹⁷⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIX, s.85.

⁹⁷⁵ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.II, s.467.

⁹⁷⁶ Hakka, 69/36.

⁹⁷⁷ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.II, s.467.

olmuştur. Râzî'ye göre bu, bir yemek olabileceği gibi, cehennemlikler için yemek yerine konulan içecek de olabilir.⁹⁷⁸

e) Mühl (مُهْل)

"Mühl" kelimesi, "zeytinyağı tortusu", "altın, gümüş gibi madenlerin eritilmiş sıvı hali", "cehennemliklerin vücutlarından akan kan ve irin" veya "cehenneme ait bir çeşit katran" manasına gelir. Kur'ân-ı Kerîm üç âyette geçmektedir.⁹⁷⁹

Cehennemlikler susuzluktan çatlayacak hale gelince su isteyecekler ve kendilerine mühl verilecektir.⁹⁸⁰ Bunun, onların başlarından aşağı dökülüp, yüzlerini yakması mümkün olduğu gibi, onlara içirilmesi ve onların içlerini dağlaması da mümkündür.⁹⁸¹

2.4.2.1.10. Giyecekler

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemliklerin elbiselerinin katrandan ve ateşten olduğu bildirilmiştir.

a) Katrandan Elbiseler

"سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطْرَانٍ وَتَغْشَىٰ وُجُوهُهُمْ النَّارُ" (Gömleklere katrandandır. Yüzlerini de ateş bürüyecektir.)⁹⁸²

Âyette geçen "سَرَابِيلٌ" kelimesi, "سَرِبَالٌ" kelimesinin çoğulu olup "her türlü gömlek" anlamındadır.⁹⁸³ "قَطْرَانٍ" kelimesinin anlamı, "damlayacak durumda olan sıvı katran" demektir.⁹⁸⁴ Râzî bunun, "ebhel denilen bir ağaçtan alınan sıvı olduğunu" söylemiştir. Bu sıvı, kaynatılarak uyuz develere sürülür ve o katranın harareti ve yakıcılığı ile uyuz yakılmış olur. Bazen bunun harareti hayvanın içine dahi nüfûz eder. Ayrıca bu sıvının özelliği, çabuk tutuşmasıdır. Rengi siyah, kokusu da kötüdür.

⁹⁷⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXX, s.106.

⁹⁷⁹ Kehf, 18/29; Duhân, 44/45; Meâric, 70/8.

⁹⁸⁰ Kehf, 18/29.

⁹⁸¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXI, s.111.

⁹⁸² İbrahim, 14/50.

⁹⁸³ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.I, s.303.

⁹⁸⁴ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.II, s.527.

Cehennemdeki katranda cehennemliklerin vücuduna sürüleceği için o bir tabaka gibi olur ve vücudu örten gömleğe benzer.⁹⁸⁵

b) Ateşten Elbiseler

"...فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ" (...*İnkâr edenler için ateşten giysiler biçilmiştir... Başlarının üstünden de kaynar su dökülür.*)⁹⁸⁶ âyetinde cehennemliklere ateşten elbiseler giydirileceği bildirilmiştir.

Enes (r.a.)'ye göre, "ateşten elbiseler" ile kastedilen, cehennemin onları çepeçevre kuşatmasıdır. Bu âyetin bir benzeri de, "*Onlar için cehennem ateşinden döşek, üstlerinde de cehennem ateşinden örtüler var. İşte biz zâlimleri böyle cezalandırırız.*"⁹⁸⁷ âyetidir. Said İbn Cübeyr (r.a.)'ye göre ise, "ateşten elbiseler" ile kastedilen, ateşte eritilmiş bakır elbiselerdir.⁹⁸⁸

2.4.2.2. Psikolojik Azap

Cehennemde psikolojik azabın var olduğunu ispat etmek naklen sabit olduğu gibi aklen de mümkündür. Çünkü insan tek bir cevherdir. İnsan iyi kötü yaptığı şeyleri uzuvları ile yapar. Bu uzuvlar ise, birer vâsitadır. Dolayısıyla, bu azaplar her ne kadar uzuvlara nispet edilse de, gerçekte insanın cevherine yani rûha nispet edilmiştir.⁹⁸⁹ Bu yüzden cehennemde hem bedeni yakan hem de rûhu yakan ateş vardır.⁹⁹⁰

İslam filozofları rûhânî azabın cismânî azaptan daha şiddetli olduğunu söylemişlerdir. Bunun delili de şudur: Allah Teâlâ, kullarının nasıl dua etmesi gerektiğini öğretirken önce, "*Rabbimiz! Bizi ateş azabından koru*", sonra da, "*Kıyamet günü bizi rüsvay etme.*"⁹⁹¹ diye dua etmelerini istemiştir. Bundan da anlaşılmalıdır ki, rûhânî azap cismânî azaptan daha şiddetlidir.⁹⁹² Ayrıca, Allah Teâlâ, "*Rabbimiz! Sen kimi cehennem ateşine sokarsan, onu rezil etmişsindir.*"⁹⁹³ buyurmuştur. Şâyet cismânî azap rûhânî azaptan daha şiddetli olsaydı, cehenneme giren kimsenin hor ve hakîr

⁹⁸⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIX, s.122.

⁹⁸⁶ Hac, 22/19.

⁹⁸⁷ A'râf, 7/41.

⁹⁸⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXIII, s.21.

⁹⁸⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XV, s.147.

⁹⁹⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XVII, s.34.

⁹⁹¹ Âl-i İmrân, 3/194.

⁹⁹² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.IX, s.127.

⁹⁹³ Âl-i İmrân, 3/192.

kılınmakla tehdit edilmesinin bir anlamı olmazdı.⁹⁹⁴

Yine, Allah Teâlâ, "*Şüphesiz, Allah Kâfirleri sevmez.*"⁹⁹⁵ buyurmuştur. Râzî'ye göre bu, lâfzen kısa, mânen uzun bir ifâdedir. Çünkü Allah Teâlâ'nın kulunu sevmemesi demek, azabın en doruk noktası demektir.⁹⁹⁶ Psikolojik azap, onların Allah'ı görmekten ve O'nunla konuşmaktan mahrum bırakılarak ilâhî lânete uğratılmaları vb. şekillerde vukû olacaktır.⁹⁹⁷

2.4.2.2.1. Allah'ın Cemâlini Görememe

Ehl-i sünnet akîdesine göre, cennetlikler cennette Allah Teâlâ'yı göreceklerdir. Bu naklen de aklen de mümkündür. Mu'tezile başta olmak üzere bazı fırkalara göre ise, bu mümkün değildir.

Cehennemliklerin Allah Teâlâ'yı görememelerine gelince bu konuda neredeyse tam bir ittifak söz konusudur. Nitekim Allah Teâlâ, "*Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır.*"⁹⁹⁸ buyurmuştur. Bu âyet, kâfirlerin Allah Teâlâ'yı kıyamet günü göremeyeceklerine delâlet eder.

Allah Teâlâ'yı görmek bir insan için en büyük saadet ve nimettir.⁹⁹⁹ Bu durumda, bunun tam tersi olan Allah Teâlâ'yı görememek ise insanın maruz kalacağı en büyük acı, ıstırap ve azap olsa gerektir.

2.4.2.2.2. Allah'ın Rahmetinden Mahrum Kalma

Rahmet, sözlükte "merhamet etmek, severek ve acıyarak korumak" anlamına gelir. Allah'a nispet edildiğinde ise, merhametin ürünü olan "lütüfta bulunma" manasına gelir.¹⁰⁰⁰ Allah Teâlâ da, "*Şüphesiz, Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir karşılığa değişenler var ya, işte onların âhirette bir payı yoktur. Allah, kıyamet günü onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temizlemeyecektir. Onlar için*

⁹⁹⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.123.

⁹⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/32; Rûm, 30/45.

⁹⁹⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.113.

⁹⁹⁷ Yavuz, "**Azap**", DİA, Ankara:1991, c.IV, s.303.

⁹⁹⁸ Mutaffifîn, 83/15.

⁹⁹⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.34.

¹⁰⁰⁰ Abdülhamit Birışık, "**Rahmet**", DİA; Ankara: 2007, c.XXXIV, s.419.

elem dolu bir azap vardır."¹⁰⁰¹ buyurarak onların yüzüne bakmayacağını ifâde etmiştir. Onların âhirette hiçbir paylarının olmaması ve Allah'ın onlara bakmaması, onlara hiçbir ta'zim, izzet-i ikram, lütuf ve ihsanda bulunmaması, onları her türlü âhret menfâtinden mahrum bırakması demektir.¹⁰⁰²

2.4.2.2.3. Allah'ın Onlarla Konuşmaması

Allah Teâlâ, "*Allah'ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değiştirenler (var ya), işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar. Kıyamet günü Allah, onlarla ne konuşacak ne de onları arıtacaktır. Onlar için elem dolu bir azap vardır.*"¹⁰⁰³ âyetinde bazı kimselerle konuşmayacağını bildirmiştir.

Allah Teâlâ'nın onlarla konuşmayacak olması, onlara ne şiddetli bir gazabı olduğunu göstergesidir. Bu, gazabın şiddetini orta koymak için kinâyeten söylenmiş ifâdedir.¹⁰⁰⁴

2.4.2.2.4. Allah'ın Onları Unutması

Allah Teâlâ, "*Bugüne kavuşacağınızı unuttuğunuz gibi, bu gün biz de sizi unutuyoruz.*"¹⁰⁰⁵ âyetinde ve bundan başka birçok âyette¹⁰⁰⁶ bazı kimseleri unuttuğunu ifâde etmektedir. Hâlbuki "*...Rabbim unutkan değildir.*"¹⁰⁰⁷ ve "*Rabbim, yanılmaz ve unutmaz.*"¹⁰⁰⁸ âyetleri Allah Teâlâ'nın her şeyi bildiğine, hiçbir şeyi unutmadığına ve unutmayacağına delâlet etmektedir.¹⁰⁰⁹

Allah Teâlâ'nın unutması naklen ve aklen imkânsız olunca mevzu bahis olan âyetlerde "Allah'ın unutması" ile kastedilen şey, "onları kendi azapları içinde terk

¹⁰⁰¹ Âl-i İmrân, 3/77.

¹⁰⁰² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VIII, s.98.

¹⁰⁰³ Bakara, 2/174. Ayrıca bk. Âl-i İmrân, 3/77.

¹⁰⁰⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VIII, s.98.

¹⁰⁰⁵ Câsiye, 45/34.

¹⁰⁰⁶ A'râf, 7/51; Tevbe, 9/67; Sâd, 20/126; Secde, 32/14.

¹⁰⁰⁷ Meryem, 19/64.

¹⁰⁰⁸ Sâd, 20/52.

¹⁰⁰⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.69.

ederiz",¹⁰¹⁰ "onlara, unutan kimsenin muamelesi gibi muamelede bulunuruz"¹⁰¹¹ veya "unutulmuş bir şey gibi kabul ederiz"¹⁰¹² demektir.

Şüphesiz unutulma, onların işlediği suçlara uygun bir cezadır. Çünkü Allah Teâlâ, "*Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır)...*"¹⁰¹³ buyurmuştur. Onlar Allah'ı ve Allah'ın emirlerini unuttukları için buna mukâbil bir ceza olarak onların cezası da unutulma olarak ifade edilmiştir.¹⁰¹⁴ Ayrıca bu ifade, "Tıpkı unutanın yaptığı gibi, ümitlerinizi tamamen kırmak için, sizi büsbütün terk ettik. Artık size dönüp bakmayacağız." demektir.¹⁰¹⁵

2.4.2.2.5. Allah'ın Lânet Etmesi

Lânet sözlükte, uzaklaştırma,¹⁰¹⁶ hakîr ve zelîl kılma¹⁰¹⁷ gibi manalara gelir. Terim olarak ise, Allah'ın kulunu rahmetinden ve her türlü âhiret hayrından mahrum etmesi¹⁰¹⁸ ve azaba ve gazaba dūçâr etmesi¹⁰¹⁹ anlamına gelir.

Kur'ân-ı Kerîm'de kırk bir yerde geçen lânet kavramı "hakâret",¹⁰²⁰ "beddua",¹⁰²¹ "Allah'ın rahmetinden uzaklaştırma"¹⁰²² anlamlarında kullanılmıştır. Bu âyetlerde kâfirlere, münâfiklara, zâlimlere, dinî konularda yalan söyleyenlere, kasten adam öldürenlere, akrabalık bağlarını koparanlara, iftiracılara ve bozgunculuk yapanlara lânet edildiği bildirilir. Lânet Allah tarafından olursa "dünyada iyilik ve hidâyetten, âhirette lütuf ve merhametten mahrum bırakma", insan tarafından olursa "küfür, sövme, hakâret, beddua" anlamlarına gelir.¹⁰²³

Lânet, sakınılacak şeylerin en şiddetlisidir. Çünkü bu, Allah'ın rahmetinden uzaklaşmakla beraber, Allah'ın rahmet kapılarının kulun üzerine tamamen kapanması ve

¹⁰¹⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIV, s.76-77.

¹⁰¹¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIV, s.76-77.

¹⁰¹² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVII, s.242.

¹⁰¹³ Şûrâ,42/40.

¹⁰¹⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIV, s.76-77.

¹⁰¹⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXV, s.157.

¹⁰¹⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.IV, s.161-162.

¹⁰¹⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXIX, s.70.

¹⁰¹⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XVIII, s.13.

¹⁰¹⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIX, s.39.

¹⁰²⁰ A'râf, 7/38.

¹⁰²¹ Bakara, 2/159.

¹⁰²² Bakara, 2/88; Mâide, 5/78; Ahzâb, 33/57.

¹⁰²³ Kamil Yaşaroğlu, "*Lânet*", DİA, c.XXVII, s.101.

bir daha açılma umudunun kalmaması demektir. Ateş, zincir vb. araçlarla yapılan azaplardan küçük de olsa kurtulma ümidi varken, lânette tüm kapılar kapanmıştır. Bu yüzden lânet, verilecek cezaların en ağıridır.¹⁰²⁴

¹⁰²⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.199.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CENNET VE CEHENNEM HAKKINDA TARTIŞMALI BAZI MESELELER VE BU MESELELER HAKKINDA FAHREDDİN RÂZÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

Batı'da genellikle "dinsizlik, Allahsızlık" karşılığında kullanılan Ateizmi¹⁰²⁵ kabul eden ve Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr eden mülhidlerin¹⁰²⁶ dışında semâvî ve beşerî dinlerin hiçbiri öldükten sonra iyiliklerin ve kötülüklerin karşılığının görüleceğini inkâr etmemiştir. Ancak bunun sıfatı, ismi, yeri ve zamanı gibi birçok konuda ihtilaf ortaya çıkmıştır.¹⁰²⁷ Diğer dinlerde olduğu gibi İslam'ın ödül ve ceza yurdu olarak bildirdiği cennet ve cehennem hakkında da bir takım ihtilaflar olmuştur. Bunlar; cennet ve cehennemin şu an mevcut olup olmadığı, ebedî olup olmadığı, ehillerinin kimler olduğu, öldükten sonra Allah'ın görülüp görülemeyeceği, A'râf vb. konulardır. İşte bu bölümde, ihtilafli bu meselelere yer verilecek, Fahreddin Râzî'nin görüşleri ile karşıt görüşler karşılaştırılacaktır.

3.1. CENNET VE CEHENNEMİN MEVCUDİYETİ MESELESİ

Cennet ve cehennemin şu an mevcut olup olmadığı konusunda üç görüş vardır. Birincisi, cennet ve cehennemin mevcut olduğunu söyleyenler. İkincisi, cennet ve cehennemin mevcut olmadığını söyleyenler. Üçüncüsü, bu konuda bir şey söylemekten kaçınıp sükût edenler.

Ehl-i sünnet bilginleri, cennet ve cehennemin şu anda yaratılmış olduğunda ittifak etmiştir.¹⁰²⁸ Fahreddin Râzî de bu hususu şu deliller ile ispat etmeye çalışmıştır:

1- "(Cennet) *muttakiler için hazırlanmıştır.*"¹⁰²⁹, "(Cehennem) *Kâfirler için hazırlanmıştır.*"¹⁰³⁰ vb. âyetler cehennemin şu an mevcut olduğuna delâlet eder. Çünkü

¹⁰²⁵ Kenan Gürsoy, "**İlhâd**", DİA, Ankara: 2000. c.XXII, s.96.

¹⁰²⁶ Mustafa Sinanoğlu, "**İlhâd**", DİA, Ankara: 2000. c.XXII, s.90

¹⁰²⁷ el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, **el-Bed' ve't-Târîh**, Mektebü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, Kahire: ty., c.I, s.84.

¹⁰²⁸ Emrullah Fatîş, **İbnü'l-Hümâm'a Göre Yaratılmışlık ve Ebediyet Bağlamında Cennet Ve Cehennem**, Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, c.VIII, Sayı: XVI (Temmuz – Aralık, 2015/2), s.85.

¹⁰²⁹ Âl-i İmrân, 3/133.

"أُعدَّتْ" (hazırlandı) sözü mâzîden haber verir. Dolayısıyla o şeyin varlık âlemine girmiş olması ve mevcut olması gerekir.¹⁰³¹

2- "*İman edip sâlih ameller işleyenlere, kendileri için içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele...*"¹⁰³² âyetinde şu anda mü'minlerin cennete mâlik olduğu bildirilmektedir. Şu anda bir şeye sahip olabilmek için mâlik olunanın da şu anda mevcut olması gerekir.¹⁰³³

3- Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem'in yaşadığı bildirilen cennet¹⁰³⁴ de, cennet ve cehennemin şu an mevcut olduğuna birkaç şekilde delâlet eder.

a) Âyette geçen "الْجَنَّةَ" lafzındaki elif-lam umum ifâde etmez. Çünkü bütün cennetlere birden yerleşmek mümkün değildir. Dolayısıyla burada bahsedilen cennetin daha önceden bilinen bir cennet olması gerekir. Müslümanlarca bilinen cennet ise, mükâfât yurdu olan cennettir.¹⁰³⁵

b) Allah Teâlâ Hz. Âdem'e hitaben, "*Şüphesiz senin için orada aç kalmak, çıplak kalmak yoktur. Orada ne susuzluk çekersin ne de güneş altında kalırsın.*"¹⁰³⁶ buyurmuştur. Bu âyetlerde bahsedilenlerin dünyada olması mümkün değildir. Bu, ancak mükâfât yurdu olan cennette mümkündür.¹⁰³⁷

Cennet ve cehennemin şu an yaratılmış olduğunu savunan Fahreddin Râzî'ye göre cennet, yedi kat semânın üstünde ve arşın altındadır.¹⁰³⁸ Bu konuya delâlet eden deliller şunlardır:

1- "*(Kitabı kendisine sağından verilen kimse) Yüksek bir cennettedir.*"¹⁰³⁹ ve "*Âyetlerimizi yalanlayanlar ve o âyetlere uymayı kibirlerine yediremeyenler var ya,*

¹⁰³⁰ Bakara 2/24; Âl-i İmrân 3/13; İnsân, 76/4.

¹⁰³¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.4; c.IX, s.6; c.XXX, s.224.

¹⁰³² Bakara 2/25.

¹⁰³³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.126.

¹⁰³⁴ Bakara, 2/35.

¹⁰³⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.III, s.4.

¹⁰³⁶ Sâd, 20/118-119.

¹⁰³⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb b. Kayyim el-Cevziyye, **Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh**, Zâid b. Ahmed en-Nüşeyrî (thk.), Dâru Âlemi'l-Fevâid, yy.:ty., c.I, s.58.

¹⁰³⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.6.

¹⁰³⁹ Hâkka, 69/22.

onlara göklerin kapıları açılmaz. Onlar, cennete de giremezler..."¹⁰⁴⁰ âyetleri cennetin mekân olarak yüksekte yani göklerin üzerinde olduğuna delâlet eder.¹⁰⁴¹

2- Enes b. Mâlik (r.a.)'ye, "*Cennet yerde mi, gökte mi?*" diye sorulmuş ve O da şöyle cevap vermiştir: "*Hangi yer ve gök cenneti içine alabilir!*" "*O halde nerededir?*" denildiğinde, "*Cennet yedi kat göğün üstünde ve arşın altındadır.*" demiştir.¹⁰⁴²

Tefsîr-i Kebîr'de, cennetin yedinci kat semâda olduğunu ayrıntılı bir şekilde, delilleriyle birlikte anlatılırken cehennemın nerede olduğuyula alâkalı bilgiler pek mevcut değildir. Fakat cennet ve cehennemın yaratılmış olduğunu savunanların genel görüşü, cehennem yerin altında, derinliklerindedir.¹⁰⁴³

Dırâriyye, Cehmiyye, Mutezile, Hâricîlerden bir grup ve bazı insanlar, cennet ve cehennemın şu an mevcut olmadığını söylemişlerdir. Onlara göre, Yüce Allah her ikisini de kıyamet gününde yaratacaktır.¹⁰⁴⁴ Bayraklı, "*Cenneti insanların amelleri oluşturduğuna göre, cennetin bu dünyadaki boyutu insanlar tarafından oluşturulmakta, âhiretteki boyutu ise kıyametten sonra oluşturulacaktır.*"¹⁰⁴⁵ demektedir. Bu görüşte olanların delilleri şunlardır:

1- *Allah'ın vechi hâriç, her şey helâk olacaktır.*"¹⁰⁴⁶ âyeti cennet ve cehennemın şu an mevcut olmadığına delâlet eder. Çünkü cennet ve cehennemın yaratılmış olduğu düşünüldüğünde, onların da bu evrenin düzeni içerisinde kabul edilmesi ve kıyametle birlikte onların da düzeninin bozulmasının kabul edilmesi kaçınılmaz olacaktır.¹⁰⁴⁷ Hâlbuki Allah Teâlâ, birçok âyette cennet ve cehennemın ebedî olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁴⁸ Yani onların Kıyamet esnasında yok olacak olmaları ebedî olmalarına terstir.

¹⁰⁴⁰ A'râf, 7/40.

¹⁰⁴¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.103; c.XIV, s.62-63.

¹⁰⁴² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.6.

¹⁰⁴³ Harman, "**Cehennem**", DİA, c.VII, s.229.

¹⁰⁴⁴ Hüseyin Tunçbilek, **Cennet ve Cehennem Halen Mevcut mu?**, Dicle Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, c.VII, Sayı: II, Diyarbakır: 2005, s.57-58.

¹⁰⁴⁵ Bayraklı, **a.g.e.**, c.IV, s.374.

¹⁰⁴⁶ Kasas, 28/88.

¹⁰⁴⁷ Erkan Yar, **Diriliş Kuramları ve Gerçeklik Bağlamında Kur'an'ın Ahiret Hakkındaki Anlatımları**, Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2006, c.IX, s.58-59.

¹⁰⁴⁸ Nisâ, 4/57, 122, 169; Mâide, 5/119; Tevbe, 9/22, 100; Kehf, 18/3; Ahzâb, 33/65; Tegâbûn, 64/9; Talak, 65/11; Cin, 72/23; Beyyine, 98/8.

Bu görüşü kabul edenlere göre, karşıt görüşte olanların delillerinden olan Hz. Âdem'in cennetten indirilmesi¹⁰⁴⁹ ile Hz. Âdem'in bir bölgeden başka bir bölgeye geçişi kastedilmiştir. Bu ifâdenin bir benzeri "*Öyle ise inin şehre! İstedikleriniz orada var.*"¹⁰⁵⁰ âyetidir. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem'in yaşadığı bildirilen cennet, mükâfât yurdu olan cennet değildir. Bu hususa delâlet eden deliller şunlardır:

a) Eğer bu cennet, mükâfât yurdu olan cennet olsa idi, ebedî olurdu. Ebedîlik yurdunda yaşayan Hz. Âdem'in, şeytanın ebedîlik yalanına kanması anlamsız olurdu. Hâlbuki âyetler¹⁰⁵¹ şeytanın onları ölümsüzlük yalanı ile kandırdığına delâlet eder.

b) "*...onlar oradan çıkarılacak da değillerdir*"¹⁰⁵² âyeti mükâfât cennetine girenlerin oradan bir daha çıkarılmayacağına, "*...yemişleri ve gölgeleri devamlıdır...*"¹⁰⁵³ âyeti nimetlerin kesintiye uğramayacağına delâlet eder. Hâlbuki Hz. Âdem cennetten çıkarılmış ve Hz. Âdem'e verilen nimetler kesintiye uğramıştır.

c) Allah Teâlâ'nın hikmeti gereği insanlığı başlangıçta ebedî olan ve hiçbir sorumluluğun olmadığı mükâfât cennetinde yaratması uygun değildir. Çünkü o cennet, insanların iman edip iyi işler yapmalarını teşvik için yaratılmıştır.¹⁰⁵⁴

d) Hz. Âdem'in yaşadığı cennetin mükâfât yurdu olan cennet olmasında bir takım şüpheler vardır. Öztürk, cennette yasaklandığı bildirilen ağaç¹⁰⁵⁵ meselesine dikkat çekmiş ve cennette yasaklanmış bir ağacın olmasını akılla kavramanın mümkün olmadığını, mantıksal açıdan bakıldığında bu ağacın cennette yer almaması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁵⁶ Reşit Rıza, mü'minlere va'd edilen cennet ile Hz. Âdem'in cennetini karşılaştırırken Hz. Âdem'in cennetine şeytanın girdiğini hatırlatmış ve "*Hâlbuki âhiretteki cennete sadece muttakî mü'minler girebilecektir.*" demiştir.¹⁰⁵⁷ Bu görüşü benimseyen Ateş, bu cennetin, yüksek bir tepede bulunan bahçe veya dünyanın ilk

¹⁰⁴⁹ Bakara, 2/36.

¹⁰⁵⁰ Bakara, 2/61.

¹⁰⁵¹ A'râf, 7/20; Sâd, 20/120.

¹⁰⁵² Hicr, 15/48.

¹⁰⁵³ Ra'd 13/35.

¹⁰⁵⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.III, s.4.

¹⁰⁵⁵ Bakara, 235; A'râf, 7/19.

¹⁰⁵⁶ Mustafa Öztürk, **Âdem, Cennet ve Düşüş**, Mîlel ve Nihal Dergisi, Yıl: I, Sayı: II, İstanbul: 2004 (Haziran) s.177.

¹⁰⁵⁷ Muhammed Reşit Rıza, **Tefsîru'l-Menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)**, Kahire: 1947, c.I, s.277.

zamanlarında yeryüzünün çoğunu kapsayan, tropikal kuşakta balta girmemiş ormanlardan biri olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵⁸

Ayrıca bu görüşler hakkında herhangi bir tercih yapmayan kimseler de vardır. Onlar, bu konudaki delilleri zayıf ve birbirine ters bulurlar. Onun için bu konuda konuşmayı değil susmayı tercih ederler.¹⁰⁵⁹ Bu görüşü benimseyen İmam Maturîdî, Hz. Âdem ile eşinin oturduğu cennetin, dünyadaki bir bahçe mi, yoksa mü'minlere va'dedilen cennet mi olduğu hususunda bir tercih yapmamış ve konu ile ilgili bir açıklığın bulunmadığını belirtmiştir.¹⁰⁶⁰

Cennet ve cehennem şu an mevcut olmadığını söyleyenlere göre kıyamet koştuktan sonra şu an ki göklerin yerine cennetin, yerlerin yerinde de cehennem yaratılacak olması muhtemeldir.¹⁰⁶¹ Bu görüşü benimseyenlerden olan Fazlurrahman, Kuran-ı Kerîm'in bu dünyanın mahvedilmesinden değil, tebdîl edilmesinden bahsettiğini, bu hususa da "*O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür.*"¹⁰⁶² âyetinin delâlet ettiğini söyleyerek bu dünyanın, sâkinlerinin mutlu olacağı bir bahçeye (cennete) dönüşeceğini söylemiştir.¹⁰⁶³

Cennet ve cehennem yaratılmış ve yaratılmamış olduğunu söyleyenlerin dışında bir görüş daha vardır ki, o da cennet ve cehennem şu an inşâ halinde olduğudur. Bu görüşü savunanlardan biri Muhyiddin b. Arabî'dir. Ona göre cennet ve cehennem şu anda mevcut olup henüz yapıları tamamlanmamıştır. Ancak dünya sona erip teklif zamanı bittikten sonra tamamlanacaktır.¹⁰⁶⁴

3.2. CENNET VE CEHENNEMİN EBEDİLİĞİ MESELESİ

Kelam literatüründe cennet ile cehennem ebediliği hakkındaki tartışmalar hicri birinci asra dayanmaktadır.¹⁰⁶⁵ Bu konuda âlimler genel olarak üç görüşten birini tercih etmiştir. Birinci görüş, hem cennetin hem de cehennem ebedî olduğudur. İkinci görüş,

¹⁰⁵⁸ Süleyman Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi**, Kuba Yayınları, İstanbul: 1997, c.IV, s.317.

¹⁰⁵⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.III, s.4.

¹⁰⁶⁰ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed Mâturîdî, **Te'vîlatu Ehli's-Sünne**, Fatıma Yûsuf el Haymî (thk.), Beyrut: 2004, c.I s.38.

¹⁰⁶¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.6.

¹⁰⁶² İbrahim, 14/48.

¹⁰⁶³ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kur'ân**, Alparslan Açıkgenç (çev.), Fecr Yayınları, Ankara: 1987, s.233.

¹⁰⁶⁴ Hüseyin Tunçbilek, **Cennet ve Cehennem Halen Mevcut mu?**, s.59-60.

¹⁰⁶⁵ Topaloğlu, "**Âhiret**", DİA, Ankara: 1988, c.I, s.547.

hem cennetin hem de cehennemın fânî olduğudur. Üçüncü görüş ise cennetin ebedî, cehennemın fânî olduğudur.

a) Cennet ve Cehennem Ebedîdir

Râzî, varlıklar âleminin dört kısma ayrıldığını söylemiştir. Birincisi, ezeli ve ebedî olan varlıktır ki, bu Allah Teâlâ'dır. İkincisi, ne ezeli ne de ebedî olan varlıktır. Bu da dünyadır. Üçüncüsü, ezeli olup ebedî olmayan varlıktır ki, böyle bir varlığın olması mümkün değildir. Dördüncüsü, ebedî olup ezeli olmayan varlıklardır. Bu da âhiret hayatı ve bütün mükellef varlıklardır. Çünkü âhiretin bir başlangıcı vardır, ama sonu yoktur. Mükellef varlıklar da böyledir. Âhiretin ve ister itaatkâr olsun ister günahkâr olsun mükellef varlıkların hayatının bir başlangıcı vardır ama sonu yoktur.¹⁰⁶⁶

Cennet ve cehennemın ebedî olduğunu söyleyenlerin delilleri şunlardır:

1- "خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ"¹⁰⁶⁷ (Onlar orada ebedî kalacaklardır. Şüphesiz, Allah katında büyük bir mükâfât vardır.) ve "خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ وِلِيًّا وَلَا نَصِيرًا"¹⁰⁶⁸ (Onlar, orada ebedî olarak kalacaklardır. Hiçbir dost, hiçbir yardımcı bulamayacaklardır.) âyetlerinde ve diğer âyetlerde¹⁰⁶⁹ geçen "أَبَدًا" kelimesidir.

Müfessirlerin bir kısmı, "huld" ve "ebed" kavramlarının ikisinin "sonsuzluk" manasına geldiğini ve "ebed" kavramının "huld" kavramını te'kit ettiğini söylemiştir.¹⁰⁷⁰ Fakat Râzî, bu görüşe katılmaz. Ona göre "huld" kavramı "uzun süre" anlamına gelir ve sonsuzluğu ifâde etmez. Sonsuzluğu ifâde eden kavram ise "ebed" kavramıdır. Eğer "huld" kavramı sonsuzluğu ifâde etmiş olsaydı, bunun peşine "ebed" kavramının gelmesi, ziyâde ve lüzumsuz bir tekrar olmuş olurdu ki, bu câiz değildir.¹⁰⁷¹

2- Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakledilmektedir: "Cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme girdikten sonra melekler benekli bir koç getirirler ve onu cennet ehli ile cehennem ehlinin ikâmet yerinin arasına koyarlar. Bir ses, "Bunu

¹⁰⁶⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.80.

¹⁰⁶⁷ Tevbe, 9/22.

¹⁰⁶⁸ Ahzâb, 33/65.

¹⁰⁶⁹ Nisâ, 5/74, 122, 169; Mâide, 5/119; Tevbe, 9/100; Kehf, 18/3; Tegâbûn, 64/9; Talak, 65/11; Cin, 72/23; Beyyine, 98/8.

¹⁰⁷⁰ Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, c.II, s.241.

¹⁰⁷¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.131; c.X, s.22; c.XVI, s.16.

tanıyor musunuz?” der. Cennet sakinleri korkuyla, cehennemlikler ise sevinçle bakar ve hep birden cevap verirler: “Evet ölümdür.” Bu koç kesilir ve “Ey cennet ehli, orada ebedî olarak ölümsüz bir şekilde yaşayın.” denir.”¹⁰⁷²

3- Akıl cennet nimetlerinin sürekli olacağını düşünür. Birileri bu nimetlerin kesileceğini söyleseydi akıl böyle düşünmezdi. Nimetin kaybolacağını bilmek insan için bir korkudur. Nimet ne kadar büyük olursa kaybetme korkusu da o kadar büyük olur. Bu da cennetlikleri devamlı üzüntü ve kedere sevk eder.¹⁰⁷³ Hâlbuki cennette üzüntü ve kedere yer yoktur. Bu da gösterir ki, cennet de, cennet nimetleri de ebedîdir. Nitekim Mütenebbî: *"Bana göre kederlerin en şiddetlisi, sahibinin sona ereceğini kesin olarak bildiği sevinçtedir."* demiştir. Cenâb-ı Hakk, bundan ötürü cennet nimetinin ebedî olduğunu bildirerek "Orada ne dilerlerse, kendileri de ebedî olarak onlarıdır" buyurmuştur.¹⁰⁷⁴ Ehl-i sünnet'in büyük çoğunluğu ile Mu'tezile, Şîa ve Hâricîler âhirette kâfirlere uygulanacak azabın ebedî olduğu fikrini benimsemişlerdir.¹⁰⁷⁵

b) Cennet ve Cehennem Fânîdir

Kaynaklarda cennet ve cehennemın sonsuz olmadığını iddia eden ilk kişinin Cehm b. Safvân olduğu söylenmektedir.¹⁰⁷⁶ Bu görüş büyük bir kitle tarafından kabul edilmese de Cehm b. Safvân gibi düşünenler vardır.¹⁰⁷⁷ Bu görüşü savunanların delilleri şöyledir:

1- Allah Teâlânın isimlerinden biri, el-Âhir'dir.¹⁰⁷⁸ Âhir isminin tecellî etmesi için de bütün varlıkların yok olması gerekir.¹⁰⁷⁹ Bayraklı konuyu şu şekilde açıklamıştır: "Yüce Allah'ın âhir "son" olduğu sıfatı gerçekleşecektir. Her şey yok olacak, tek o kalacaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem için geçen "hulûd" ve "ebed" kelimelerine "uzun süreli" manasını vermek; "sonsuz" manasını vermemek gerekir."¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷² Buhârî, Rikak 50; Müslim, Cennet, 40 (2849).

¹⁰⁷³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.131.

¹⁰⁷⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.55.

¹⁰⁷⁵ Özdemir, **a.g.m.**, s.154.

¹⁰⁷⁶ Topaloğlu, "**Âhiret**", DİA, Ankara: 1988, c.I, s.547.

¹⁰⁷⁷ Cafer Kaysıcı, **Kur'ân-ı Kerîm'de Mükâfat ve Ceza**, Hüner Yayınları, Konya: 2006, s. 311.

¹⁰⁷⁸ Hadîd, 57/3.

¹⁰⁷⁹ Şerafeddin Gölcük, "**Cehmiyye**", DİA, Ankara: 1993, c.VII, s.235.

¹⁰⁸⁰ Bayraklı, **a.g.e.**, c.IX, s.315; c.XIX, s.18.

2- "O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır."¹⁰⁸¹ "Celâl ve ikram sahibi olan Rabbinin zâtı ise bâki kalacaktır."¹⁰⁸² âyetleridir. Bu âyetlerde Allah Teâlâ'nın zâtından başka her şeyin helâk olacağı, fenâ bulacağı belirtilmiştir.

3- "Mutsuz olanlara gelince cehennemdedirler. Onların orada şiddetli bir soluyuşları vardır. Onlar, gökler ve yerler durdukça orada ebedî olarak kalacaklardır. Ancak Rabbinin dilemesi başka. Şüphesiz Rabbin istediğini yapandır."¹⁰⁸³ "Mutlu olanlara gelince gökler ve yerler durdukça içinde ebedî kalmak üzere cennettedirler. Ancak Rabbinin dilemesi başka. Bu, onlara ardı kesilmez bir lütuף olarak verilmiştir."¹⁰⁸⁴

Bu âyetlerde geçen "gökler ve yer durdukça" ifâdesi onların ceza müddetlerinin, göklerin ve yerin bâkî kalma müddetine denk olduğunu gösterir. Göklerin ve yerin devam müddetinin sonlu olduğu hususunda ittifak vardır. Yine, bu âyetlerde yapılan istisnâlar, cezalarının süresinden yapılan bir istisnâdır.¹⁰⁸⁵ Bunlar da cennetteki nimetlerin ve cehennemdeki azapların bir gün sona ereceğine delâlet eder.

Bu iddialara şu şekilde cevap verilmiştir:

1- Allah Teâlâ, mümkinât âleminin tümünü yok eder, böylece Kendisinin âhir oluşu gerçekleşir. Ama daha sonra o mümkinât âlemini yeniden var eder ve ebedî olarak bırakır. Ayrıca insanın aklında her şeyin sonu olabilecek mevcut tek varlık Allah'tır. Dolayısıyla, her şeyin sonu olabilmesi, Hakk Teâlâ'ya has bir vasıf olunca pek yerinde olarak o da "Âhir" diye tavsif edilmiştir. Yine, Allah Teâlâ, varlık olma bakımından ilk, istidlâl hususunda da "âhir"dir. Çünkü bütün istidlâllerin maksadı, yaratıcıyı tanımaktır. Yaratıcıya ulaşmak gayesiyle yapılmayan diğer istidlâllerin fazla önemi yoktur.¹⁰⁸⁶

2- Bu âyetlerde Allah'ın zâtından başka her şeyin helâk olacağı, fenâ bulacağı değil, Allah'ın zâtından başka her şeyin helâk olma ve fenâ bulma niteliğinde olduğunu bildirmektir. Yoksa cennet ve cehennem bir gün helâk olacağı ve fenâ bulacağını

¹⁰⁸¹ Kasas, 28/88.

¹⁰⁸² Rahmân, 55/27.

¹⁰⁸³ Hüd, 11/106-107.

¹⁰⁸⁴ Hüd, 11/108.

¹⁰⁸⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVIII, s.51.

¹⁰⁸⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIX, s.205-206.

bildirmek değildir.¹⁰⁸⁷

Eşyanın ezeliyetini reddetmekle isabetli bir görüş belirten Cehm b. Safvân, ebediyet konusunda aynı isabeti kaydedememiştir. Zîrâ sonradan olan/hâdis nesnelere kendiliklerinden değil, Allah'ın yaratmasıyla var olmuşlar ve bu varlıklarını yine O'nun irâde ve kudretiyle devam ettireceklerdir.¹⁰⁸⁸ Burada kastedilen, bir şeyin aynıyla devam etmesi (bekâ) değil, benzerinin, türünün (emsâl) devam etmesidir. Bu ise gerçek değil, zâhirî bir bekâdır ki buna, "teceddüd-i emsâl" denmektedir.¹⁰⁸⁹ Örneğin, gece ve gündüz, mevsimler durmadan devam eder. İnsan fark etmese de belirli sürelerle tüm hücreleri yenilenir.¹⁰⁹⁰

3- Bu âyetlerde kastedilen gökler ve yer, âhiretteki gökler ve yerdir. Bunun delili, "*O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere tebdil olunacak.*"¹⁰⁹¹ âyetidir. Dünyadaki gökler ve yer olduğunu kabul etsek bile bu, insanların örfüne göre verilmiş bir misâldir.¹⁰⁹² Çünkü insanoğluna göre yer ve gökten daha geniş ve daha uzun ömürlü başka bir şey yoktur.¹⁰⁹³

Âyetlerde yapılan istisnâlara gelince bu, mahşer meydanındaki durma zamanlarının istisnâ edilmesidir. Buna göre Cenâb-ı Hakk sanki "Şakî olanlara gelince onlar ateştedirler. Muhasebe edilmek için durdukları zaman müstesnâ, çünkü onlar o vakit ateşte bulunmazlar..."¹⁰⁹⁴ buyurmuştur.

c) Cennet Ebedî Cehennem Fanîdir

Cennetin ebedî, cehennem ise fânî olduğunu savunanlar görüşlerini, Allah'ın rahmetinin gazabından fazla olması, kısa ömre karşılık uzun cezanın verilmesinin zulüm olması vb. tezler üzerine inşâ etmişlerdir.

İzmirli İsmail Hakkı ve Muhammed İkbâl bu görüşü benimseyenlerdendir. İzmirli, "*ehl-i rahmetin cezası müebbedîdir.*" diyerek cennetin ebedî olduğunu "*azabın*

¹⁰⁸⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXV, s.19-20; c.XXIX, s.104-105.

¹⁰⁸⁸ Tunçbilek, **a.g.m.**, s.19.

¹⁰⁸⁹ Metin Yurdagür, "**Bekâ**", DİA, Ankara:1992, c.V, s.360.

¹⁰⁹⁰ Şaban Döğen, **İlimlerin Diliyle Allah**, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul: 1992, s.165.

¹⁰⁹¹ İbrahim, 14/48.

¹⁰⁹² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVIII, s.52-53.

¹⁰⁹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.6.

¹⁰⁹⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVIII, s.52-53.

*ebedî oluşu ilâhî hikmetle telif edilemez."*¹⁰⁹⁵ diyerek cehennemın fânî olduğunu savunmuştur. İkbâl de, "*Kur'ân-ı Kerîm'in ifâde ettiği cehennem, intikam ateşiyile yanmakta olan bir Allah'ın kullar için hazırlamış olduğu ebedî bir işkence çukuru değildir."*¹⁰⁹⁶ demiştir.

Bu görüşü savunanların delilleri şunlardır:

1- En katı kalpli insan bile kendisine kötülük yapan bir kimseye belli bir süreden fazla azap ederse bu diğer insanlar tarafından kınanmasına neden olur. Durum böyle olunca her türlü çirkinlikten münezzeh olan Allah'ın devamlı azap etmesi ona hiç yakışır mı? Dolayısıyla, kısa bir ömre karşılık, ebedî olarak azap etmek zulümdür. Çünkü Allah Teâlâ, "*Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır).*"¹⁰⁹⁷ buyurmuştur.¹⁰⁹⁸

2- Allah Teâlâ, kullarının dünyada yaptığı tevbeyle kabul edeceğini bildirmiştir.¹⁰⁹⁹ Dünyada kerem sahibi olan ve onların tevbesini kabul eden Allah'ın âhirette de kullarının kendisine yalvarıp yakarmasının en zirveye ulaştığı esnada onların dualarına icâbet edip onların tevbesini kabul etmeyeceğini nereden biliyorsunuz?¹¹⁰⁰

3- Allah Teâlâ, "*Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfâtını görecektir.*"¹¹⁰¹ buyurmuştur. Şüphesiz kâfirler de bu dünyada bazı iyilikler yapmıştır. Bu durumda, eğer Allah Teâlâ onların yaptıkları iyiliklerin karşılığını vermezse o iyilikleri zâil etmiş olur ki bu da Hakîm olan Allah Teâlâ'ya yakışmaz.¹¹⁰² Dolayısıyla bu iyiliklere karşılık da azaplarının bir gün sona ermesi gerekir.

4- "*لَا يَبْقَىٰ فِيهَا أَحْقَابٌ*"¹¹⁰³ (*Devirlerce içinde kalacaklar.*) Bu âyette geçen "*أَحْقَابٌ*" kelimesi, "*حُقُوبٌ*" kelimesinin çoğuludur. "*حُقُوبٌ*" kelimesinin manasının ise, seksen küsur yıl, yüz yıl ve yetmiş bin yıl olduğu ve bu yılların her bir gününün dünya günüyle bin

¹⁰⁹⁵ İsmail Hakkı İzmirli, **Yeni İlm-i Kelâm**, Sabri Hizmetli (haz.), Umran Yayınları, Ankara:1981,s. 328; İzmirli, **Nârın Ebediyeti ve Devamı Hakkında Tedkîkât**, Dâru'l-Funûn Matbaası, İstanbul:1341, s.5.

¹⁰⁹⁶ Muhammed İkbâl, **İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, H. Ahmet Asrar (çev.), Birleşik Yayıncılık, İstanbul: t.y. s.169.

¹⁰⁹⁷ Şûrâ, 42/40.

¹⁰⁹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.228.

¹⁰⁹⁹ Mü'min 40/60.

¹¹⁰⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIV, s.69.

¹¹⁰¹ Zilzâl, 99/7.

¹¹⁰² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.35.

¹¹⁰³ Nebe, 78/23.

yıl olduğu söylenmiştir. Yani, ne kadar uzun olursa olsun neticede sonlu bir zamandır. Bu da cehennemin ebedî olmadığına delâlet eder.¹¹⁰⁴

5- "قَالَ النَّارُ مَثْوِيكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ" (Allah da diyecek ki: "Allah'ın diledikleri (affettikleri) hâriç, içinde ebedî kalmak üzere duracağınız yer ateştir.)¹¹⁰⁵ Bu âyette yapılan istisnâ Allah'ın dilediği anda azabı sonlandıracağına delâlet eder.

Bu iddialara şu şekilde cevap verilmiştir:

1- Allah Teâlâ, kullarına doğruyla yanlışı göstermiş, iyilerin ebediyyen cennete, inkârcıların ebediyyen cehenneme gireceğini haber vermiştir. Kul da kendi irâdesiyle tercihte bulunmuştur. Dolayısıyla, tüm uyarılara rağmen yanlıştaki ısrar edenlere tehdit ettiği cezayı veren zâlim olmaz.¹¹⁰⁶

Kısa ömre karşılık ebedî ceza vermeye gelince suçun cezası nimetin kıymetine göre artar. Yüce Allah'ın kulları üzerindeki nimetleri sayısız ve sınırsız olunca buna karşılık işlenen suçta büyük olur.¹¹⁰⁷ Ayrıca, "O, göğüslerdekini de bilendir."¹¹⁰⁸ âyeti kâfirin kalbinde küfrün odaklaştığına, hatta ebediyyen yaşayacak olsaydı bile, Allah'a itaat ve ibadet etmeyeceğine delâlet eder.¹¹⁰⁹ Yani ebediyyen yaşasa küfür içinde kalacağına göre, ebediyyen cezaya müstahak olmuş demektir.

Ayrıca, mahlûkatın gerçek sahibi ve mâliki olan Allah Teâlâ'dır. O ise mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunur. Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın yaptığı hiçbir şey zulüm sayılmaz.¹¹¹⁰

2- Kâfirlerin şiddetli acı ve elemelerle çok fazla meşgul olmaları, onların tevbe etmelerine mânî olacaktır. Ayrıca, ehl-i sünnet âlimlerimize göre, Allah Teâlâ, tevbeyi dünyada kabul eder, âhirette ise kabul etmez.¹¹¹¹

3- Onların bu deliline karşılık, "İnkâr edenler ve Allah yolundan alıkoyanlar var ya; işte, Allah onların bütün amellerini boşa çıkarmıştır."¹¹¹² âyeti delil getirilir. Çünkü

¹¹⁰⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXXI, s.15.

¹¹⁰⁵ En'âm, 6/128.

¹¹⁰⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVIII, s.228.

¹¹⁰⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.III, s.136.

¹¹⁰⁸ Fâtır, 35/38.

¹¹⁰⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVI, s.28.

¹¹¹⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.VII, s.105.

¹¹¹¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIV, s.69.

kâfir, amelini Allah rızası için işlememiştir. Dolayısıyla O, herhangi bir iyi amel işlemiş sayılmaz.¹¹¹³ Amellerin sübûtunun şartı imandır. İman ise kâfirdedir yoktur. Şart olmayınca meşrû olmayacağına göre, iman olmayınca da amel olmaz. Şirk, iman hâric bütün iyilikleri yok eder.¹¹¹⁴

Bu iddiaya karşı bir delil de, "*İnkâr edenlere gelince onların amelleri ıssız bir çöldeki serap gibidir. Susamış kimse onu su sanır. Yanına geldiğinde hiçbir şey bulamaz.*"¹¹¹⁵ âyetidir. Allah Teâlâ, inkârcıların yaptığı iyi amelleri çöldeki bir seraba benzetmiştir. Yani, kâfir yaptığı iyiliklerden bir sevap umacak ama umduğunu bulamayacaktır.¹¹¹⁶

4- Her ne kadar bu kelimenin süresinin mahdut olduğu söylene de bundan cehennem ebedî olmadığı anlaşılır. Burada, "ahkâb" ile sınırlanan bir çeşit azaptır. Ondan sonra başka bir azap, ondan sonra başka bir azap... Bu böylece ilâ nihâye devam eder.

"Ahkâb" kelimesinin bir son ifade ettiği kabul edilse bile, bu ifâdenin cehennemliklerin cehennemden çıkışlarına delâleti, "mefhûmî" bir delâlettir. Hâlbuki sarâhaten ifade edilen, onların oradan asla çıkarılmayacaklardır. Çünkü Cenâb-ı Hakk, "*Onlar oradan çıkmak isterler. Oysa onlar oradan çıkacak değildirler. Onlar için kalıcı bir azab vardır.*"¹¹¹⁷ buyurmuştur. Mefhûm'un karşısında mantûk'un tercih edileceğinde şüphe yoktur.¹¹¹⁸

5- Burada yapılan istisnâ, mahlûkatın hesaba çekildiği vakitlerden yapılan istisnâdır. Çünkü o zaman insanlar henüz ebedî olarak cehenneme girmemişlerdir. Zîrâ âyettin başındaki, "*Onların hepsini bir araya toplayacağı gün*" ifâdesi, bu günün Kıyamet günü olduğuna delâlet eder.¹¹¹⁹

Netice olarak diyebiliriz ki, cennetin ebedîliği meselesi incelenirken ona ait delil ve bilgiler sathî tarzda hevâ ve hevesin anladığı manada değil de gerçek ve akıl, nakil,

¹¹¹² Muhammed, 47/1. Ayrıca bk. Zümer, 39/65.

¹¹¹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.35.

¹¹¹⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.46.

¹¹¹⁵ Nûr, 24/39.

¹¹¹⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXIV, s.8.

¹¹¹⁷ Mâide, 5/37.

¹¹¹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXXI, s.15.

¹¹¹⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIII, s.159.

fitrat üçgeninde ifâde ve maksadına uygun tarzda anlaşılırsa bu hususta hiçbir problem olmadığı görülür. Aksi takdirde nakil ve fitrattan yoksun bir şekilde, sadece akılla meseleleri çözmeye çalışmak, hem insanı hataya sevkeder, hem de aklın fitrata uygun hareket etmemesine neden olur. Zîrâ aklın fitratı, onu kapasitesi kadar kullanmaktır. Dolayısıyla bu ölçüyü dikkate alan kişi, bu meselede “cennet (ve cehennem) ebedîdir” görüşünü rahatlıkla kabul eder.¹¹²⁰

3.3. CENNET VE CEHENNEM EHLİ

İnsanların bir kısmı sadece Allah Teâlâ'nın varlığını değil hiçbir tanrının varlığını kabul etmemiştir. İslam dünyasınca, "ilhâd", batı dünyasında ise, "ateizm" olarak isimlendirilen¹¹²¹ bu düşünce, "Tanrı'nın varoluşunu inkâr etmekten ibaret olan doktrin" olarak tanımlanmıştır. Descartes, Spinoza, Fichte, Heidegger, Jaspers, Wittgenstein gibi dünyaca ünlü düşünürler ateizmi kabul eden kişilerdendir.¹¹²² Bir kısmı da Allah Teâlâ'ya inanmak yerine adına Brahma, Vişnu, Şiva, Amon, Ra, Zeus vs. dediği başka tanrılara inanmıştır.

Bazıları da Allah Teâlâ'nın varlığına inanmakla birlikte Allah Teâlâ'dan başka tanrılara da inanmıştır. Buna, Eski Sami kavimlerini ve Hicaz bölgesinde yaşayan topluluklar örnek verilebilir. Onlar, birçok tanrıya inanmakla birlikte, bu tanrıların üzerinde mutlak güç ve kudret sahibi yüce bir varlığa da inanıyor ve bu yüce varlığın ismine "Allah" diyorlardı. Ancak, Allah'ı çok uzaklarda resif bir tanrı olarak tasavvur ettikleri için günlük işlerinde ise çevrelerinde putlarını gördükleri, Allah'la aralarında şefaathçi olacaklarına inandıkları düşük derecedeki ilahlara tapıyorlardı.¹¹²³ *"Andolsun ki onlara: 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorsan, mutlaka; 'Allah' derler. De ki: '(Öyleyse) övgü de yalnız Allah'a mahsustur.' Ama onların çoğu bilmezler"*¹¹²⁴ âyeti de bu hususa delâlet eder.

¹¹²⁰ Cafer Kayısıcı, **a.g.e.**, s. 314.

¹¹²¹ Mustafa Sinanoğlu, "**İlhâd**", DİA, Ankara: 2000. c.XXII, s.90

¹¹²² Jules Girardi, **Çağdaş Ateizmin Problemi**, Murtaza Korlaelçi (çev.), Ankara Üniv. İFD, Ankara: 2000, c. XLI, s.370-371.

¹¹²³ Ekrem Sarıçioğlu, **Kur'âna Göre Müşrikler ve Putperestler**, İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı: I, Temmuz 1986, s.27.

¹¹²⁴ Lokmân, 31/25. Başka âyetler için bakınız: Ankebût, 29/61; Zümer, 39/38; Zuhruf, 43/9; Mü'minûn, 23/ 84-85; Fâtır,35/42; Ankebût, 29/65.

Kimileri de Allah Teâlâ'nın varlığına, birliğine iman edip tevhid inancını benimsemiştir. Bu zümreden olan insanların bir kısmı Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarına dikkat etmiş ve yaşamını buna göre tanzim etmiş, bir kısmı ise, bu hususta gevşeklik göstermiştir. Kimileri ise, ilk başta tevhid inancına sahipken daha sonra şirke düşmüştür. Bir kısmı da zâhirde iman etmiş gibi görünüp hakikatte inkârcı olmuştur.

Bu açıklamayı yaptıktan sonra bu bölümde, insanlar beş gruba ayrılacak ve cennet ehli mi yoksa cehennem ehli mi olduklarına dâir Fahreddin Râzî'nin görüşlerine yer verilecektir. Allah Teâlâ'nın varlığını hiç kabul etmeyenler, gerek Allah Teâlâ'ya inanmayıp başka tanrılara inananlar, gerekse Allah Teâlâ'ya inanmakla birlikte başka tanrılara inananlar, "*Müşrik*"; zâhirde iman etmiş gibi görünüp, hakikatte inkârcı olanlar, "*Münâfik*"; evveli emirde tevhid inancını benimserken daha sonra şirke düşenler, "*Ehli Kitap*"; tevhid inancından ayrılmamakla beraber, kullukta gevşeklik gösterenler, "*Fâsık*"; Allah Teâlâ'nın varlığına, birliğine inanıp, hayatını Allah Teâlâ'nın istediği şekilde tanzim edenler, "*Muvahhid/Muttakî*" başlığı altında değerlendirmeye tâbî tutulacaktır.

3.3.1. Müşrik

Şirk, sözlükte “ortak olmak” ve “ortaklık” anlamına gelir. Terim olarak “Allah’ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O’na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanma” demektir. Şirk koşana, “müşrik”, şirk koşulan şeye de “şerîk” denir.¹¹²⁵ Şirkin en bilinen şekli putperestliktir.¹¹²⁶ Putperestliğin tarihini ilk insan Âdem (a.s.)’in oğullarından olan Kâbil'e kadar götürenler vardır.¹¹²⁷

Şirk’in âhiretteki cezasına gelince, bu husus gâyet açıktır. Çünkü Allah Teâlâ, "*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a şirk koşan kimse, şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.*"¹¹²⁸ buyurmuştur. Bu âyet, Allah Teâlâ'nın şirke düşenleri kesinlikle affetmeyeceğine, şirkin dışında kalan günahları ise dilerse affedebileceğine delâlet eder.¹¹²⁹ "*Şüphesiz, inkâr eden kitap ehli ile Allah'a ortak*

¹¹²⁵ Mustafa Sinanoğlu, "*Şirk*", DİA, Ankara: 2010, c.39, s.193.

¹¹²⁶ Ahmet Güç, "*Put*", DİA, Ankara: 2007, c.XXXIV, s.364.

¹¹²⁷ M.Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara: 2013 (18. Baskı), c.I, s.73.

¹¹²⁸ Nisâ, 4/48. Benzer âyet: Nisâ, 4/116.

¹¹²⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.X, s.112.

koşanlar, içinde ebedî kalmak üzere cehennem ateşindedirler. İşte onlar yaratıkların en kötüsüdürler."¹¹³⁰ âyeti de onların cehennemde ebedî olarak kalacaklarına delâlet eder.

Ateistlere gelince, onların şirk koşmadıklarını ve bu yüzden yukarıda zikredilen âyetin kapsamına girmediğini söyleyenler olmuştur. Onlara şu şekilde cevap verilebilir: Allah Teâlâ kendisine ortak koşanları kesinlikle affetmeyeceğini bildirmiştir. Hatta bu müşriklerin bir kısmı başka tanrılara tapmakla birlikte Allah Teâlâ'nın varlığına da inanmaktadır. Hal böyle olunca Allah Teâlâ'nın varlığını hiç kabul etmeyenlerin affedilebileceğini söylemek beyhûde bir umuttur.

Yine, Kur'ân-ı Kerîm'de ateizme dâir âyet olmadığı söylenmiştir. Hâlbuki "*Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilâh edineni gördün mü?*",¹¹³¹ "*Acaba onlar herhangi bir yaratıcı olmadan mı yaratıldılar?*"¹¹³² ve "*Âhirete inanmayanlara dahi elîm bir azâb hazırlamışızdır.*"¹¹³³ âyetleri onlara cevap teşkil eder. Çünkü onlar, kendi nefislerine uymuş ve doğadaki her şeyin kendiliğinden olduğunu savunmuşlardır. Yine onlar, ölümden sonraki hayatı yani âhireti de inkâr etmişlerdir.¹¹³⁴ Dolayısıyla, onların da müşriklerden farklı olmadıkları ve aynı cezaya dâir olacakları ortaya çıkmıştır.

3.3.2. Münâfık

Sözlükte, "*tarla faresinin yuvasına girmesi, bir kimsenin olduğundan başka görünmesi*" anlamındaki *nifâk* mastarından türemiş bir sıfat olan *münâfık* kelimesi, terim olarak, "*inanmadığı halde kendisini mü'min gösteren kimse*" demektir.¹¹³⁵ İslam tarihinde nifâk hareketleri Müslümanların güçlendiği dönem olan Medine döneminde ortaya çıkmıştır.¹¹³⁶

Âlimler, alenî küfrün mü yoksa münâfıklığın mı daha kötü olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Alenî küfrün daha kötü olduğunu söyleyenler, "Kâfir, hem kalben câhil hem de lisânen yalancıdır. Münâfık ise, kalben câhil, lisânen sâdık" diyerek alenî küfrün münâfıklıktan daha kötü olduğunu söylemişlerdir.

¹¹³⁰ Beyyine, 98/6.

¹¹³¹ Furkân, 25/43.

¹¹³² Tûr, 52/35.

¹¹³³ İsrâ, 17/10.

¹¹³⁴ Aydın Topaloğlu, "**Materyalizm**", DİA, Ankara: 2003, c.XXVIII, s.137.

¹¹³⁵ Hülya Alper, "**Münâfık**", DİA, Ankara: 2006, c.XXXI, s.565.

¹¹³⁶ H. Ahmet Sezikli, "**Münâfık**", DİA, Ankara: 2006, c.XXXI, s.568.

Münâfıklığın daha kötü olduğunu söyleyenler ise, bu sözü kabul etmemiş ve "Münâfık, her ne kadar lisânen sâdık görünse de aslında o, lisânen de yalancıdır. Çünkü o, iman etmediği halde iman ettiğini söylemektedir." diyerek münâfığın da hem kalben hem de lisânen yalancı olduğunu söylemişler ve bu hususa "*Münâfiklar sana geldiklerinde, "Senin, elbette Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik ederiz" derler. Allah senin, elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor.*"¹¹³⁷ âyetini delil getirmiştir.

Ayrıca, münâfığın insanların zihinlerini bulandırırken kâfirin böyle olmaması; kâfirin mertçe inancını belirtirken, münâfığın sinsilik etmesi; münâfığın küfrüne bir de istihzâ eklemesi gibi sebepler münâfığın küfrünün daha kötü olduğunu gösterir.¹¹³⁸

Mü'min, kâfirliğini açık olarak ortaya koyan kimseden korunur, ama münâfığın mü'min olduğunu zannederek onunla samimi olur ve ona sırlarını açar. Çünkü münâfık insana şeytan gibi, "Ben senin düşmanımım." diyerek değil, "Ben senin dostunum." diyerek gelir¹¹³⁹ ve duyduklarını gidip kâfirlere anlatır. Kısacası münâfık, mü'minler ile kâfirler arasında gider gelir, her ikisini de hoşnut etmeye alışır ama bu arada Allah'ı kızdırır.¹¹⁴⁰

Fahreddin Râzî de, münâfıklığın daha kötü olduğu görüşündedir. Ona göre münâfığın daha kötü olmasının en birinci sebebi onların inananlarla alay etmeleridir.¹¹⁴¹ Onların bu tavırlarına mukâbil Allah Teâlâ da âhirette onlarla alay edeceğini bildirmiştir.¹¹⁴² Bu durumu İbn Abbâs (r.a.) şöyle anlatmıştır; "*Mü'minler cennete, kâfirler de cehenneme girince, Allah, münâfikların bulunduğu yere cennetten bir kapı açar. Bunu gören münâfiklar kapıya doğru yönelirler, bu esnada da cennetlikler onları seyretmektedir. Onlar bu kapıya tam vardıklarında, kapı yüzlerine kapanır.*" Bu şekilde Allah Teâlâ onlarla alay eder.¹¹⁴³

Netice olarak münâfikların küfrünün, müşriklerinkinden daha kötü olduğu sabit olunca onların âhiretteki cezasının da daha kötü olacağı ortaya çıkar. Nitekim Allah

¹¹³⁷ Münâfikûn, 63/1.

¹¹³⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.63-64.

¹¹³⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.77.

¹¹⁴⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVIII, s.55.

¹¹⁴¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.63-64.

¹¹⁴² Mutaffîfin 83/29-34.

¹¹⁴³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.II, s.73.

Teâlâ, "*Şüphesiz ki münâfıklar, cehennem ateşinin en aşağı tabakasındadırlar.*"¹¹⁴⁴ buyurmuştur. Âyette geçen "derk-i esfel" cehennemın en dip noktası demektir.¹¹⁴⁵

3.3.3. Ehl-i Kitap

Ehl-i kitap (Ehlü'l-Kitab) tamlaması "ilâhî bir kitaba inananlar" anlamına gelir. Buna göre müslümanlara da ehl-i kitap denilebilir. Ancak, bu terkip terim olarak müslümanlar dışındaki kutsal kitap sahibi din mensupları için kullanılır. Yahudi ve Hıristiyanların ehl-i kitap olduklarına dâir şüphe yoktur. İslam'ın yayılmasına paralel olarak ehl-i kitab'ın sadece Yahudi ve Hıristiyanları ihtiva ettiği kanaati de değişmiştir. Bunun temel sebeplerinden biri Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudi ve Hıristiyanların dışında Sabîlik ve Mecûsîlik gibi dinlerden haber verilmesidir. Bu yüzden Sabîliğe, Mecûsîliğe hatta Hinduizme inananların da ehl-i kitap olabileceği söylenmiştir.¹¹⁴⁶ Râzî, ehl-i kitap olarak, Yahudi, Hıristiyan, Sâmirî, Sabî ve Mecûsîleri¹¹⁴⁷ saymıştır.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Yahudi ve Hıristiyanların özelinde ehl-i kitab'ın cennete gideceğini söyleyenler olmuştur. Bu görüşü benimseyen Ateş, Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamberin nübüvvetine inanmasa bile Allah'a şirksiz, âhirete şeksiz inanan ve sâlih amel işleyenlerin cennete gireceğini söylemiştir. Yine, Kur'ân-ı Kerîm'in önceki kitapları nesh edici değil tasdik edici olduğunu ve Yahudi ve Hıristiyanların bugün ellerinde bulunan Tevrat ve İncil'in tahrif edilmediğini dolayısıyla onlardaki bilgilerin doğru olduğunu söylemiştir. Kısacası O'na göre, Yahudi ve Hıristiyanlar da cennete gidebilir. Çünkü "*Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir.*"¹¹⁴⁸

Koçyiğit de, Ateş'in bu iddialarına, kullanmış olduğu delillere, "*Cennet Mü'minlerin Tekelindedir*"¹¹⁴⁹ diyerek cevap vermiştir. Daha sonra, Ateş'in yazdığı bir başka makale¹¹⁵⁰ ile bu tartışma devam etmiştir. Söz konusu sebep ne olursa olsun ortada güneş kadar açık bir hakikat vardır. Bu hakikat de başta peygamberlere ve

¹¹⁴⁴ Nisâ, 4/145.

¹¹⁴⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XI, s.78.

¹¹⁴⁶ Remzi Kaya, "**Ehl-i Kitap**", DİA, Ankara: 1994, c.X, s.516-518.

¹¹⁴⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.27.

¹¹⁴⁸ Süleyman Ateş, **Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir**, İslami Araştırmalar Dergisi, c.III, Sayı: I (Ocak), 1989, s.7-24.

¹¹⁴⁹ Talat Koçyiğit, **Cennet Mü'minlerin Tekelindedir**, İslami Araştırmalar Dergisi, c.III, Sayı: III (Temmuz), 1989, s.85-94.

¹¹⁵⁰ Süleyman Ateş, **Cennet Tekelcisi mi?**, İslami Araştırmalar Dergisi, c.IV, Sayı: I (Ocak), 1990, s.29-37.

kitaplara iman etmeden sonrasında da dinler silsilesinin son zincirine boyun eğmeden ve son peygamber'e ve ona indirilen kitaba inanmadan cennete girilemeyeceğidir.¹¹⁵¹ Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'in hiçbir yerinde, bizzat Ateş'in kendisinin de kabul ettiği, tahrîfâtın ve sonradan katmaların olduğu Tevrat'a uyanların felâha ereceğine dâir bir bilgi de yoktur.¹¹⁵²

Ehl-i kitabın müşrik olmadığını söyleyenler, Allah Teâlâ'nın bazı âyetlerde¹¹⁵³ müşriklerle ehli kitabı ayrı ayrı zikretmesini delil getirmişlerdir. Onlara göre bu, onların birbirlerinden farklı olduklarına delâlet eder. Râzî'ye göre bu izah, "*Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâîl'e ve Mikâîl'e düşman olursa bilsin ki, Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır.*"¹¹⁵⁴ âyeti ile işkâl oluşturur. Allah Teâlâ'nın onları ayrı ayrı zikretmesi küfürdeki derekelerine dikkat çekmek içindir. Putperestler şirkte çok ileri gittikleri için özel olarak "müşrik" diye zikredilmiştir.¹¹⁵⁵

Bu başlık altında, bu inanç grupları hakkında bilgiler verildikten sonra mevcut ehli-i kitabın şirkte düştüklerine ve ebedî azaba müstehak olduklarına dâir Fahreddin Râzî'nin sunduğu deliller serdedilecektir.

3.3.3.1. Mecûsîlik

Mecûsîlik, Zerdüş'tün tebliğ ettiği, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle mezcedilmesinden oluşan bir dindir. Ateş kültüyle ilgili inanç ve ritüelleri sebebiyle "ateşperestlik" adıyla da bilinir.¹¹⁵⁶ Hiç sönmeyen bu ateşin bir mûcize olarak peygamberimizin doğduğu gece söndüğü rivâyet edilmiştir.¹¹⁵⁷

Mecûsîlik, Kur'ân-ı Kerîmde bir defa¹¹⁵⁸ geçmekle birlikte "*Bir de cinleri Allah'a birtakım ortaklar yaptılar. Oysa onları O yarattı. Bilgisizce Allah'a oğullar ve*

¹¹⁵¹ Şehabeddin Kırdar, **İslam'ın Ehl-i Kitab'ın Cennet'teki Durumuna Bakışı**, Şırnak Üniversitesi İFD, Şırnak: 2014 c.V, Sayı: X, s.33.

¹¹⁵² Mustafa Hocaoğlu, **Süleyman Ateş'in Tefsirinde Bütünlük Sorunu: Ehli Kitab'ın Cennet'e Girmesi ve Tevrât'ın Tahrifi Meseleleri**, İslami Araştırmalar Dergisi, 2012, c.XXIII, s.44.

¹¹⁵³ Beyyine, 98/1.

¹¹⁵⁴ Bakara, 2/98.

¹¹⁵⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VI, s.52.

¹¹⁵⁶ Şinasi Gündüz, "**Mecûsîlik**", DİA, Ankara: 2003. c.XXVIII, s.279.

¹¹⁵⁷ A. Himmet Berki, Osman Keskiöğlü, **Hâtemu'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayatı**, DİB Yayınları, Ankara:2014 (29. Baskı), s.37.

¹¹⁵⁸ Hac, 22/17.

kızlar da uydurdular. O, onların niteledikleri şeylerden uzaktır, yücedir."¹¹⁵⁹ âyetinde bahsedilen kimseler de Râzî'ye göre Mecûsîlerdir.¹¹⁶⁰

Râzî, Mecûsîlerin inancını şu şekilde açıklamıştır: Bu âlemdeki her türlü hayır, Yazdan'dandır. Bütün kötülükler ise, Erihmen'dendir. Erihmen, bizim şeriatımızda "İblis" diye adlandırılır. Mecûsîlerin bazıları Erihmen'in muhdes olduğuna inanırken bazıları ise, kadim ve ezeli olduğunu kabul eder. Her iki görüşe göre de Erihmen, Yazdan'ın şerikidir. Bu konuda müttefiktirler. Bu inanca göre, her türlü iyilik Yazdan'dan, her türlü kötülük de Erihmen'dendir. Bu ise, apaçık bir şirktir.¹¹⁶¹

3.3.3.2. *Sâbiîlik*

"الصَّابِئُونَ" kelimesi, bir dinden çıkıp başka bir dine girmek anlamına gelen "صَبَأً" fiilinden gelir. Nitekim Araplar, peygamberimiz onların dinine inanmadı diye peygamberimize¹¹⁶² ve ona inananlara "sâbiî" demişlerdir. Fakat bu "sâbiî" kelimesi müslümanlar tarafından iyi karşılanmamış ve kabul görmemiştir.¹¹⁶³ Terim olarak ise, Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu bir dindir.¹¹⁶⁴ Sâbiîliğin tarihini Hz. Nuh'a, Şit'e ve İbrahim'e ulaştıranlar olsa da¹¹⁶⁵ kabul gören görüş Sâbiîliğin tarihinin Sâbiîlerce "ışık peygamber" olarak kabul edilen Hz. Yahya ile başladığıdır.¹¹⁶⁶

Kura'n-ı Kerîm'de Sâbiîlikle ilgili üç âyet vardır. Bu âyetlerin ikisinde Yahudilik, Hıristiyanlık ve Sâbiîlik birlikte zikredilmiş,¹¹⁶⁷ birinde de Mecûsîlik ile birlikte¹¹⁶⁸ zikredilmiştir. Râzî'ye göre, bu ümmetler içerisinde en sapık olanı Sâbiîlerdir.¹¹⁶⁹

Sâbiîler'in inancı hakkında değişik görüşler ileri sürülmekle birlikte Râzî'ye göre doğru olan onların yıldızlara taptığıdır. Onlar kâinatın yaratıcısının Allah Teâlâ

¹¹⁵⁹ En'âm, 6/100.

¹¹⁶⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIII, s.93.

¹¹⁶¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIII, s.93.

¹¹⁶² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.III, s.102.

¹¹⁶³ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ânı Kerîm ve Sabîiler*, Ankara Üniv. İFD, Ankara:1963, s.104.

¹¹⁶⁴ Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", DİA, Ankara:2008, c.XXXV, s.341-342.

¹¹⁶⁵ Cerrahoğlu, *Kur'ânı Kerîm ve Sabîiler*, s.104.

¹¹⁶⁶ Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", DİA, Ankara:2008, c.XXXV, s.341-342.

¹¹⁶⁷ Bakara, 2/62; Mâide, 5/69.

¹¹⁶⁸ Hac, 22/17.

¹¹⁶⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XII, s.44.

olduğuna inanırlar ancak Allah; hayır, Şer, sıhhat ve hastalık gibi Şeylerin idaresini yıldızlara vermiş ve yıldızlara ta'zim edilmesini ve onların ibadet için kible kabul edilmelerini emredilmiŐtir. Dolayısıyla o yıldızlara lemleri idare eden birer ilahtır ama onlar da Allah Teâlâ'ya ibadet ederler.¹¹⁷⁰ Bunun da Şirk olduğunda Şüphe yoktur.

3.3.3.3. Yahudilik

Yahudiliğin etnik kökenleri ilk İbrn atası kabul edilen Hz. İbrhim'e dayandırılmakla beraber¹¹⁷¹ Yahudi inancına göre peygamberlerin en büyüğü Hz. Musa (a.s.)'dır. Yahudi kutsal kitabı Tevrat ona indirilmiŐtir.¹¹⁷²

Yahudi kutsal metinlerinde iman esasları açık biçimde belirlenmiŐ değildir ve bu metinlerde kalıplaŐmıŐ bir inanç sistemi yoktur.¹¹⁷³ Yahudi Őeriatının temelini Tanrı tarafından Sn Dağında Hz. Musa'ya vahyedilen ve daha sonra iki taş levha üzerine yazılarak Ahid Sandığı'nda korunan on emir oluşturur.¹¹⁷⁴

3.3.3.4. Hıristiyanlık

"Mesih" anlamına gelen "*Christ*" kelimesine binen¹¹⁷⁵ bu inanca sahip olanlara "*Christian*" -Türkçe'de Hıristiyan- denmiŐtir. Kur'an-ı Kerîm'de Hıristiyanları ifâde eden kelime "Nasr" dır ve on dört defa geçmektedir. Bu kelimenin, Hz. İsa'nın yardım talebine havarilerin olumlu cevap vermeleri sebebiyle¹¹⁷⁶ "yardım etmek" anlamındaki "nasr" kökünden geldiği veya Hz. İsa'nın memleketi olan Nsıra Őehrine nispet edildiği söylenmiştir.¹¹⁷⁷

Hıristiyanlığın kutsal kitabı, Kitab-ı Mukaddes'tir. Bu kitap, hd-i Atk ve Ahd-i Cedîd'den oluşmaktadır.¹¹⁷⁸ Hıristiyanlara göre, İsriloğulları Tanrı'nın kendileriyle yaptığı ahd-i bozunca, Tanrı onlara yeni bir ahid yapmıştır.¹¹⁷⁹ Kur'an-ı Kerîm'de

¹¹⁷⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.III, s.102.

¹¹⁷¹ Salime Leyla Gürkan, "**Yahudilik**", DA, Ankara:2013, c.XLIII, s.187.

¹¹⁷² mer Faruk Harman, "**Yahudilik**", c.XLIII, s.197; Harman, "**Ahd-i Atk**", DA, Ankara:1988, c.I, s.494.

¹¹⁷³ mer Faruk Harman, "**Yahudilik**", c.XLIII, s.197; Harman, "**Ahd-i Atk**", c.I, s.494.

¹¹⁷⁴ Abdurrahman Küçük, "**Ahid Sandığı**", DA, Ankara:1988, c.I, s.535; mer Faruk Harman, "**On Emir**", DA, Ankara:2007, c.XXXIII, s.347-348.

¹¹⁷⁵ Abdurrahman Küçük, **Hıristiyanlığın Kısa Tarihi**, Atatürk nv. İFD, Ankara: 1982, c.XXV, s.439.

¹¹⁷⁶ Al-i İmrân 3/52; Sf 61/14.

¹¹⁷⁷ Kürşat Demirci, "**Hıristiyanlık**", DA, Ankara: 1998, c.XVII, s.328.

¹¹⁷⁸ Mehmet Aydın, "**Hıristiyanlık**", DA, Ankara: 1998, c.XVII, s.340.

¹¹⁷⁹ Hikmet Tanyu, "**Ahd-i Cedîd**", DA, Ankara: 1988, c.I, s.501-503.

Hıristiyanlığın kutsal kitabı için kullanılan ifade ise "iyi haber, müjde" anlamına gelen "İncil" kelimesidir.¹¹⁸⁰

Hıristiyan teologları Hıristiyanlığı monoteist bir din olarak görmektedir. Baba, oğul, Rûhulkudüs'ten oluşan klasik teslis inancını da monoteist bakış açısından yorumlanmaktadır. Fakat kilise her halükârda Tanrı kavramını bir sır olarak kabul etmekte ve bu konudaki açıklamaları daha çok sembolik bir dille yorumlamaktadır.¹¹⁸¹

Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudi ve Hıristiyanlardan çoğu zaman birlikte bahsedildiği için dolayısıyla Tefsîr-i Kebîr'de bunlarla ilgili açıklamalar da iç içe geçmiştir. Bu yüzden, Yahudi ve Hıristiyanları şirke düşüren ve ebedî azabı gerektiren inanç ve fiiller birlikte zikredilecektir.

1- Allah Teâlâ'ya oğul isnad etmeleri

Müşrikler, meleklerin Allah'ın kızları olduğunu söylerken¹¹⁸² Yahudiler, Hz. Uzeyr'in; Hıristiyanlar da Hz. İsa'nın Allah Teâlâ'nın oğlu olduğunu söylemişlerdir. Bu hususa, "*Yahudiler, "Üzeyr, Allah'ın oğludur." dediler. Hıristiyanlar ise, "İsa Mesih, Allah'ın oğludur." dediler. Bu, onların ağızlarıyla söyledikleri (gerçeği yansıtmayan) sözleridir..."*¹¹⁸³ âyeti delâlet eder.

Bu âyetin sebab-i nüzûlu ile ilgili rivâyet şöyledir: Bir grup Yahudi geldi ve Peygamber Efendimize şöyle dedi: "Sen, kiblemizi terk ettiğin ve Uzeyr'in Allah'ın oğlu olduğunu kabul etmediğin sürece sana nasıl ittiba ederiz?..." İşte bunun üzerine bu âyet nâzil oldu."

Onların "Uzeyr Allah'ın oğludur." demelerine neden olan şey, Yahudilere unutturulan ilâhî kitabın Hz. Uzeyr'in dua ve ilticaları sonucu yeniden onun kalbine ve hafızasına indirilmesi ve Yahudileri kutsal kitaplarına yeniden kavuşturmasıdır. Bunun üzerine, "*Bu iş, ancak Allah'ın oğlu olduğu için Uzeyir'e müyesser oldu.*" demişlerdir.

Gerek geçmişte gerekse günümüzde bazı Yahudiler veya Yahudi savunucuları

¹¹⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/3, 48, 65; Mâide, 5/46, 47, 66, 68, 110; A'râf, 7/157; Tevbe, 9/111; Fetih, 48/29; Hadîd, 57/27.

¹¹⁸¹ Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık", DİA, Ankara: 1998, c.XVII, s.346.

¹¹⁸² Nahl, 16/57; Enbiyâ, 21/26.

¹¹⁸³ Tevbe, 9/30.

Yahudilerin böyle bir şey söylemediğini deseler de Râzî'ye göre, onların sözüne değil, Allah Teâlâ'nın sözüne itibar edilir. Çünkü doğru olan o'dur.¹¹⁸⁴

Hıristiyanların, "Mesih (İsa) Allah'ın oğludur." demelerine gelince bu açıktır. Biz, Hz. İsa (a.s.)'nın ve ashâbının, insanları "Baba-Oğul" inancına davet etmekten berî olduklarına kesin olarak inanıyoruz. Çünkü bu, küfür çeşitlerinin en fâhişidir.¹¹⁸⁵

Allah Teâlâ, kıyamet günü Hz. İsa'nın böyle bir inanca sahip olmadığını söyleyeceğini¹¹⁸⁶ ve onların aleyhinde şahitlik edeceğini¹¹⁸⁷ bildirmiştir. Yani, Hz. İsa (a.s.), Yahudilerin kendisini yalanlayıp ta'n ettiklerine, Hıristiyanların da kendisini Allah'a şirk koştuklarına şahitlik edecektir.¹¹⁸⁸

Bu söylemin ortaya çıkışıyla ilgili bazıları, "Bu, Pavlos denilen bir adamın yaydığı söylemdir." demiştir. Râzî'ye göre ise, "İbn" (Oğul) kelimesi Hz. İbrahim için kullanılan "Halil" (Dost) kelimesi gibi övgü için kullanılan bir ifâdedir. Daha sonra Hıristiyanlar, Yahudilerle aralarındaki çekişmede üstünlük kazanmak için bu "İbn-Oğul" kelimesini, zâhirî olarak "gerçek oğul" manasında tefsir etmişlerdir. Câhiller de buna inanınca böylece bu yanlış inanç Hz. İsa'nın dinine tâbî olanlar arasında yayılmıştır.¹¹⁸⁹

Şüphesiz bu söylemin ortaya çıkmasında ve yayılmasında Hz. İsa'nın babasız olarak doğması da etkili olmuştur. Ancak bunda şaşırarak bir durum yoktur. Çünkü Hz. Âdem'in beşer olan bir baba ve annesinin olmaması, O'nun Allah'ın oğlu olmasını gerektirmediği gibi, Hz. İsa'nın da beşer olan bir babasının olmaması da O'nun Allah'ın oğlu olmasını gerektirmez. Hz. Âdem'in topraktan yaratılması akla aykırı değilken, Hz. İsa'nın da, ana rahminde bir araya gelmiş ve toplanmış kandan yaratılmış olması da akla aykırı değildir. Âdil ve âkil olan herkes için bu açık bir durumdur.¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.29-30.

¹¹⁸⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.30.

¹¹⁸⁶ Mâide 5/116.

¹¹⁸⁷ Nisâ 4/159.

¹¹⁸⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XI, s.88.

¹¹⁸⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.30.

¹¹⁹⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VIII, s.73.

Allah'ın çocuğu olmadığına birçok âyette vurgulanması ¹¹⁹¹ bunun naklen mümkün olmadığını gösterirken aklen mümkün değildir. Hıristiyan âlimleri bu oğul meselesini her ne kadar değişik şekillerde te'vil etmeye çalışsalar da hakikatte onlar Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğuna inanırlar. Râzî'nin bir Hıristiyanla yaptığı münâzara bunu apaçık ortaya koymaktadır. Münâzara esnasında o hıristiyan şöyle der: "*Ben Hz. İsa'nın peygamber olduğunu söylemiyorum, bilakis ben onun ilah olduğunu söylüyorum.*"¹¹⁹² Bu sözün şirk olduğunda şüphe yoktur.

Allah'ın çocuğu olmuş olsa bu çocuğun Allah'ın bir parçası olması ve Allah'a ait birtakım sıfatları taşıması gerekir ki, bu muhaldir. Çünkü Allah Teâlâ cüzlere ayrılmayan tek bir varlıktır. Allah'ın tüm sıfatları ulûhiyetle ilgilidir. Ulûhiyetle ilgili sıfatların başkasına geçmesi ona da ulûhiyet sıfatı ekler ki bu da şirktir. Ayrıca çocuğun olması için karşı cinsin de olması ve bunların birbirine denk olması, aynı cinsten olması gerekir.¹¹⁹³ Bu da ikinci bir şirktir.

Râzî'ye göre, putlara tapanların şirki, Allah'a oğul isnad edenlerin şirkinden daha hafiftir. Çünkü puta tapanlar, onların yaratıcı bir ilah olmadığını, ilahın bir parçası olmadığını biliyorlar ama onların aracı ve şefaathçi olduğuna inanıyorlar. Allah'a oğul isnad edenler, Allah hakkında hulul ve ittihâdı kabul ediyorlar ki, bu ise, son derece çirkin bir küfürdür.¹¹⁹⁴

2- Din adamlarını Rab edinmeleri

Bu hususa, "*Allah'ı bırakıp da din âlimlerini, rahiplerini, özellikle Meryem oğlu Mesîh'i rab edindiler. Oysa tek bir Tanrı'ya kulluk etmekle emrolunmuşlardı. O'ndan başka tanrı yoktur; O yüceler yücesidir, onların yakıştırdıkları eş ve ortaklardan bütünüyle uzaktır.*"¹¹⁹⁵ âyeti delâlet eder.

Müfessirlerin çoğuna göre, bu "Rab edinme" ile kastedilen mana, o haham ve rahiplerin âlemin ilahları olduklarına inanma değil, o haham ve rahiplerin her türlü emir ve yasaklarına itaat etmedir. Nitekim Adıyy b. Hâtim'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir:

¹¹⁹¹ İhlâs, 112/3. Ayrıca Bakınız: Bakara, 2/116; Nisâ, 4/171; Yûnus, 10/68; Zümer, 39/4; Zuhruf, 43/81.

¹¹⁹² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VIII, s.74.

¹¹⁹³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVI, s.222; Ayrıca bk. c.XI, s.164.

¹¹⁹⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.29.

¹¹⁹⁵ Tevbe, 9/31.

Henüz Hıristiyan iken bir gün Hz. Peygamber (s.a.v.)'e geldim. Hz. Peygamber o esnada Berâe sûresini okuyordu. O, bu âyete gelince "*Biz, onlara tapmıyoruz ki?*" dedim. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.v.): "*Onlar, Allah'ın helal kıldığını haram kılmıyorlar mı, bundan dolayı siz de onları haram kabul etmiyor musunuz? Yine o ruhban ve ahbar, Allah'ın haram kıldığı şeyleri helal saymıyorlar mı, böylece de sizler onları helal kabul etmiyor musunuz?*" buyurdu. Ben de "*Evet*" deyince, Hz. Peygamber (s.a.v.), "*İşte bu, onlara ibadet etmek demektir.*" buyurdu.¹¹⁹⁶ Hatta Yahudi avam tabakasının bunlardan tanrıdan korkar gibi korktukları söylenmektedir.¹¹⁹⁷ Hâlbuki şari' (kanun koyucu) olan yalnız Allah Teâlâ'dır. Bir de, bu hükümlerin Allah Teâlâ'nın hükümlerine aykırı olması tamamen küfürdür. Küfrü tasdik de küfürdür.¹¹⁹⁸

Yukarıda zikredilenler Yahudi ve Hıristiyanların şirke düştüklerini sabit kılmaktadır. Ayrıca, onların âhiret gününe dâir birtakım şüphelerinin olması,¹¹⁹⁹ yalnız kendilerinin cennete gireceğini iddia etmeleri,¹²⁰⁰ cehennemde belirli bir süre kalacaklarını söylemeleri,¹²⁰¹ Yahudilerin Cebrâîl (a.s.)'a düşman olduklarını açıkça ifade etmeleri,¹²⁰² Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğuna dâir birçok delil varken Kur'ân'ı kabul etmemeleri,¹²⁰³ Peygamberin nübüvvetine dâir mucizeler göstermesi ona inanmayı zorunlu kıldığı halde¹²⁰⁴ peygamberimizin nübüvvetine inanmamaları,¹²⁰⁵ atalarının peygamberleri katletmesi,¹²⁰⁶ nesillerinin de bunu tasvip etmesi¹²⁰⁷ gibi sebepler de onların küfrünü ispat eder. Küfrün cezası da ebedî olarak cehennemdir.

Şunu da ifade edelim ki, Yahudi ve Hıristiyanları yalnız biz tekfir etmiyoruz. Onlar da birbirini tekfir ediyor. Rivâyet edildiğine göre Necran Hıristiyanları heyeti Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanına gelince, Yahudi âlimler de oraya gelmişti. Daha sonra kendi aralarında tartışmaya ve seslerini yükseltmeye başladılar. Bunun üzerine

¹¹⁹⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.32.

¹¹⁹⁷ Mustafa Alıcı, **Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine**, Ankara Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, Tuzla Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul: 2015(Eylül), Sayı: VII, s.19.

¹¹⁹⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.24.

¹¹⁹⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVI, s.26.

¹²⁰⁰ Bakara, 2/111.

¹²⁰¹ Bakara 2/80.

¹²⁰² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.V, s.34.

¹²⁰³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VIII, s.119.

¹²⁰⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VIII, s.168.

¹²⁰⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.V, s.34.

¹²⁰⁶ Nisâ, 4/155.

¹²⁰⁷ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VII, s.207.

Yahudiler, Hıristiyanlara: "*Sizler dinen hak üzere değilsiniz.*" deyip Hz. İsa'yı ve İncil'i inkâr ettiler. Hıristiyanlar da, Yahudilere aynı şeyi söyleyip Hz. Musa ve Tevrat'ı inkâr ettiler.¹²⁰⁸

Yukarıdaki açıklamalara istinâden denilebilir ki, her ne kadar Yahudiler ve Hıristiyanlar Allah'a şirk koşmadıklarını söyleseler de Râzî'ye göre onlar da şirk bataklığına düşmüşlerdir. Bu yüzden cehennemde ebedî olarak azap görecektir.

3.3.4. Fâsık

Fahredden Râzî'nin tefsirinden en çok yer verdiği konulardan birisi, belki de birincisi, "fâsığın mü'min olduğu ve ebedî azaba müstehak olmadığı" meselesidir

Sözlükte "hurma ve benzeri şeyler için kabuğunu yırtıp çıkmak, belirli bir sınırı aşmak" anlamına gelen "fisk" veya "fusuk" kökünden türemiş bir sıfat olan fâsık'ın,¹²⁰⁹ değişik mezheplere ve ilimlere göre farklı tarifleri yapılmıştır.¹²¹⁰ Genel olarak ise, "hak yoldan ayrılma, Allah'ın emirlerine itaatsizlik etme" şeklinde daha özel bir anlam kazanmış, hem müşrik, yahudi, hıristiyan ve münâfıklar, hem de dinin emirlerine aykırı hareket eden müslümanlar fisk kelimesi ve türevleriyle nitelendirilmeye başlanmıştır.¹²¹¹ Bu tanımda konu edilecek olan fâsık, "*dinin emirlerine aykırı hareket eden müslümanlar*" kısmıdır.

Büyük günah (kebîre), "dinen yasaklandığı konusunda kesin delil bulunan ve hakkında dünyevî veya uhrevî ceza öngörülen davranış" şeklinde tanımlanmıştır. Bu günahın neler olduğu ve kaç tane olduğu ihtilâfıdır. Bazıları bunu belirli bir sayı ile sınırlandırırken bazıları da bunların sayısını yedi yüze kadar çıkarmıştır.¹²¹²

Kelam ilminde fâsık terimine ilişkin tartışmalar h.II (m.VIII.) yüzyılın başlarına kadar uzanır ve müslümanlar arasında ihtilafa konu teşkil eden ilk problemlerden olduğu kabul edilir.¹²¹³ Ehl-i sünnet inancına göre, mürtekib-i kebîre mü'mindir ve

¹²⁰⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IV, s.8.

¹²⁰⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "**Fâsık**", DİA, Ankara: 1995, c.XII, s.202.

¹²¹⁰ Ali Şafak, "**Fisk**", DİA, Ankara: 1996, c.XIII, s.37; Emin Aşıkutlu, "**Fisk**", DİA, Ankara: 1996, c.XIII, s.38.

¹²¹¹ Ali Şafak, "**Fisk**", s.37.

¹²¹² Adil Bebek, "**Kebîre**", DİA, Ankara: 2002, c.XXV, s.163-164.

¹²¹³ Yusuf Şevki Yavuz, "**Fâsık**", DİA, c.XII, s.202.

işlediği günahların cezasını çektikten sonra imanının karşılığında cennete gidecektir.¹²¹⁴ Mürcie'ye göre ise, kible ehlinde büyük günah işleyenler imanları dolayısıyla mü'min, büyük günah işledikleri için de fâsıktır. Böylelerinin âkıbeti Allah Teâlâ'ya kalmıştır, dilerse affeder, dilerse cezalandırır.¹²¹⁵ Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kişi, imandan çıkmakla birlikte inanç esaslarını inkâr etmediğinden küfre girmeyip fisk statüsünde bulunur. Bu kişi, işlediği büyük günahattan tevbe etmiş olarak ölürse mükâfâtı hak eder. Ancak, tevbe etmeden ölürse küfür konumuna geçip ebediyen cehennemde kalır, ancak azabı kâfirlerinkinden hafif olur.¹²¹⁶

Bu hususta en katı olan Hâricîler'dir. Onlara göre, akîde ve amelden oluşan dinin emirlerini yerine getirmeyen ve yasaklarından kaçınmayan kimseler kâfir kabul edilir ve cehennemde ebedî olarak kalacaklarıdır. Hâricîler bu konuda o kadar ileri gitmişlerdir ki, kendileri gibi inanmayan diğer müslümanları da katletmişlerdir.¹²¹⁷

Râzî, fâsığın mü'min olduğunu ispat etmek için ilk önce, âhirette insanların iki sınıf olduğunu, Mu'tezile'nin dediği gibi üçüncü sınıfın bulunmadığını ispat etmeye çalışmıştır.

Allah Teâlâ, Kıyamet gününde bazı yüzlerin ağardığını, bazı yüzlerin de karardığını bildirmişdir.¹²¹⁸ Bu da, Kıyamet günü insanların iki sınıfa ayrıldığına delâlet eder. Birincisi mü'minlerdir ki, onların yüzü aktır. İkincisi ise, kâfirlerdir ki, onların da yüzü kararmıştır. Allah Teâlâ bu iki grubun dışında başka bir gruptan bahsetmemiştir. Eğer Mu'tezile'nin dediği gibi üçüncü bir grup olsaydı Allah Teâlâ onları da burada zikrederdi.¹²¹⁹

İnsanların mü'min ve kâfir diye iki sınıfa ayrıldığı sabit olunca fâsığın bu sınıflardan hangisine girdiğine karar vermek gerekir.

¹²¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "**Ehl-i Sünnet**", DİA, Ankara: 1994, c.X, s.526.

¹²¹⁵ Sönmez Kutlu, "**Mürcie**", DİA, Ankara: 2006, c.XXXII, s.42-43.

¹²¹⁶ İlyas Çelebi, "**Mu'tezile**", DİA, Ankara: 2006, c.XXXI, s.396; Çelebi, "**Menzile Beyne'l-Menzileteyn**", DİA, Ankara: 2004, c.XXIX, s.161.

¹²¹⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, "**Hâricîler**", DİA, Ankara: 1997, c.XVI, s.173.

¹²¹⁸ Âl-i İmrân, 3/106.

¹²¹⁹ Râzî, "**Tefsîr-i Kebîr**", c.VIII, s.159.

Kâfir, Allah'ın indirdiği hükümlere inanmazken; fâsık, Allah'tan gelenlere iman eder. Ancak amel noktasında Allah'ın emrine muhâlif hareket eder.¹²²⁰ Yine kâfir, küfrünün doğru olduğuna inanır ve bunda ısrar eder. Fâsık ise fiskının bir hıyanet ve masiyet olduğunu bilir ve fiskında ısrar etmemeye çalışır.¹²²¹ Dolayısıyla fâsığın kâfir olmadığı sabit olunca geriye bir tek mü'min olmak kalır. Mü'min olunca ebedî olarak azap görmemesi gerekir.

Mu'tezile ise, fâsığın cennete gidemeyeceğine "*muttakîler için hazırlanmış cennet*",¹²²² "*Şüphesiz muttakîler, cennetler içinde ve pınarlar başındadır.*"¹²²³ vb. âyetlerde geçen "muttakî" kavramını delil getirmiştir. Onlar, "muttakî, inkârdan ve büyük günahtan kaçınan kimseye denir ve büyük günah sahibinin "muttakî" diye adlandırılmayacağı hususunda ittifak vardır. Muttakîlerin cennete gireceğini bildiren âyetler ise hasr ifade eder. Bu durumda cennete yalnız muttakîlerin gireceği anlaşılır. Dolayısıyla büyük günah sahiplerinin cennete girmemesi gerekir." demektedir.¹²²⁴

Râzî buna şu şekilde cevap vermiştir: "Muttaki" kelimesi ile "şirk koştuktan ittika eden " kimseler kastedilmiştir. Bu görüş, karşı çıkılamayacak doğru bir görüştür. Çünkü ittika çeşitlerinin en kâmilî, inkâr ve şirkten ittika etmektir.¹²²⁵ Nitekim İbn Abbâs (r.a.), "*Muttaki, lâ ilâhe illallah sözü ile şirkten korunmuş olan kimsedir.*" demiştir.¹²²⁶ Ayrıca, muttakî'nin bütün takva çeşitlerini yerine getirmesi şart değildir. Takvanın bir çeşidini yapmış olan herkes muttakî olur. Kısacası, muttakî kavramı, ister taat ehli olsun, ister günahkâr olsun, söz ve inanç olarak, "Lâ ilâhe illallah Muhammedurresûlullah" diyen herkesi içine alır. Râzî'ye göre bu, açık bir izah ve net bir sözdür.¹²²⁷

Mu'tezile, "*İman edip sâlih ameller işleyenler ise cennetliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.*"¹²²⁸ vb. âyetlerde cennete girmenin şartının amel-i sâlih olduğunu, fâsıkta ise, amel-i sâlihin bulunmadığını, dolayısıyla cennete gidemeyeceğini

¹²²⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XI, s.6.

¹²²¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXVII, s.63.

¹²²² Âl-i İmrân, 3/133.

¹²²³ Hicr, 15/25.

¹²²⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXIV, s.54.

¹²²⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXX, s.263.

¹²²⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XXI, s.223.

¹²²⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c.XIX, s.158.

¹²²⁸ Bakara, 2/82.

söylemiştir.

Râzî, buna da şu şekilde cevap vermiştir: "sâlih amel işleyenler" ifâdesinden, herhangi bir sâlih ameli işleyen anlaşılır. Çünkü iman etmiş, seksen yıl tevhide ve tesbihe devam etmiş olan bir kimse, sâlih amellerin en büyüğünü, taatların en güzelini yapmış kimsedir.¹²²⁹ Ayrıca, sâlih amelin bir çeşidi de kalp ile yapılandır ki bu da ma'rifetullahtır.¹²³⁰ Dolayısıyla fâsık da amel-i sâlih sahibidir. Çünkü o Allah'ın varlığına ve birliğine iman etmiştir. Bu yüzden ebedî olarak cehennemde kalmaması gerekir.

Râzî, Mu'tezileye, "yetmiş yıl küfür üzere yaşayıp, hayatının sonuna doğru kalpten gelerek, "Lâ ilâhe illallah, Muhammedün Resûlullah" diyen sonra ölen kimsenin âhiretteki durumu ne olur? diye sorulsa onların, "Rabbu'l-Âlemîn o kimseye, milyonlarca sene muazzam nimetler ve pek yüksek dereceler verir" diye cevap vereceklerini söyler.¹²³¹ O zaman, söz ile kul olduğunu söyleyen kimse, cennete yükselir de yetmiş yıl ameli ile kulluğunu ispat etmeye çalışan kimse nasıl cennetten mahrum bırakılır?¹²³² Yine, "Yüz sene kulluk toprağına alınını koymuş, Allah Teâlâ'nın celal ve ikram sıfatları ile mevsuf olduğunu ikrar etmiş, Allah'ın birliğine ve tevhidine iman etmiş kimsenin sevabı, şüphesiz bir yudum içkinin günahından daha büyüktür. Kıyamet günü içkinin cezası getirilip onun mükâfâtlarından düşürüldüğü zaman yine geriye -onun için- büyük mükâfât kalır. Dolayısıyla bu günah sebebiyle onun ebedî olarak cehenneme atılması zulüm olur ki bu bâtıldır.¹²³³ Yahya b. Mu'az er-Râzî şöyle demiştir: "*Bir saatlik tevhid inancı, yetmiş senelik küfrü yıkar. Ya yetmiş senelik tevhid, nasıl bir saatlik günahı yıkamaz.*"¹²³⁴

Râzî'nin, fâsığın ebedî azaba müstehak olmadığına dâir sunduğu delillerden biri "*Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfâtını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.*"¹²³⁵ âyetidir. Mü'min kimse imanı sebebiyle sevabı günahı nedeniyle de ikâbı hak eder. Dolayısıyla, mü'mine her

¹²²⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.63-64.

¹²³⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.112.

¹²³¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIII, s.153.

¹²³² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.I, s.247.

¹²³³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.X, s.94.

¹²³⁴ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XV, s.34.

¹²³⁵ Zilzâl, 99/7-8.

ikisinin karşılığının verilmesi gerekir. İkisinin aynı anda olması imkânsızdır. Böyle olunca karşımıza iki yol çıkar. Birincisi, mükâfâtı verilir daha sonra cezaya çarptırılır. Bu icmâya aykırıdır. İkincisi, önce ceza verilmesi sonra da mükâfâtının verilmesidir ki, doğru olanı budur.¹²³⁶

Mu'tezile, fâsığın affedilebilmesi için tevbeyi şart koşturmuştur. Ehl-i sünnete göre ise af için tevbe şart değildir. Allah Teâlâ dilerse tevbesiz de kulunu affedebilir. Allah'ın aşırıya giden kimselere "kullarım" demesi, "Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin" buyurması, kendisini Rahîm ve Gafûr diye tavsif etmesi¹²³⁷ tevbesiz de kulunu affedebileceğine delâlet eder.¹²³⁸

Fâsığın azap görmeden cennete gitmesinin yollarından biri de şefaath ehli olan birisinin ona şefaath etmesidir. "*O gün, Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseden başkasının şefaati fayda vermez.*"¹²³⁹ âyeti de bu hususa delâlet eder.

Netice olarak diyoruz ki fâsık mü'mindir ve ebedî azaba müstehak değildir. Ebedî azaptan kurtulması ya Allah Teâlâ'nın onu affetmesiyle, ya şefaath ehli olan birinin ona şefaath etmesiyle ya da cehennemde azap çektikten sonra cennete gitmesiyle olur.

3.3.5. Muvahhid/Muttakî

Tevhid, "Allah'ın zâtında, sıfatlarında, mâbud oluşunda bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul etme" anlamına gelir. Tevhidin karşıtı şirkittir.¹²⁴⁰ Tevhid inancına sahip kimseye "Muvahhid" denir.

Takva ise, "dinin emir ve tavsiyelerine uyma, haram ve günahlardan kaçınma hususunda gösterilen titizlik" anlamına gelir.¹²⁴¹ Bu şekilde hayat süren kişilere "muttakî" denir. Bu kimselerin cennet ehli olduğuna dâir delil getirmeye gerek yoktur. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in tamamı buna delâlet eder. Zaten, Kur'ân-ı Kerîm'in ana çağrısı, Allah'a Allah'ın istediği gibi inanmak ve ibadet etmektir. Bunu başaran ya da başarmaya gayret eden kimseler cenneti hak etmiş demektir.

¹²³⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.IX, s.128.

¹²³⁷ Zümer, 39/53.

¹²³⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.3-5.

¹²³⁹ Sâd, 20/109.

¹²⁴⁰ Mevlüt Özler, "**Tevhid**", DİA, Ankara: 2012, c.XLI, s.18.

¹²⁴¹ Süleyman Uludağ, "**Takva**", DİA, Ankara: 2010, c.XXXIX, s.484.

Bütün bu açıklamaları yaptıktan sonra şunu ifâde etmekte fayda vardır: Burada, deliller ışığında kimlerin cennet ehli, kimlerin de cehennem ehli olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Fakat Râzî'ye göre, bunların hiç birisi Allah Teâlâ'nın irâdesini kısıtlayamaz. Eğer Allah Teâlâ dilerse bütün kâfirleri ve âsîleri cennete; kendisine mukarreb kulları ve siddîkları cehenneme koyabilir ve bu konuda kendisine asla itiraz edilemez. Bu söz son derece açık bir sözdür.¹²⁴² Bu hususa da "*Göklerdeki her şey ve yerdeki her şey Allah'ındır. O, dilediğini bağışlar, dilediğine azab eder...*"¹²⁴³ âyeti delâlet eder. Çünkü Allah Teâlâ yaptıklarından mes'ûl değildir.¹²⁴⁴ Allah Teâlâ, hak olan kitabında hak hükmü ortaya koyunca onu kabullenmek gerekir. Allah en doğrusunu bilendir.¹²⁴⁵

3.4. RU'YETULLAH MESELESİ

Sözlükte “görmek” mânasındaki "ru'yet" kelimesiyle “Allah” lafzından meydana gelen bir terkiptir. "Allah'ı görmek" manasına gelen "Ru'yetullah" terkihi Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemektedir. Hadis-i şerifler de ise, “ru'yetü rab” tâbiri geçmektedir.¹²⁴⁶

Ru'yetullah, İslamiyet'ten önce Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da tartışılan konulardan olup¹²⁴⁷ İslam tarihinde daha ziyâde hicri ikinci yüzyılda ortaya çıkmıştır.¹²⁴⁸ Mu'tezile başta olmak üzere bazı fırkalar, âhirette Allah Teâlâ'yı görebilmenin aklen muhal olduğunu savunmuşlar ve konudaki nasları görüşleri çerçevesinde te'vil etmişlerdir. Sûfiler ve ehl-i sünnet kelâmcıları ise, Allah'ın âhirette görüleceği hususunda icmâ etmişlerdir.¹²⁴⁹

Ru'yetullah hakkında delil olarak kullanılan deliller ve bunlar hakkında yapılan yorumlar şöyledir:

¹²⁴² Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.VIII, s.204.

¹²⁴³ Âl-i İmrân 3/129.

¹²⁴⁴ Enbiyâ, 21/23.

¹²⁴⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXVII, s.68.

¹²⁴⁶ Temel Yeşilyurt, "**Ru'yetullah**", DİA, Ankara: 2008, c.XXXV, s.311-312.

¹²⁴⁷ Hikmet Akdemir, **Taberî'ye Göre Ru'yetullah Meselesi**, Harran Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Şanlıurfa: 2002, Sayı: III, s.7.

¹²⁴⁸ Yeşilyurt, "**Ru'yetullah**", DİA, c.XXXV, s.311-312.

¹²⁴⁹ Ferzende İdiz, **Sûfilere Göre Rû'yetullah Meselesi**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Samsun: 2016 (Nisân) c.IX, Sayı: XLIII, s. 2468-2477.

1- "*Gözler O'nu idrâk edemez ama O, gözleri idrâk eder...*"¹²⁵⁰

Mu'tezile, burada geçen idrâk'in gözle görmek manasına geldiğini ve âyetin umum ifâde edip âyette istisnâ yapılmadığını ileri sürerek hiçbir zaman hiçbir kimsenin Allah'ı görmesinin mümkün olmadığını söylemiştir.

Râzî'ye göre, âyetteki "el-ebâr" (gözler) kelimesinin çoğul bir sîga olması ve başındaki elif-lâmın istiğrak manasını ifâde etmesinden dolayı "Gözler O'nu idrâk edemez" ifâdesinden, her gözün O'nu göremeyeceğini anlaşılır ama hiçbir gözün onu göremeyeceği anlaşılmaz. Mesalâ, "Hz. Muhammed (s.a.v.)'e herkes iman etmedi" denildiğinde bu sözden, O'na bazı kimselerin iman etmediği anlaşılır ama hiç kimsenin iman etmediğini anlaşılmaz.¹²⁵¹ Dolayısıyla her göz onu idrâk edemez sözünden de hiçbir gözün onu idrâk edemeyeceği anlaşılmaz. Yani, bazı gözler onu idrâk edebilir.

Ayrıca, âyette, Allah Teâlâ'nın görülemeyeceği değil, gözlerin onu idrâk edemeyeceği (kuşatamayacağı) de kastedilmiş olabilir. Görmeyi kabul etmekle, idrâki nefyetmek birbirine zıt değildir. Çünkü ikisi arasında fark vardır. İdrâk, görmekten daha hususîdir. Hususî olanın nefyi, umumî olanın nefyini gerektirmez.¹²⁵²

2- "*Musa, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" dedi. Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi. Rabbi, dağa tecellî edince onu darmadağın ediverdi. Musa da baygın düştü. Aylınca, "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim" dedi.*"¹²⁵³

Mu'tezile, bu âyetin, birçok yönden Allah Teâlâ'nın görülemeyeceğine delâlet ettiğini söylemiştir. "*O zaman, Hz. Musa (a.s.) neden böyle bir istekte bulunmuştur?*" sorusuna şu cevapları vermişlerdir:

a) Hz. Musa, ru'yetin Allah hakkında câiz olmadığını bilmiyordu.

¹²⁵⁰ En'âm, 6/103.

¹²⁵¹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIII, s.103-109.

¹²⁵² Süleyman Pak, **Müşkilü'l-Kur'an**, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv. SBE Temel İslam Bilimleri ABD Tefsir BD, Konya: 2000, s.345.

¹²⁵³ A'râf, 7/143.

b) Hz. Musa, Allah Teâlâ'yı, kendi nefsi için değil, kavminden dolayı görmeyi istemiştir.

c) Hz. Musa, Allah'ı görmeyi değil, Allah katından ızdırârî ve açık bir bilgi istemiştir.

d) Bu isteğin maksadı, Allah Teâlâ'nın, kendisinin görülmesinin imkânsız olduğuna delâlet eden naklî delil zikretmesi ve böylece de aklî delillerin naklî delillerle kuvvet kazanmasıdır.

Râzî, onların bu iddialarına şu şekilde cevap vermiştir:

a) Âyet, Hz. Musa (a.s.)' in, Allah'ı görmeyi istediğine açıkca delâlet etmektedir. Şüphesiz, Hz. Musa (a.s.) Allah'tan neyin istenip neyin istenmeyeceğini gâyet iyi bilir. Eğer Allah'ın görülmesi imkânsız olsaydı, bunu istemezdi. Hz. Musa'nın bunu istemesinden ru'yetin câiz olduğu anlaşılır. Ayrıca, Hz. Musa'nın Allah'ı bilme hususundaki bilgisinin, Mu'tezile'nin düşüklerinden daha az derece olmadığı hususunda ittifak vardır. Dolayısıyla biz, o Mu'tezile'nin hepsinin ru'yetullahın imkânsız olduğunu bildiklerini, Hz. Musa'nın ise bunu bilemediğini farzettiğimizde, Hz. Musa'nın Allah'a dâir bilgisinin, Mu'tezile'nin düşüklerinin her birinin bilgisinden daha az olduğunu kabul etmiş oluruz ki bu, müslümanların icmâi ile bâtil olan bir görüştür.

b) Eğer Hz. Musa (a.s.) kendi nefsi için değil de kavmi için istemiş olsaydı, o zaman Hz. Musa (a.s.), "Onlara kendini göster, sana baksınlar" derdi. Ayrıca, eğer bu, imkânsız bir şeyi istemek olsaydı, o zaman Hz. Musa, kavmini bundan men ederdi. Nitekim onlar, Hz. Musa'ya, "*Onların nasıl tanrıları varsa, sen de bize öyle bir tanrı yap*"¹²⁵⁴ dediklerinde, O, onları bu isteklerinden, "*Siz gerçekten câhil bir milletsiniz.*"¹²⁵⁵ diyerek men etmiştir.

c) Eğer istenilen şey, Allah'ın varlığını gösterecek bir delil (mûcize) olsaydı, Allah Teâlâ, Hz. Musa'ya, diğer mûcizeleri verdiği gibi, o mûcizeyi de verirdi ve Hz. Musa'ya bunu vermemesinin bir hikmeti olmazdı.

d) Eğer Hz. Musa (a.s.)'in maksadı, Allah'ın kendisine aklî delilleri

¹²⁵⁴ A'râf, 7/138.

¹²⁵⁵ A'râf, 7/138.

kuvvetlendiren naklî bir delili göstermesi olsaydı, o zaman onun, "Ya Rabbî, senin zâtının görülmesinin imkânsız olduğu hususunda akıllarda zâhir ve açık olan şeyi kuvvetlendirmeni istiyorum." demesi gerekirdi. Böyle demediğine göre bu görüşün de fâsîd olduğunu anlamış oluyoruz.

Mu'tezile, bu âyetin, birçok yönüyle ru'yetullah'ın mümkün olmadığına delâlet ettiğini ispat etmeye çalışmış ve bu hususta şunları söylemiştir:

a) Cenâb-ı Hakk, "لَنْ تُرِيَنِي" (Beni kat'iyen göremezsin) buyurmuştur. Bu, Hz. Musa'nın, Allah'ı, ne dünyada ne de Kıyamette kesinlikle göremeyeceğine delâlet eder. Hz. Musa'nın göremeyeceği kesin olunca hiç kimsenin göremeyeceği de kesinleşir. Dolayısıyla, Allah'ın görülmesinin imkânsız olduğu sabit olmuş olur. Çünkü lügatçılardan nakledildiğine göre "لَنْ" edatı, "ebedîyyen" manasına kullanılır.

b) Hz. Musa bu yaptığından pişman olmuş ve tevbe etmiştir. Eğer Allah'ı görmeyi istemek günah olmasaydı, o bundan tevbe etmezdi. Eğer ru'yet, mü'min olmanın sıhhatine ters düşen bir günah olmasaydı, o "ben, iman edenlerin ilkiyim" demezdi.

Râzî bu iddialara şu şekilde cevap vermiştir:

a) Vâhidî (r.a.) şöyle demiştir: "Bu ("لَنْ" edatının "ebedîyyen" manasına gelmesi), lügatçılar hakkında asılsız bir iddiadır. Bu görüşün doğruluğuna şahit olacak ne muteber bir kitap, ne de sahih bir rivâyet vardır." Bunun yanlışlığının delili, Cenâb-ı Hakk'ın, Yahudileri anlatırken söylediği "*Onlar o (ölümü) asla arzu etmezler.*"¹²⁵⁶ âyetidir. Hâlbuki onlar Kıyamet günü, ölümü temennî edeceklerdir.

b) Hz. Musa'nın tevbe etmesi iki şeyden dolayı olabilir. Birincisi, "Dünyada iken seni görme isteğinden dolayı, sana tevbe ettim!" İkincisi, "Senin iznin olmadan seni görme isteğinden tevbe edip sana yöneldim."

Râzî, Mu'tezile'nin bu iddialarına cevap verdikten sonra, bu âyetin ru'yetullah'a delâlet ettiğini şu şekillerde açıklamıştır:

a) Allah Teâlâ, görülmesini, mümkün olan bir şarta bağlamıştır. Bu şartta, dağın

¹²⁵⁶ Bakara, 2/95.

yerinde durabilmesidir. Mümkün olan bir şarta bağlanan şey de mümkündür. Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın görülmesi de mümkündür. Bu âyette anlatılmak istenen, insanın, Allah'ı görmeye tâkât getiremeyeceğini anlatmaktır. Bunun böyle olduğunun delili ise, dağın onca büyüklüğüne rağmen, Allah'ı görünce un ufak olup paramparça olmasıdır.¹²⁵⁷

3- "*Hani siz, "Ey Musa! Biz Allah'ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız" demiştiniz. Bunun üzerine siz bakıp dururken sizi yıldırım çarpmıştı.*"¹²⁵⁸

el-Kâdî Abdulcebbar şöyle demiştir: Şâyet Allah'ı görmek câiz olsaydı, yıldırımın çarptığı kimseler câiz olan bir şeyi istemiş olurlardı. Bu da onların cezalandırılmasını gerektirmezdi.

Râzî, bu iddiaya şöyle cevap vermiştir: Allah'ı görmek ancak âhirette mümkündür. Burada reddolunan ise, dünyada görme istekleridir. Ayrıca, Allah'ın hükmü gereği Allah'ı gören kişiden mükellefiyet kalkar. Dolayısıyla Allah'ı görmeyi istemek mükellefiyetin kalmasını istemektir.¹²⁵⁹

4- "*Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de ziyâde vardır.*"¹²⁶⁰ âyetinde geçen "ziyâde" kelimesine her ne kadar bazıları "iyiliklere on katına kadar hatta daha fazla verilen karşılık", "Allah'ın bağışlaması ve rızası", "Kulların kalplerindeki muhabbetin ziyâdesi" gibi manalar verseler de¹²⁶¹ Râzî'ye göre buradaki "ziyâde" ile kasıt ru'yetullahtır.

Bu âyet naklen de, aklen de ru'yetullah'ın mümkün olduğuna delâlet eder. Bu husustaki naklî delil şudur: Hz. Peygamber (s.a.v.), "*İyi iş, güzel amel yapanlara da güzel iyilik, bir de ziyâde vardır.*"¹²⁶² âyetini okumuş ve sonra, "*güzel iyilik, cennettir; "ziyâde" de, Allah'ın vechine bakmaktır.*" buyurmuştur.

Aklî delile gelince bu şudur: el-Hüsna kelimesi, cennete ve cennetteki ikramlara

¹²⁵⁷ Bu konuda tüm söylenenler için bk. Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIV, s.196-201.

¹²⁵⁸ Bakara 2/55. Benzer âyet, Nisâ 4/153.

¹²⁵⁹ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.III, s.83-84.

¹²⁶⁰ Yûnus, 10/26.

¹²⁶¹ Burhan Baltacı, **Yûnus 10/26. Ayette Yer Alan "Ziyâde" Kelimesinin "Ruyetullah" Olarak Anlaşılmasında Ehl-i Sünnet İncancının Etkisi**, Dini Araştırmalar Dergisi, c.VIII, Sayı: XXIV, 2006, s.298-299.

¹²⁶² Yûnus, 10/26.

delâlet eder. Dolayısıyla, bu "ziyâde"nin cennetteki ikramlardan başka bir şey olması gerekir. Aksi halde, bir tekrar olmuş olur. Netice olarak, bu ziyâde kelimesi ile kastedilen şey ru'yetullah'tır.¹²⁶³

5- *"Orada, görünce (sonsuz) nimetler ve büyük bir mülk (hükümranlık) görürsün."*¹²⁶⁴

Bu âyette geçen "مَلِكًا" kelimesini, bazı kıraat âlimleri "مُلْكًا" (mülk-saltanat) şeklinde okurken, bazıları da, "مَلِكًا" (Büyük bir melik) şeklinde okumuşlardır. Buna göre mana: "Büyük bir melik, hükümdar görürsün" şeklinde olur. Müslümanlar bu melik'in, ancak Allah Teâlâ olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. Râzî'ye göre, delil olarak bu âyete tutunmak, diğer âyetlere tutunmaktan daha güçlüdür.¹²⁶⁵

6- *"Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır."*¹²⁶⁶

7- *"O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar."*¹²⁶⁷

Mu'tezile, bu âyette geçen "نَاطِرَةٌ" kelimesinin "görmek" anlamına gelmediğini söylemiş ve bu hususta birçok delil ileri sürmüştür. Râzî de, Mu'tezile'nin iddialarına cevap vererek bu kelimenin "görmek" anlamına geldiğini, mü'minlerin cennette Allah Teâlâ'yı göreceklerini ispat etmiştir.¹²⁶⁸

8- Bu hususa çok açık ve net bir şekilde delâlet eden delillerden biri, "(*Âhirette*) *Rabbini, dolunay olduğu gece ayı gördüğünüz gibi (açık-seçik) göreceksiniz ve O'nu görmek için izdihama düşmeyeceksiniz.*"¹²⁶⁹ hadis-i şerîfidir. Buradaki benzetme, görmedeki açıklık itibarıyla bir teşbîhtir; yoksa görülen iki şeyin birbirine benzemesi bakımından yapılan bir teşbîh değildir.¹²⁷⁰

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Râzî'ye göre, âhirette Allah Teâlâ'yı görmek hem naklen hem de aklen mümkündür ve bu, cennette, ehli cennetin ulaşabileceği en büyük

¹²⁶³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XVII, s.67.

¹²⁶⁴ İnsân, 76/20.

¹²⁶⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIII, s.108-109.

¹²⁶⁶ Mutaaffîn, 83/15.

¹²⁶⁷ Kıyâmet, 75/22-23.

¹²⁶⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XXX, s.211-214.

¹²⁶⁹ Buhârî, Ezan, 129; Tirmizî, Cennet 15-17; İbn Mâce, Mukaddime 13.

¹²⁷⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIII, s.109.

nimettir. Dünyadaki gözlerimiz Allah Teâlâ'yı görebilecek kapasitede yaratılmamıştır. Ancak âhirette Allah Teâlâ mahlûkatında dilediği değişikliği yapacak¹²⁷¹ ve kullarını kendisini görmeye muktedir şekilde yaratacaktır.

3.5. A'RÂF MESELESİ

“أَعْرَافٌ” kelimesi, “عُرْفٌ” kelimesinin çoğuludur. “A'râf”, sözlükte, yüksekçe bir yer manasına gelir. “urf” ise tanıma, bilme, doğruyu yanlıştan ayırt etme, idrâk, sezgi, yerden yüksekte olan her şey, bir şeyin veya bir nesnenin en üstte olan kısmı, göze çarpan, tepenin en yüksek olan kısmı, dağ gibi manaları vardır.¹²⁷² Örneğin, atın yelesine “عُرْفُ الْفَرَسِ” ve horozun ibiğine “عُرْفُ الدِّيَكِ” denilir. Yüksek olan her yere “urf” denilir.¹²⁷³

Kur'ân-ı Kerîm'de iki defa¹²⁷⁴ geçen A'râf'ın manası, âlimlerin çoğunun benimsediği görüşe göre, cennet ile cehennem arasına çekilmiş olan sûr'un en yüksek yerleridir. Nitekim İbn Abbâs (r.a.)'ın “A'râf, sıratın en yüksek yerleridir.” dediği rivâyet edilmiştir. Râzî de bu görüştedir.¹²⁷⁵ Bu sûrun bir kapısı vardır. Mü'minler bu kapıdan cennete girerler. Kâfirler ise, hep o azap ve ateş içinde kalırlar.¹²⁷⁶

A'râf üzerinde olduğu bildirilen ve cennetlikleri selâmlayan, cehennemlikleri azarlayan¹²⁷⁷ ve “A'râf Ehli” denilen kimseler, itaat edenlerin ve sevâba nâil olanların en ileri gelenleri yani, melekler, peygamberler, ya da şehitlerdir.¹²⁷⁸ Tâbir câizse bunlar protokol ehli olup nurdan minberler üzerinde mahşer meydanında yaşanacakları müşâhede edeceklerdir. Şahitliklerine başvurulduğunda da hakikati söyleyeceklerdir.¹²⁷⁹

¹²⁷¹ Muhammed Mutevelli Şaravi, **Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri**, Erkan Bulut (çev.), Özgü Yayınları, İstanbul: 2011, s.87.

¹²⁷² İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c.IX, s.241; Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Mustafa Hicazî (thk.), Matbaatü Hükümeti'l-Küveyt:1887/1408, c.XXIV, s.139-144; Ebû Abdîrrahman el-Ferahîdî, **Kitabü'l-Ayn**, Abdülhamid Hindâvî (thk.), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut:1424/2003, c.III, s.136; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, **Tehzîbü'l-Lüga**, Muhammed Ali en-Neccâr (thk.), ed-Dâru'l-Mısriyye, Kahire: ty., II, 346.

¹²⁷³ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c.XIV, s.71.

¹²⁷⁴ A'râf, 7/46, 48.

¹²⁷⁵ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c. XIV, s.71-73.

¹²⁷⁶ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c. XXIX, s.219.

¹²⁷⁷ A'râf, 7/48.

¹²⁷⁸ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c. XIV, s.71-72.

¹²⁷⁹ Ahmet Emin Seyhan, “A'râf Ehli” İle İlgili Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme, Süleyman Demirel Üniversitesi İFD, Isparta: 2011/1, Sayı: 26, s.121-126.

A'râf ehlinin yüce kimseler olduğuna A'râf ehlinin cennetlikleri selâmlaması ve cehennemlikleri azarlamaları delâlet eder. Çünkü amelinin kısa gelmesi veya günahkâr olması gibi sebeplerle cenneti bile hak etmekte zorlanan kişilerin, cennet ehline selâm verip iltifat etmesi ve cehennem ehlini de uyarıp azarlaması uygun değildir.¹²⁸⁰ Cennetlikler ile cehennemlikler hakkında böyle sözleri ancak kulluk vazifesini en iyi şekilde yerine getiren, şahitliklerine başvurulduğu zaman hakikati söyleyen, kendilerine güvenilen, Allah'ın karşısında son derece haklı durumda olan yetkili birilerinin söyleyebilmesi söz konusudur.¹²⁸¹

¹²⁸⁰ Necdet Ünal, **Kur'ân'ı Kerîm'de A'râf Ve A'râf Halkı**, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c.X, Sayı:1, Samsun: 2010, s.50.

¹²⁸¹ Abdul Qadir Nazari, **Kur'ân'da A'raf**, Basılmamış Y.L. Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi SBE TİB ABD, İstanbul: 2017, s.66.

SONUÇ

İnsanoğlu öldükten sonra bu dünyada yaptıklarının karşılığını görmek için yeniden diriltilecektir. Amel defteri eline verilecek, hesabı görülecek ve hakkında hüküm verilecektir. Âkıbet ya cennet ya da cehennem olacaktır.

Sözlükte, "örtmek" anlamına gelen cennet kelimesinin cin, cünûn, cinnet, cünne ve cenîn kelimesinden türediği söylenmiştir. Râzî'ye göre bu kelimelerin hepsinin anlamı aynıdır: örtünmek. Cennetin de her yeri ağaçlarla örtülü olduğu için oraya cennet denilmiştir.

Cennet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de müfred, tesniye ve cemi' olmak üzere toplam yüz kırk yedi defa geçmektedir. Bunların bazısında dünyadaki bağ bahçe anlamına gelirken çoğunda âhiretteki mükâfât yurdu manasında kullanılmıştır. Cennetin müfred olarak kullanılması, cennetlerdeki ağaçlıkların ve gölgeliklerin birbirine bitişik halde olmasından ve aralarında verimsiz, kurak, bataklık ve çöl gibi arazilerin olmamasından dolayıdır. Tesniye olarak zikredilmesi ise insanlar ve cinler için farklı iki cennet olduğuna veya yapılan amellere karşılık bir cennet, bir de ziyâde olarak verilen cennet olduğuna vb. manalara işaret eder. Cemi' olarak kullanılması da cennetteki nimetlerin çokluğuna ve sanki bu cennetin, cennetler mesâbesinde olduğuna delâlet eder.

Allah Teâlâ cennetin büyüklüğünü gökler ve yerin eni, genişliği kadar olarak belirtmiştir. Bu ifâde, insanların zihin dünyasına göre söylenmiş bir ifâdedir. Çünkü insanlara göre yerlerden ve gökten daha geniş ve daha uzun ömürlü bir şey yoktur.

Cennet ebedî olduğu için orada zaman mefhûmu yoktur. Zaman, ancak ebedî olmayan bir hayat için söz konusudur. Cennette mükellefiyet de yoktur. Çünkü mükellefiyet yurdu bu dünyadır. Hiçbir mükellefiyet bulunmadığı o cennet, mahzâ Cenâb-ı Hakk'ın lütfudur. İnsanların sırf amelleri ile cenneti elde etmeleri mümkün değildir. O cennete girenler sanki kendilerine babalarından miras kalmışçasına orada dilediklerini yapacaklardır.

Cennetliklerin dereceleri farklı farklıdır. Herkes derecesine göre bir cennette ikâmet edecektir. Bunlar; Adn, Naîm, Firdevs, Me'vâ, Dârusselâm, Hüsnâ, Gurfe, Dâru'l-Mukâme ve diğer cennetlerdir. Cennetlikler bu cennetlerde keyif içerisinde sefâ

süreceklerdir. Diledikleri kuş etleri, meyveler, lezzetli içecekler, akla gelen gelmeyen daha neler neler... Onlar bir şeyi arzuladıklarında etraflarında pervâne olan hizmetçiler hemen onu ikram edecek veya ağaçlar eğilecek, onlar da oturdukları ya da yattıkları yerden o meyveleri alacaklardır. Diledikleri kadar yiyecek, içecekler ama yedikleri, içtikleri hiçbir şey onlara rahatsızlık vermeyecek ve misk gibi bir koku halinde vücutlarından çıkacaktır.

Ayrıca, yeşil atlastan dokumuş elbiseler, altın ve zeberced kakmalı tahtlar, yâkut ve zümrüitten yapılmış köşkler ve daha önce gün yüzü görmemiş, el değmemiş eşler... Bütün bu nimetlerden daha önemlisi ise rızâ-i ilâhî'yi kazanma ve cemâl-i ilâhî'yi müşâhede etmektir.

Sözlükte "derin kuyu" anlamına gelen cehennem kelimesi terim olarak âhiretteki azap yurdunun adıdır. Cehennem inkârcılara karşı o kadar öfkeli ki, öfkesinden çatlayacakmış gibi bir ses çıkarır. Bu cehennemin yakıtı, insanlar ve taşlardır. Fakat bu taşlar hiç yanma özelliği olmayan taşlardır. Ancak böyle taşların yanması cehennemin ne kadar şiddetli olduğunu gösterir.

Cennet Allah'ın lütfu iken, cehennem Allah'ın adâletinin gereğidir. Çünkü Allah Teâlâ kullarının cehenneme girmemesi için onlara her türlü imkânı vermiştir. Buna rağmen kul ısrar ederse Allah Teâlâ da onu adâleti gereği cehenneme atacaktır.

Allah Teâlâ cehennemde görevli meleklerin sayısının on dokuz olduğunu bildirmiştir. Aklen uygun olan şey, bunların cehennemde görevli asıl melekler olduğu ve bunların da emrinde başka meleklerin olduğudur.

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemin derekelerinin yedi tane olduğu bildirilmiştir. Bunlar; Cehennem, Lezâ, Hutame, Saîr, Sekar, Cahîm, ve Hâviye'dir. Cehennem ehli buralarda fizyolojik ve psikolojik azaba tâbî tutulacaktır. Bu azap öyle bir azaptır ki, şiddeti gün be gün artan, sürekli ve hafiflemeyen bir azaptır.

Ateşlere atılma, zincirlere vurulup kaynar sulara sürüklenme, yiyecek olarak hiçbir fayda sağlamayan Zakkûm, Darî' gibi diken yedirilmesi, içecek olarak Hamîm, Gıslîn gibi irinli su içirilmesi, giyecek olarak ateşten ve katrandan elbiseler giydirilmesi

ve türlü türlü fizyolojik azaplar. Bu fizyolojik azaplardan daha da beteri Allah Teâlâ'nın onları unutmaması ve lânet etmesi gibi psikolojik azaplardır.

Âhirette mükâfât ve ceza yurdu olan cennet ve cehennem şu an mevcuttur ve ebediyyen de mevcut olacaktır. Aklî ve naklî deliller bu yöndedir. Cennet ve cehennemin ebediyeti, ezeliyeti olmayan bir ebediyettir. Yine cennet ve cehennemin ebediyeti, Allah Teâlâ tarafından yaratılmış bir ebediyettir. Bu yüzden Allah Teâlâ'nın ebedî olması ile cennet ve cehennemin ebedî olması bir değildir.

Ateistler ve müşrikler, Allah'a hiç inanmadıkları veya Allah'a inanmakla beraber başka tanrılara da inandıkları için; Münâfiklar, zâhiren inanıyor gibi görünüp bâtinen inanmadıkları için; Mecûsîler, Erihmen'in (Şeytan'ın) şerleri yaratan tanrı olduğuna inandıkları için; Sâbiîler, yıldızların âlemi idâre ettiğini söyledikleri için; Yahudiler ve Hıristiyanlar da Allah'a oğul isnad ettikleri ve din adamlarını Rab edindikleri için şirke düşmüş ve ebedî cehennem azabına müstehak olmuşlardır.

Allah'a inanılması gerektiği gibi inanıp tevhid çizgisinden sapmayan muvahhidler ve Allah'ın emir ve yasaklarına dikkat eden muttakîler de cenneti hak etmiştir. Kalbinde imanı olduğu halde kendini günahlardan alıkoyamayan fâsıklar ise, ya Allah Teâlâ'nın bağışlaması ile ya da şefaathakına sahip birinin şefaathetmesi ile cennete gidecek ya da cehennemde cezasını çektikten sonra cennete gidecektir. Cennete giden ehli cennet orada Cenâb-ı Hakk'ın cemâlini müşâhede edecektir.

Bu istidlâllerin hepsi kelâm-ı ilâhî'ye ve hadîs-i nebî'ye dayanılarak yapılan istidlâllerdir. Asıl olan ise, Allah Teâlâ'nın dilediğini yapabilmesidir. Hiç kimse Allah Teâlâ'nın irâdesi üzerine sınır koyamaz. Yani, Allah Teâlâ dilerse en azılı münkiri cennetine; en âbid ve zâhid kulunu cehennemine koyabilir.

Cennet ve cehennemin ortasında bulunan ve adına A'râf edilen duvarın üzerinde bir takım insanlar vardır. Bunlar oradan cennetliklerin cennete, cehennemliklerin de cehenneme girmelerini seyredeceklerdir. Bu esnada cennetlikleri selâmlayarak tebşîr; cehennemlikleri de ta'zir ederler. Bunlar, melekler, peygamberler, ya da şehitler gibi şânı yüce kimselerdir. Böyle bir işi ancak bunlar yapabilir.

KAYNAKÇA

Kurân-ı Kerîm

Abdubâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire:1364.

Abdurrahman, Muhammed İbrahim, *Minhâcu Fahriddin er-Râzî fi't-Tefsîr Beyne Menâhici Muâsirihi*, Kahire: 1989, 261 s.

el-Abdullah, Hadîce Hammâdî, *Menhecü'l-İmâm Fahriddîn er-Râzî Beyne'l-Eşâ'ire ve'l Mu'tezile*, Dâru'n-Nevâdir, Dımaşk: 1433/2012, c.I-II, 1129 s.

el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs*, Yûsuf b. Muhammed el-Hâc Ahmed (thk.), Mektebü'l-İlmi'l Hadîs, y.y.: t.y., c.I-II.

el-Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn b. Abdillâh el-Bağdâdî, *eş-Şerîa*, Abdullâh b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî (thk.) Dâru'l-Vatan, Riyad: 1999/1420, c.I-V.

Ahmed, Fâize Sâlim Sâlih Yahya, *İlmü'l-Meânî fi't Tefsîri'l-Kebîr li Fahriddin er-Râzî ve Eseruhû fi'd Dirâseti'l-Belâğîyye*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, Mekke: 1412/1996, c.I-II, 629 s.

Akçay, Mustafa, "*Sırat*", DİA, Ankara: 2009, c.XXXVII, ss.118-119.

Akdemir, Hikmet, *Taberî'ye Göre Ru'yetullah Meselesi*, Harran Üniv. İFD, Sayı: III, Şanlıurfa: 2002, ss.7-26.

Alıcı, Mustafa, *Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine*, Ankara Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, Tuzla Belediyesi Kültür Yayınları, Sayı: VII, İstanbul: 2015 (Eylül), ss.9-29.

Alper, Hülya, "*Münâfik*", DİA, Ankara: 2006, c.XXXI, ss.565-568.

Âlûsî, Muhsin Abdulhamid, *er-Râzî Müfessiran*, Doktora Tezi, Bağdat: 1974, 334 s.

el-Alvânî, Câbir Feyyâz, *el-Mahsûl fi İlmi Usuli'l-Fıkh Mukaddimesi*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: t.y.

Ammârî, Ali Muhammed Hasan, *el-İmâm Fahrüddin er-Râzî; Hayâtuhû ve Âsâruhû*, Kahire: 1388/1969, 218 s.

el-Askalânî, Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Lisân'l-Mîzan*, Abdulfettah Ebû Gudde (thk.), Dâru'l-Beşâiri'l İslâmiyye, Beyrut: 1423/2002, c.I-X.

Âşikkutlu, Emin, "*Fısk*", DİA, Ankara: 1996, c.XIII, ss.38-39.

- Atay, Hüseyin, *Kelama Giriş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara: 1978.
- Ateş, Süleyman, *Cennet Tekelcisi mi?*, İslami Araştırmalar Dergisi, c.IV, Sayı:I (Ocak), Yıl: 1990, ss.29-37.
- , *Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir*, İslami Araştırmalar Dergisi, c.III, Sayı: I (Ocak), Yıl: 1989, ss.7-24.
- , *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kuba Yayınları, İstanbul: 1997, c.I-XXX.
- el-Avâvide, Râid Abdilcelîl, *İmâm Fahrüddin er-Râzî ve Felsefetühu'l Halkıyye*, Âlemü'l-Kütübî'l Hadîs, İrbid: 2016, 250 s.
- Aydın, Mahmut, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul: 2013, ss.575.
- Aydın, Mehmet, *"Hristiyanlık"*, DİA, Ankara:1998, c.XVII, ss.340-358.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn Âsâru'l-Musannifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut: 1955, c.I-II.
- el-Bağdâdî, Muhammed el-Mu'tasım Billah, *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye Mukaddimesi*, Dâru'l-Kitabi'l Arabî, Beyrut: 1410/1990.
- Balcıoğlu, Tahir Harîmî, *Büyük İslam Mütefekkeri Fahrüddin-i Râzî*, DİB Dergisi, Sayı: VI, Ankara: 1962, ss.21-24.
- Baltacı, Burhan, *Yunus 10/26. Ayette Yer Alan "Ziyâde" Kelimesinin "Ruyetullah" Olarak Anlaşılmasında Ehl-i Sünnet İnancının Etkisi*, Dini Araştırmalar Dergisi, c.VIII, Sayı: XXIV, Yıl: 2006, ss.293-304.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsîri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul: 2003-2007, c. I-XXI.
- Bayram, Enver, *Râzî Tefsirinde İnsan Tabiatı ile İlgili Ayetlerin Yorumları*, Ankara Üniversitesi, SBE, TİB ABD, Tefsir BD, Ankara 2005, 85 s.
- , *Fahredden er-Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr'inde Tefsir Usûlü Uygulaması*, Ankara Üniversitesi, SBE, TİB ABD, Tefsir BD, Ankara 2011, 202 s.
- Bebek, Adil, *"Kebîre"*, DİA, Ankara: 2002, c.XXV, ss.163-164.
- , *"Mağfiret"*, DİA, Ankara: 2003, c.XXVII, ss.313-314.
- Berki, A. Himmet - Keskiöğlü, Osman, *Hâtemu'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayatı*, DİB Yayınları, Ankara: 2014 (29. Baskı), ss. 461.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Ravza Yayınları, İstanbul: 2008, c.I-II.

- , *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınları, İstanbul:1962-1966, c.I-VIII.
- Birişik, Abdülhamit, "*Rahmet*", DİA; Ankara: 2007, c.XXXIV, ss.419.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesir, Dimaşk- Beyrut: 2002/1423, 1944 s.
- Cebeci, Lutfullah, "*Selsebil*", DİA, Ankara: 2009, c.XXXVI, ss.447-448.
- , "*Mefâtihu'l-Gayb*", D.İ.A., Ankara: 2003, c.XXVIII, ss.348-350.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri*, Atatürk Üniv. İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sevinç Matbaası, Ankara: 1977, ss.7-57.
- , *Kur'ânı Kerîm ve Sabîiler*, Ankara Üniv. İFD, Ankara:1963, ss.103-116.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l- Arabiyye*, Dâru'l-Hadîs, Kahire: 2009/1430, 1287 s.
- el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb b. Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, Zâid b. Ahmed en-Nüşeyrî (thk.), Dâru Âlemi'l-Fevâid, y.y.: t.y., c.I-II.
- Ceylan, Yasin, *Fahreddin Râzî'nin Mefatihu'l-Gayb Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar*, İslami Araştırmalar, Sayı:3, 1987, ss.47-55.
- Çelebi, İlyas "*Mu'tezile*", DİA, Ankara: 2006, c.XXXI, s.391-401.
- , "*Menzile Beyne'l-Menzileteyn*", DİA, Ankara: 2004, c.XXIX, ss.161-162.
- ed-Dâvûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, Beyrut:1403/1983, c.I-II.
- Demirci, Kürşat, "*Hıristiyanlık*", DİA, Ankara:1998, c.XVII, ss.328-340.
- , "*Hiduiizm*", DİA, Ankara: 1998, c.XVIII, ss.112-116.
- , "*Şintoizm*", DİA, Ankara: 2010, c.XXXIX, ss. 177-179.
- Demirkol, Murat - Enes, M. (Ed.), *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara: 2014, 856 s.
- Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsiru'l Hadîs*, Dâru'l-Gurâbi'l İslâmî, Beyrut: 2000/1431, c.I-X.
- ed-Deylemî, Ebû Şuca' Şiyreveyh b. Şehredâr b. Şiyreveyh, *el-Firdevs bi Me'süri'l-Hitâb*, Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, Beyrut: 1986/1406, c.I-VI.
- Döğen, Şaban, *İlimlerin Diliyle Allah*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul:1992.

- Dönmez, İbrahim Kâfi, "*Cünûn*", DİA, Ankara: 1993, c.VIII, ss.125-129.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sahîhu Süneni Ebî Dâvûd*, Mektebetü'l Meârif, Riyad: 1998/1419, c.I-III.
- Enceb, Ali b., *ed-Dürrü's-Semîn*, Ahmed Şevkî - Muhammed Said Hânesî (thk.), Dâru Gurâbi'l-İslâmî, Tunus: 1430/2009, 702 s.
- Erbaş, Muammer, *Sünnî Tefsir Geleneğinde Mu'tezilenin Yeri -I (Mefatihü'l-Gayb Örneği)*, DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı XX, İzmir: 2004, ss.75-114.
- Erkal, Mehmet, "*Arşın*", DİA, Ankara: 1991, c.III, ss.411-413.
- Ertuğrul, Özkan, "*Firdevs Köşkü*", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, s.125.
- el-Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Lüga*, Muhammed Ali en-Neccâr (thk.), ed-Dâru'l Mısriyye, Kahire: t.y., c.I-XV.
- Fatiş, Emrullah, *İbnü'l-Hümâm'a Göre Yaratılmışlık Ve Ebediyet Bağlamında Cennet Ve Cehennem*, Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Yıl: VIII, c.VIII, Sayı: XVI Yıl: 2015 (Temmuz – Aralık), ss.83-102.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, Alparslan Açıkgenç (çev.), Fecr Yayınları, Ankara: 1987, 349 s.
- el-Ferâhidî, el-Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahman, *Kitâbü'l-Ayn*, Abdülhamid Hindavî (thk.), Dâru'l-Kütübü'l İlmiyye, Beyrut:1424/2003, c.I-IV.
- Ferhat, Hani Nu'man, *Mesâilü'l-Hilâf Beyne Fahriddin er-Râzî ve'n Nesîriddin et-Tûsî*, Beyrut: 1418/1997, 384 s.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "*Bahâilik*", DİA, Ankara:1991, c.IV, ss.464-468.
- , "*Hâriciler*", DİA, Ankara: 1997, c.XVI, ss.169-175.
- Gıradı, Jules, *Çağdaş Ateizmin Problemi*, Murtaza Korlaelçi (çev.), Ankara Üniv. İFD, Ankara:2000, c. XLI, ss.365-398.
- Gölcük, Şerafeddin, "*Cehmiyye*", DİA, Ankara: 1993, c.VII, ss.234-236.
- Görgün, Tahsin, "*Tecdid*", DİA, Ankara: 2011, c.XL, ss.234-239.
- Güç, Ahmet, "*Put*", DİA, Ankara: 2007, c.XXXIV, ss.364-365.
- , "*Yahudilik*", DİA, Ankara: 2013, c.XLIII, ss.207-212.
- Güllüce, Veysel, *Kur'ân-ı Kerîm'de Âhiret İnancının Temelleri*, EKEV Yayınları, Erzurum: 2001.
- Gündüz, Şinasi "*Mecûsilik*", DİA, Ankara: 2003. c.XXVIII, ss.279-284.

- , "*Sâbilik*", DİA, Ankara: 2008, c.XXXV, ss.341-344.
- Güngör, Mevlüt, *Kur'an Bağlamında İslam Öncesi Mekke Toplumundaki Tanrı ve Ahiret İnancı*, Dinî Araştırmalar, c. VIII, ss.13-28.
- Gürkan, Salime Leyla, "*Yahudilik*", DİA, Ankara: 2013, c.XLIII, ss.187-197.
- Gürsoy, Kenan, "*İlhâd*", DİA, Ankara: 2000. c.XXII, ss.96-98.
- Harman, Ömer Faruk, "*Ahd-i Atîk*", DİA, Ankara: 1988, c.I, ss.494-501.
- , "*İncil*", DİA, Ankara: 2000, c.XXII, ss.270-276.
- , "*On Emir*", DİA, Ankara: 2007, c.XXXIII, ss.347-350.
- , "*Yahudilik*", DİA, Ankara: 2013, c. XLIII, ss.197-207.
- Herevî, Mâyil, *Şerhi Hâlu Zindegiu Münazarâtı Fahreddini Râzî*, Afganistan: 1343, 373 s.
- Hicazî, Muhammed, *Ismetü'l-Enbiyâ Mukaddimesi*, Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, , Kahire: 1406/1986.
- Hilâl, Mâhir Mehdî, *Fahrüddin er-Râzî Belâğyyen*, ed-Dâru'l Vataniyye, 1394/1977, Bağdat: 308 s.
- Hocaoğlu, Mustafa, *Süleyman Ateş'in Tefsirinde Bütünlük Sorunu: Ehli Kitab'ın Cennet'e Girmesi ve Tevrât'ın Tahrifi Meseleleri*, İslami Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2012, c.XXIII, ss.42-54.
- Horozcu, Ümit, *Âhiret İnancı ve İnsan Psikolojisi*, İstanbul: Din ve Hayat Dergisi, Sayı:16, Yıl: 2012, ss.104-107.
- Horten, Max, *Die Philosophischen Ansichten von Râzî und Tusi*, Bonn: 1910, 258 s.
- , *Die Spekulative und Positive Theologie des Islam nach Râzî und ihre kritik durch Tusi*, Leipzig: 1912, 384 s.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn, *Ahiret Hayatı Cennet ve Cehennem*, Ekrem Demirli (çev.), Litera Yayıncılık, İstanbul: 2015.
- İbn Ebî Usaybia, *Uyunu-l Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, Nizâr Rıza (thk.), Dâru Mektebeti-l Hayat, Beyrut: t.y.
- İbn Hallikân, Ebu'l Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-Â'yân ve Ebnâü Ebnâi'z-Zemân*, İhsan Abbâs (thk.), Dâru Sader, Beyrut: 1398/1978, c.I-VIII.
- İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, Şuayb el-Arnâvûd - Adil Mürşid (thk.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: t.y., c.I-L.

- İbn Kesîr, İmâdüddin Ebu'l Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n Nihâye*, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (thk.), Dâru Hicr, 1419/1998, c.I-XXI.
- , *Tefsîru'l-Kur'âni'l Azîm*, Sami b. Muhammed es-Selâme (thk.), Dâru Tayyibe, Riyad: 1999/1430 (2. baskı), c.I-VIII.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rabiî el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce*, Dârusselâm, Riyad: 1999/1420, 815 s.
- İbn Mübârek, Ebû Abdîrrahman Abdullah, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, Habiburrahman el-A'zamî (thk.), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: t.y.
- İbnü'l-İmâd, Şehâbüddin Ebi'l-Felâh Abdi'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Abdulkadir el-Arnâvûd - Mahmud el-Arnâvûd (thk.), Dâru İbn Kesîr, Beyrut: 1406/1986, c.I-X.
- İdiz, Ferzende, *Sûflere Göre Rü'yetullah Meselesi*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Samsun: 2016 (Nisan) c.IX, Sayı: XLIII, ss. 2468-2479.
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, H. Ahmet Asrar (çev.), Birleşik Yayıncılık, İstanbul: t.y.
- İmâm, İlâf Binti Yahya, *Mevkîfu'r-Râzî min Mesâili'l Esmâ' ve'l Ahkâm fi't-Tefsîri'l-Kebîr*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, Mekke: 1432/2011, c.I-II, 866 s.
- el-İsfehânî, Ebu'l Kâsım el-Huseyn b. Muhammed (Râğıb el-İsfehânî), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Nizâr Mustafa el-Bâz, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz (neşr.), y.y.: t.y, c.I-II.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Nârın Ebediyeti ve Devamı Hakkında Tedkîkât*, Dâru'l-Funûn Matbaası, İstanbul:1341.
- , *Yeni İlm-i Kelâm*, Sabri Hizmetli (haz.), Umran Yayınları, Ankara: 1981.
- Kafrawi, Shalahudin, *Fakhr al-Din al-Râzî's Methodology in Interpreting the Qur'an*, Yüksek Lisans Tezi, Mc Gill Üniversitesi, Kanada: 1998, ss.123.
- Kanar, Mehmet *"Firdevsî"*, DİA, Ankara: 1996, c. XIII, s.125-127.
- Kara, Osman, *Kur'ân'da Cehennem*, Ravza Yayınları, İstanbul: 2014 (Birinci Baskı), ss.344.
- Kaya, Remzi, *"Ehl-i Kitap"*, DİA, Ankara:1994, c.X, ss.516-519.
- Kayıcı, Cafer, *Kur'ân-ı Kerîm'de Mükâfât ve Ceza*, Hüner Yayınları, Konya 2006, ss. 314.

- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: 1414/1993, c.I-IV.
- el-Kıftî, Cemâlüddin Ebi'l-Hasen Ali b. el-Kâdî el-Eşref Yûsuf, *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, Kahire: 1326, 297 s.
- Kılavuz, A. Saim, "*Amel Defteri*", Ankara: 1991, c.III, ss.20-21.
- , "*Cahîm*", DİA, Ankara: 1993, c.VII, ss.19-20.
- , *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul:2013, 495 s.
- Kırdar, Şehabeddin, *İslam'ın Ehl-i Kitab'ın Cennet'teki Durumuna Bakışı*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: X, Şırnak: 2014, c.V, ss.33-64.
- Koçyiğit, Talat, *Cennet Mü'minlerin Tekelindedir*, İslami Araştırmalar Dergisi, c.III, Sayı: III (Temmuz), Yıl: 1989, ss.85-94.
- Komisyon, (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrııcı, İbrahim Kâfî Dönmez, Sadrettin Gümüş), *Kur'ân Yolu*, D.İ.B. Yayınları, Ankara: 2012 (4.Baskı), c.I-IV.
- Köksal, M.Âsım, *Peygamberler Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara: 2013 (18. Baskı), c.I-II.
- Köprülü, Orhan F., "*Firdevsî, Uzun*", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, ss.127-129.
- Kramers, J.H., "*Râzî*", MEB İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1964, c.I-XV.
- el-Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (thk.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: 2006/1428, c.I-XXIV.
- , *et-Tezkire fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*, es-Sâdık b. Muhammed b. İbrahim (thk.), Mektebetü'l-Dâri'l Minhâc, Riyad: 1425, c.I-III.
- Kutlu, Sönmez, "*Mürchie*", DİA, Ankara: 2006, c.XXXII, ss.41-45.
- Kutluer, İlhan, "*Zaman*", DİA, Ankara: 2013, c. XLIV, ss.111-114.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Kahire: 2003/1423, c.I-VI.
- Küçük, Abdurrahman, "*Ahid Sandığı*", DİA, Ankara:1988, c.I, ss.535.
- , *Hıristiyanlığın Kısa Tarihi*, A.Ü.İFD, Ankara: 1982, c.XXV, ss. 437-455.
- el-Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't Târîh*, Mektebü's-Sikâfeti'd Dîniyye, Kahire: t.y., c.I-VI.

- Ma'luf, Luis, *el-Müncid fi'l-Lügat*, 21.Baskı, Matbaa-i Kasûlikiyye, Beyrut: 1973, 1016 s.
- Maksudoğlu, Mehmet, *Arapça Dilbilgisi*, İFAV Yayınları, İstanbul: 1998, (7. Baskı).
- Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, Fâtıma Yûsuf el Haymî (thk.), Beyrut: 2004.
- el-Mecdûb, Abdulaziz, *el-İmâmu'l Hakîm Fahrüddin er-Râzî min Hılâli Tefsîrihî*, Dâru İbn Hazm, 2008, 194 s.
- el-Mevdûdî, Ebu-l A'lâ, *Ölümden Sonraki Hayat*, Hasan Çelikkaya (çev.), İslam Medeniyeti Dergisi, Yıl:2, Sayı:14, İstanbul: 1968, ss.7-10.
- , *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Komisyon (Muhammaed Han Kayani vd.) (çev.), İnsan Yayınları, İstanbul: 1996, (2. Baskı) c.I-VII.
- Müslim, Ebu-l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kurayşî en-Nisâburî, *Sahîhu Müslim*, Dâru Tayyibe, Riyad: 2006/1427, c.I-II.
- Nazari, Abdul Qadir, *Kur'ân'da A'raf*, Basılamamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi SBE TİB ABD, İstanbul: 2017, ss. 83.
- Olguner, Fahrettin, *Üç İslam Mütefekkeri İbn Sîna-Fahredden Râzî- Nasireddin Tûsî Düşüncesinde Var Oluş*, Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1984.
- Öğüt, Salim, "Ölü", DİA, Ankara:2007, c.XXXIV, ss.31-32.
- Ömer, Şevkî Ali, *Nazariyyât'l-Ma'rife Inde Fahreddin er-Râzî*, Kahire Üniversitesi, Doktora Tezi, Kahire: 1991, 402 s.
- Özdemir, Hasan Rıza, *Müslüman Olmayanların Cehennem'de Görecekları Azâbın Ebedîliği Sorunu*, Dini Araştırmalar Dergisi, Ocak-Haziran 2017, c.XX, Sayı: 51, ss.153-168.
- Özervarlı, M. Said, "Fırdevs", DİA, Ankara: 1996, c.XIII, ss.123124.
- Özkan, İsmail Hakkı, "Fırdevsü-l Hikme", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, ss.131-132.
- Özler, Mevlüt, "Tevhid", DİA, Ankara: 2012, c.XLI, ss.18-20.
- Öztürk, Mustafa, *Âdem, Cennet ve Düşüş*, Milet ve Nihal Dergisi, Yıl: I, Sayı: II, İstanbul: 2004 (Haziran) ss.151-186.
- Pak, Süleyman *Müşkilü'l-Kur'an*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv. SBE Temel İslam Bilimleri ABD Tefsir BD, Konya: 2000, 375 s.
- Plantinga, Alvin, *Teizm, Ateizm ve Rasyonallite*, Ferhat Akdemir (çev.), İstanbul Üniversitesi İFD, Sayı: 22, İstanbul: 2010, ss. 285-294.

- er-Râzî, Fahreddin, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, Imâr Zeki el-Barudî (thk.), Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire: 2003, c.I-XXXII.
- Reşit Rıza, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l Hakîm)*, Kahire: 1947, c.I-XII.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsir*, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut: 1981/1402, c.I-III.
- Sa'dî, Muhammed Huseyn Ebû, *en-Nefs ve Hululuhâ Inde Fahreddin er-Râzî*, Kahire: 1989, 412 s.
- es-Safedî, Salahaddin b. Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l Arabî, Ahmed el-Arnâvûd - Türkî Mustafa (thk.), Beyrut: 1420/2000, c.I-XXIX.
- Said, Abdurrauf, *Şerh-u Esmailahi'l-Hüsnâ Mukaddimesi*, Dâru'l-Kitabi'l Arabî, Beyrut: 1404/1984.
- Sâlih, Subhi, *Ayet ve Hadislerle Ölümden Sonra Diriliş Cennet-Cehennem*, Şerafeddin Gölcük (çev.), Kayihan Yayınları, İstanbul: 2014, 207 s.
- Sarıçoğlu, Ekrem, *Kur'âna Göre Müşrikler ve Putperestler*, İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı: I, Yıl: 1986 (Temmuz), ss.26-32.
- Sayım, Huzeyfe, *"Sih Dini"*, DİA, Ankara: 2009, c.XXXVII, ss.166-168.
- Seyhan, Ahmet Emin, *"A'râf Ehli" İle İlgili Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Isparta: 2011/1, Sayı: XXVI, ss.111-131.
- Sezikli, H. Ahmet, *"Münâfik"*, DİA, Ankara: 2006, c.XXXI, ss.568-569.
- Sinanoglu, Mustafa, *"Şirk"*, DİA, Ankara:2010, c.XXXIX, ss.193-198.
- , *"İlhâd"*, DİA, Ankara: 2000. c.XXII, ss.90-92.
- es-Suyûtî, Celâlüddin Abdirrahman, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Ali Muhammed Ömer (thk.), Mektebetü Vehbe, Kahire: 1396/1976, ss.190.
- es-Sübki, Tacuddin Ebî Nasr Abdilvehhâb Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l Kübrâ*, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (thk.), Dâru İhyâi'l-Kütübî'l Arabiyye, Kahire: 1383/1964, c.I-X.
- Şafak, Ali, *"Fısk"*, DİA, Ankara: 1996, c.XIII, ss.37-38.
- Şahin, M. Süreyya, *"Cin"*, DİA, Ankara: 1993, c.VIII, ss.5-8.
- Şaravî, Muhammed Mutevellî, *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*, Erkan Bulut (çev.), Özgü Yayınları, İstanbul: 2011, 191 s.

- et-Taberî, İbn Cerîr *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beşşâr Avvâd Ma'rûf (thk.) Müessesetü'r-Risâle, Beyrut: 1415/1994, c.I-VII.
- et-Taberânî, Ebu'l Kasım Süleyman b. Ahmed, *Mu'cemü'l-Kebîr*, Hamdi Abdülmecid es-Selefi (thk.), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire: 2010, c. I-XXV.
- Tanman, M. Baha, "*Selsebil*", DİA, Ankara: 2009, c.XXXVI, ss.448-451.
- Tanyu, Hikmet, "*Ateş*", DİA, Ankara: 1991, c.IV, ss.52-55.
- , "*Ahd-i Cedîd*", DİA, Ankara: 1988, c.I, ss.501-507.
- Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdûâti'l-Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, Beyrut: 1985, c.I-III.
- Terikî, Muhammed, *ez-Zâtü'l İlâhiyye Inde Fahreddin er-Râzî*, Tunus: 1984, 370 s.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Câmiu't-Tirmizî*, Dârusselâm, Riyad: 2000/1421, 1062 s.
- Topaloğlu, Aydın, "*Materyalizm*", DİA, Ankara: 2003, c.XXVIII, ss.137-140.
- Topaloğlu, Bekir, "*Âhiret*", DİA, Ankara: 1988, c.I, ss.543-548.
- , "*Cennet*", DİA, Ankara: 1993, c.VII, ss.376-386.
- , "*Nâr*", DİA, Ankara: 2006, cXXXII, ss.385.
- Toprak, Süleyman, "*Haşır*", DİA, Ankara: 1997, c.XVI, ss.416-417.
- , "*Kabir*", DİA, Ankara: 2001, c.XXIV, ss.37-38.
- , "*Mîzan*", DİA, Ankara: 2005, c.XXX, ss.211-212.
- Tresmontant, Claude, *Ateizmin İlk Kaynakları*, Hayrani Altıntaş (çev.), Ankara Üniversitesi İFD, Ankara:1952, c.XXVI, ss.437-459.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin, *Cennet ve Cehennem Halen Mevcut mu?*, Dicle Üniv. İFD, c.VII, Sayı: II, Diyarbakır: 2005, ss.53-63.
- , *İslam Düşüncesinde Cehennem Ve Cehennem Azabının Ebedîyeti Ve Fenâsı Problemi*, Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.VI, Sayı:1 Yıl: 2006 (Ocak - Haziran) ss.15-33.
- Tümer, Günay, "*Budizm*", DİA, Ankara: 1992, c.VI, 6 ss.352-360.
- Türker, Ömer - Demir, Osman (Ed.), *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, İSAM Yayınları, İstanbul: 2013, 615 s.
- Uğur, Mücteba, "*Firdevsü-l Ahbar*", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, ss.129-131.
- Uludağ, Süleyman, "*Marifet*", DİA, Ankara: 2003, c.XXVIII, ss.54-56.
- , "*Takva*", DİA, Ankara: 2010, c.XXXIX, ss.484-486.

- , *Fahrettin Râzî Hayatı Fikirleri Eserleri*, Harf Yayınları, Ankara: 2014, 194 s.
el-Ulvânî, Tâhâ Câbir, *el-Îmâm Fahrüddin er-Râzî ve Musannefâtühû*, Dârusselem, Kahire: 1431/2010.
- Uzun, Mustafa, "Fırdevs", DİA, Ankara: 1996, c. XIII, ss.124-125.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Cenin", DİA, Ankara: 1993, c.VII, ss.369-370.
- Ünal, Necdet, *Kur'ân'ı Kerîm'de A'râf Ve A'râf Halkı*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c.X, Sayı:1, Samsun: 2010, ss.39-52.
- Yar, Erkan, *Diriliş Kuramları ve Gerçeklik Bağlamında Kur'ân'ın Âhiret Hakkındaki Anlatımları*, Dini Araştırmalar, Yıl: 2006 (Mayıs-Ağustos), c.IX, ss.43-60.
- Yaran, Cafer Sadık, *Ölümden Sonraki Hayata Yönelik Kuşku Ve İtirazların Değerlendirilmesi*, Din ve Hayat Derg., Sayı: XVI, İstanbul: 2012, ss.19-23.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Lânet", DİA, c.XXVII, ss.101-102.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Adn", DİA, Ankara: 1988. c.I, ss.390-391.
- , "A'raf", DİA, Ankara: 1991, c.III, s.259.
- , "Azap", DİA, Ankara:1991, c.IV, ss.302-309.
- , "Ba's", DİA, Ankara: 1992, c.V, ss.98-100.
- , "Ehl-i Sünnet", DİA, Ankara: 1994, c.X, ss.525-530.
- , "Fahreddin er-Râzî", DİA., Ankara: 1995, c.XII, ss. 89-95.
- , "Fâsık", DİA, Ankara: 1995, c.XII, ss.202-205.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Yenidoğan Yayın Dağıtım, İstanbul: t.y., c.I-X.
- Yeşilyurt, Temel, "Ru'yetullah", DİA, Ankara: 2008, c.XXXV, ss.311-314.
- Yurdağür, Metin, "Bekâ", DİA, Ankara:1992, c.V, ss.359-360.
- , "Fetret", DİA, Ankara:1995, c.XII, ss.475-480.
- Yüksel, Emrullah, "Hesap", DİA, Ankara: 1998, c.XVII, ss.240-242.
- ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Mustafa Hicazî (thk.), Matbaatü Hükümeti'l-Küveyt:1887/1408, c.I-XL.
- ez-Zehbî, Muhammed Hüseyin, *Râzî Tefsirinde İsrailiyyât*, Muhammed Yılmaz (çev.), Çukurova Üniv. İFD, c.I, Sayı: II, Adana: 2001, ss.155-189.
- , *et-Tefsîru ve'l Müfessirûn*, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976, c.I-III.
- ez-Zerkân, Muhammed Sâlih, *Fahrüddin er-Râzî ve Ârâhu'l-Kelâmiyye ve'l Felsefiyye*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk: t.y.

Zuhaylî, Vehbe, *Tefsîru'l-Münîr*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk: 2009/1430, c.I-XVI.

http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_imajlar/Etkinlikler/sempozyumlar/fahred_din_razi.pdf Erişim Tarihi: (17/02/2018)

https://aybu.edu.tr/felsefesempozyumu/contents/files/felsefe_sempozyumu_program.pdf
Erişim Tarihi: (15/02/2018)

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Süleyman KAPLAN
Doğum Yılı ve Yeri : 1984/ Bafra

Lisans Öğrenimi : Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / SAMSUN
Yüksek Lisans Öğrenimi : Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE / TOKAT
Yabancı Dili : Arapça

İş Deneyimi : Diyanet İşleri Başkanlığı / İmâm-Hatîp
Milli Eğitim Bakanlığı / Öğretmen

İletişim : 0506 505 57 97
E-Posta Adresi : suleymankaplan.55@hotmail.com